

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Tóth Zsombor</i> : Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)	719
<i>Bartók István</i> : „Máriának öccse, Márta”. A 16. századi prédikáció-irodalom kritikatörténeti vonatkozásaiból	740
Műhely	
<i>Hegedüs Béla</i> : Bessenyei György az anyanyelvről	764
<i>Mészáros Gábor</i> : Tudós társaságok és donációs mecénatúra a 18. század végi magyar irodalomban. Széchényi Ferenc mint Pálóczi Horváth Ádám patronusa	772
Textológia	
<i>Török Lajos</i> : Volt egyszer egy regény... Jókai Mór <i>Politikai divatok</i> című regényének keletkezéstörténetéről	782
Szemle	
Önarckép álarckokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa (<i>S. Varga Pál</i>)	820
Az Arany család tárgyai. Tárgykatalógus (<i>Szörényi László</i>)	829
„Melyik talál?” Arany János életében készült képmásai (<i>Róka Enikő</i>)	832
„Egyszóval... a költészet”. Arany-verselemzések (<i>Tamás Ferenc</i>)	835
Arany János: Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I. (<i>Szörényi László</i>)	839
Arany János: Elbeszélő költemények (<i>Kardeván Lapis Gergely</i>)	848
Arany János: Kisebbségi költemények 3. (1860–1882) (<i>Imre László</i>)	853
Szilágyi Márton: „Mi vagyok én?” Arany János költészete (<i>Csörsz Rumen István</i>)	857
Korompay H. János: „Bénült idegre zsongító hatás”. Arany-elemzések (<i>Szilágyi Márton</i>)	861
„Ősszel”. Arany János és a hagyomány (<i>Török Zsuzsa</i>)	864
„... és palota épül a pusztá beszédből”. Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról (<i>Eisemann György</i>)	867

TÓTH ZSOMBOR

Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)

(Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)

I. Bevezető

A fenti témamegjelöléssel benyújtott Lendület-pályázat öt évre szóló MTA-támogatásban részesült 2018-ban. Így lehetővé vált, hogy egy nemzetközi, történészekből, valamint egyház- és irodalomtörténészekből álló kutatócsoport elkezdje azt a kutatást, amely az ún. *hosszú reformáció* koncepciója köré szerveződik. A három ország kutatóit egyesítő multidiszciplináris kutatócsoportnak az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete ad helyet, s a REFORC nemzetközi reformációtörténeti konzorcium is befogadta 2018-cal kezdődően. Ily módon a hosszú reformáció koncepcióját a kelet-európai térségre alkalmazó kutatócsoport eredményei a hazai és a nemzetközi tudományos piacon is elérhetővé válnak. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a projekt koncepcióját fontosabb vonatkozásaiban ismertesse, továbbá az első év szakmai tanulságai alapján kijelölje azokat a kutatási perspektívákat és tudományos célokat, amelyek 2023-ig prioritást képeznek a kutatócsoport számára. Fontos tudatosítani, hogy a *hosszú reformáció* kutatása és értelmezése ebben a koncepcionális keretben nem egyháztörténet-írás, és végképp nem kísérlet a magyar reformáció(k) történetének megírására, hanem elsősorban egy multidiszciplináris *kutatási gyakorlat*, amelynek historiográfiai és módszertani fókuszait ez a tanulmány teszi közzé először. Teszi mindezt annak reményében, hogy növeli a reformációkutatást megújító nézetek és értelmezések iránti bizalmat, és az eltérő életkorú kutatógenerációkat a reformációról szóló tudományos dialógus jegyében közelíti egymáshoz. Jelen írás nem szakirodalmi áttekintés vagy összegzés, a magyar reformációtörténeti kutatások szétágazó eredményeit nem kívánja bemutatni, beéri azzal, hogy kijelölje a *hosszú reformáció* kutatásának releváns szakirodalmi és diszciplináris pozícióit. Fontos előrebecsítani, hogy e helyen elsősorban irodalomtörténeti nézetből reflektálok a reformációkutatáshoz kapcsolódó módszertani és historiográfiai kérdésekre, a teljesség mindenféle igénye nélkül, bevallottan elfogultan, saját kutatásaim behatárolt nézőpontjából. A kutatócsoport tagjainak a megértését remélem.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve a *Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

II. A hosszú reformáció *historiográfiai kontextusai*

A projekt legfontosabb újítása a többirányú/többidejű reformációk (*multiple Reformations*) koncepciójának alkalmazása és történeti szempontú elbeszélése egy, a hagyományos megközelítésekhez képest eltérő időkeretben, hozzávetőlegesen 1520–1791 között. A reformációnak ezzel a 270–300 évet¹ lefedő periódussal való megfeleltetése szintén újítás, amely a magyar kutatásban nem használt fogalom, a *hosszú reformáció* (*Long Reformation*) alkalmazását jelenti. A nemzetközi kutatásban a kései 1990-es évektől bejáratott fogalom ez, amelyet előbb az angol,² később pedig az egész európai reformáció értékelésére is használtak,³ illetve a posztreformáció (*Post-Reformation*) megfelelőjeként hozott jelentős eredményeket a kutatásban;⁴ 2016-ban két új monográfia és egy újra kiadott, Lutherhez kapcsolódó kiadvány fémjelzi e koncepció töretlen népszerűségét a reformáció historiográfiájában.⁵ Noha a magyar kutatásban nincs publikált adat ennek számottevő alkalmazásáról, a *hosszú reformáció* az angol historiográfiában már egyfajta kritikai megújódáson is átment, hiszen napjainkban már a *nagyon hosszú reformáció* (*very long Reformation*)⁶ fogalmi használatára is akad példa. Az észak-európai vagy skandináviai reformáció historiográfiáját is termékenyen meghatározta e fogalom használata.⁷ A több állam és etnikum közös reformációjának ily módon értelmezett és megírt története, bármennyire is kézenfekvő komparatív minta lehetett volna a kora

- 1 Az 1500–1800 közé kiterjesztett korszakhatárral azt a sajátos *pluralizmust* szándékozunk jelölni, amely a reformációk régióként eltérő elbeszélését jellemzi. Az általunk javasolt reformáció-felfogás egy olyan hosszú folyamatot jelenít meg, amelynek határai az 1500 és 1800 közötti periódusban lokalizálható.
- 2 *England's Long Reformation 1500–1800*, ed. Nicholas TYACKE (London: UCL Press, 1998).
- 3 Peter G. WALLACE, *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350–1750* (New York: Palgrave Macmillan, 2004). 2012-ben második kiadást is megért ez a monográfia.
- 4 Gary S. De Krey a 17. századi angliai restauráció korszakában is a posztreformáció hatását véli felfedezni, így messze kitolja magának a reformációnak a határát a 17. század utolsó harmadára. (Gary S. DE KREY, „Reformation in the Restoration Crisis, 1679–1682”, in *Religion, Literature, and Politics in Post-Reformation England (1540–1688)*, ed. Donna B. HAMILTON, Richard STRIER (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 231–252. További irodalomtörténeti alkalmazásokhoz lásd még: Michael MARTIN, *Literature and the Encounter with God in Post-Reformation England* (Farnham and Burlington: Ashgate, 2014).
- 5 *Scotland's Long Reformation: New Perspectives on Scottish Religion, c. 1500–c. 1660*, ed. John McCALLUM, (Leiden: Brill, 2016); *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*, ed. Sari KATAJALA-PELTOMAA (Leiden: Brill, 2016); illetve James G. KIECKER, *Martin Luther and the Long Reformation* (Milwaukee: Northwestern Publishing House, 2016).
- 6 Alec Ryrie, a Durham University professzora a Reformáció napján 2016-ban St. Andrewsben, az Institute for Reformation Studiesban tartott nyilvános előadást (*Lovers and Brawlers: Protestants and their Bibles In the [Very] Long Reformation*), amelynek centrális eleme a *nagyon hosszú reformáció* volt. Az előadás meghallgatható itt: <https://soundcloud.com/university-of-st-andrews/reformation-studies-institute-reformation-day-lecture-2016>.
- 7 A Per Ingeman (Aarhus University) egyháztörténeti professzor vezette *Nordic Reformation History Working Group* a *hosszú reformáció* fogalmát a skandináviai és észak-európai reformáció leírására alkalmazza. A 2014-es tanácskozás anyaga és a projekt leírása itt elérhető: http://reformatoriskteologi.au.dk/fileadmin/Reformatorisk_Teologi/Joensuu_report_vs1.pdf.

újkori három részre szakadt magyar állam reformációjának kutatásához, elmaradt. Maradt viszont a hagyományos német orientáció, ám a Wolfgang Reinhardt és Heinz Schilling által javasolt konfesszionizáció (*Konfessionalisierung*) modelljei,⁸ amelyeket Ernst Walter Zeeden felekezetépítés (*Konfessionsbildung*) fogalmából⁹ alkottak meg, nem bizonyultak termékeny applikációknak a kora újkori magyar viszonyokra.¹⁰ Ennek ellenére a magyar reformációkutatás továbbra is a német szakirodalom nyomvonalát követte, folyton ehhez pozicionálta eredményeit.¹¹ Már ezen a ponton megállapítható, hogy a konfesszionizáció és ennek a modernizációhoz, szekularizációhoz és politikához kötődő problémás aspektusai a hosszú reformáció időkeretében és módszertani kontextusában némiképp átértékelődnek, s bizonyos mértékben értelmezhetővé is válnak.¹² Meggyőző példája ennek az ún. kései konfesszionizáció (*Spätkonfessionalisierung*) elmélete, illetve jól alkalmazható kora újkori magyar példái is.¹³

Jelen projekt így számottevő érdembeli magyar kutatási és historiográfiai előzmények nélkül, csupán a nemzetközi kutatás eredményeiből kiindulva javasol egy lehetséges megközelítésmódot a magyarországi és erdélyi *hosszú reformáció* értelmezésére, történeti szempontú modellezésére. Következésképp ez a vállalkozás elsősorban egy

8 A konfesszionizáció 4 évtizede dominálja reformációkutatás elsősorban német és vonatkozó területeit: Wolfgang REINHARDT, „Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977): 226–252; Heinz SCHILLING, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660*, in *Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen*, vol. 2., ed. Heinz DUCHHARDT, Franz KNIPPING, (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2007). Legutóbb magyarul: Wolfgang, REINHARDT, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában: A tudományos diskurzus fejleményei*, ford. FORGÓ András, *Collectanea Studiorum et Textuum*, Classis III, fasc. 1 (Budapest: Gondolat, 2017), 5–31.

9 Ernst Walter ZEEDEEN, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985).

10 BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció”, *Korall* 57 (2014): 5–26; KÁRMÁN Gábor, „A konfesszionizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára”, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*, szerk. LUKÁCS Anikó, 27–40 (Budapest: Hajnal István Kör, 2013). A nemzetközi recepcióban is megtalálhatóak a konfesszionizációs elméletre vonatkozó kritikák: Thomas BRADY, „We have lost the Reformation»: Heinz Schilling and the rise of the confessionalization thesis” in *Wege der Neuzeit: Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag*, ed. Stefan EHRENPREIS, 33–56 (Berlin: Duncker & Humblot, 2007); Ute LOTZ-HEUMANN, „Confessionalization” in *Reformation and Early Modern Europe: A Guide to Research*, ed. David M. WHITFORD, 136–157 (Missouri: Truman State University Press, 2008).

11 Lásd Csepregi Zoltán kutatástörténeti áttekintéseit magyarul és angolul: CSEPREGI Zoltán, „A hőskul-tusztól a vezetéselméletig: A reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló elő-estéjén”, *Credo* 17, 1. sz. (2011): 5–13; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 9–20; Zoltán CSEPREGI, „Reformation in Hungary, Historiography, Research Problems, Methodology”, *Temp Tidsskrift for Historie*, 15 (2017): 135–158.

12 Ezt a német kutatás a Schilling és Reinhardt-iskolától eltérő képviselői hirdetik, akik a *hosszú reformációt* idéző időkerettel operálnak: lásd Andreas HOLZEM, *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung I–II*. (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, 2015).

13 FORGÓ András, „A kései konfesszionizáció magyarországi jellegzetességeiről”, *Korall* 57 (2014): 92–109.

koncepcionális-történelmi keret, amelynek célja egy olyan nagyelbeszélés kialakítása, amely lehetővé teszi a különféle régiók, felekezetek, sőt az elmúlt 500 év alatt kialakult nemzeti historiográfiák mikro- és makroszintű eredményeinek termékeny betagozását egy kora újkori térbe és meghatározott időintervallumba. Hiszen akár egyetlen régióra fókuszálva is, mint például az Erdélyi Fejedelemség, hamar világossá válik, hogy a szászok, a székelyek, a magyarok, sőt a románok reformációja egyáltalán nem esik egybe, s végképp nem azonos konfesszionalizációs folyamatok következtében vagy hatására ment végbe, ráadásul jelentősen eltérő időzítéssel. Ennek ellenére ezek egybefüggése vitathatatlan, a négy bevett religió sajátos történeti és társadalmi helyzete és az Unicus Egyház megjelenése ugyanannak a hosszú reformációnak a folyamata, amelyet a hagyományos egyház- és történetírás többnyire ignorált a magyar kutatásban.¹⁴ A magyar reformáció történeti szempontú, alapvetően a közép- és délkelet-európai térséget nagy mértékben lefedő elbeszéléséhez a *hosszú reformáció* bizonyulhat a legalkalmasabb narrációs modellnek. Következésképp a projekt által lehetővé tett értelmezések fő célja a szimultán érvényesülő, akár egymás ellenében leírható regionális mikrotörténetek egyetlen átfogó történeti keretbe szervezése és megjelenítése.

II. 1. Korszakalakzat, vallásos perzekúció és nagyelbeszélési modell

A *hosszú reformáció* fogalmával elsősorban az átalakuló államformák és egyházak teológiai és politikai konfliktusainak és kompromisszumainak a folyamataira, illetve a vallásos perzekúció történeti reprezentációira világítunk rá. Ennek az értelmezésére javasolunk egy diakrón elbeszélési modellt, amely az 1520-as évektől 1791-ig, sőt 1800-ig megy el. Az 1520-as évekre tettük a kezdést, hiszen ez a periódus a késő középkori Magyar Királyság területén megjelenő, történeti forrásokban is jelzett reformáció vagy erre utaló jelenségek első szakasza. Az általunk vizionált reformáció(k) folyamatát az állam és egyház(ak) viszonyának perspektívájából a türelmi rendelet (1781) illetve ennek országgyűlési megerősítése (1791) zárja le.¹⁵ Ez a kronológiai keret nyilván rugalmasan értendő és kezelendő, hiszen maga a *hosszú reformáció* elméletének egyik

14 Kivételt Nagy Levente kutatásai képeznek. Nemrégiben megvédett akadémiai doktori dolgozatának (*A román reformáció mint magyar–román kulturális és transzfer-jelenség a 16–17. században*) könyvváltozata kétségtelenül hiánypótló lesz.

15 A korszak valláspolitikájának történeti áttekintéshez néhány támpont: Szűcs Dezső, *A magyar protestáns egyház küzdelmei III. Károly korában (1711–1740)* (Pápa: Főiskolai Nyomda, 1918); MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet II. József és a magyar protestantizmus* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939); BUCSAY Mihály, „A türelmi rendelet”, *Theológiai Szemle* 23 (1980): 325–330; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 143–159; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzás Erdélyben 1690–1740* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); DIENES Dénes, „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...”, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon* (Sárospatak: Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2002), 46–58; R. J. W. EVANS, *Austria, Hungary and Habsburgs: Central Europe c. 1683–1867* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 147–151; BARÁTH Béla Levente, „Az I. Carolina resolútiótól a Türelmi Rendeletig: A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése”, *Confessio* 39 (2015): 1–6.

legfontosabb hozzáadéka, hogy folytonos újragondolás tárgyává teszi a reformáció és középkor közti átmenetet, illetve a reformáció és felvilágosodás közötti vitatható idő- és korszakhatárokat. Ennek következtében az ún. proto-reformáció mint késő középkori jelenség, illetve a korai vagy elő-felvilágosodás 18. századi jelentősége is új megvilágításba kerülhet.

A korszakalakzat centrális eleme a *vallásos perzekúció tapasztalata*, amely az egész európai reformáció történetológiai hagyományában meghatározóan jelen van. Meggyőződésünk, hogy a vallásos perzekúció a reformáció korabeli felfogásának és elbeszélésének lényegi összetevője mind a sajátosan egyháztörténeti narrációkban, mind pedig a változatos műfajú és nyelvű irodalmi reprezentációkban. A kora újkori hosszú reformáció létrejöttének és hatásának a *vallásos perzekúció* reprezentációja egyszerre magyarázata és célja mind nyomtatott, mind kéziratos vagy szóbeli médiumokon keresztül. Magyar vonatkozásban a gyászévtizedre (1671–1681) esik a hangsúly, hiszen innen datálható a vallásos perzekúció intenzív tematizálása a magyar és neolatin kora újkori irodalmi kultúrában, összes teológiai és politikai vonzatával együtt.¹⁶

Az ily módon artikulálódó korszakalakzat a *multidenominális*, azaz többfelekezetű társadalom és kultúra¹⁷ alakulástörténetének elnyúló folyamatát képezi le, fókuszában a perzekúció tapasztalatával, vagy az arra vonatkozó (egyház)történeti-mártírológiai hagyomány tudatos használatával. Ennek értelmében a hosszú reformáció korszakfel fogása ily módon jeleníthető meg:

- 16. század: a multidenominális társadalom és kultúra alternatívája, amely az egyházi struktúra és tanítás diverzifikációjához vezet;
- 17. század: a multidenominális társadalom és kultúra kialakulásának hosszú folyamata, amely csupán elmozdulást jelent a középkori állapotoktól, de nem zárul le a századvégén;
- 18. század: a multidenominális társadalom és kultúra kialakulása, melynek egyik végeredménye a katolikus restauráció,¹⁸ így a multidenominális társadalmi berendezkedés protestáns dominanciája átalakul, néhol meg is szűnik.

16 A gyászévtizedet megelőzően, mind Erdélyben, mind Magyarországon elenyésző a mártírológiai irodalomnak tekinthető latin és magyar szövegek korpusza. Beszédesebb tény, hogy az európai mintákat imitáló és azokhoz műfajilag és teológiai mérhető első magyar nyelvű mártírológiai munka Szönyi Nagy István 1675-ben kiadott alkotása, a *Mártýrok coronája*. A jelenség bővebb tárgyalásához lásd: TÓTH Zsombor, „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a korajútkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez (előtanulmány)”, *Studia Litteraria* 51 (2012): 6–36.

17 A „tartósan intézményesített többfelekezetűség” mint a magyar reformáció meghatározó sajátosságáról Molnár Antal értekezett alapos tanulmányban: MOLNÁR Antal, „Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció?”, in: *Ige-Idők: A reformáció 500 éve*, szerk. KISS Erika, ZÁSKALICZKY Márton és ZÁSKALICZKY Zsuzsanna, 14–25 (Budapest: MNM, 2019).

18 Az ún. *ellenreformáció* terminust próbáltam elkerülni. A nemzetközi diskurzus is egyre ritkábban használja már a „counter Reformation”-fogalmat a katolicizmus jelölésére, sokkal inkább a középkori (medieval) és újkori (early modern Catholicism) megkülönböztetésre hagyatkozik. A kérdésnek a magyar kutatásban történt reflektálásához lásd: TUSOR Péter, „Felekezetszerveződés a kora újkorban”, *Vigilia* 73 (2008): 12–18.

E narrációk konceptuális egybefogására a *hosszú és rövid századok fogalmát*¹⁹ használjuk, abból a megfontolásból, hogy érzékeltessük, miszerint a reformáció alakulását meghatározó transzformációs folyamatok esetenként eltérő egyéni fejlődést jártak be, így értelemszerűen túlmutatnak az uniformizáló és leegyszerűsítő kronológián. A hosszú és rövid évszázad elbeszélői modelljét mindig a konfesszionális és vallásos perzekúció szempontjából releváns, sokrétű társadalmi, kulturális, és politikai folyamatok alakítják. Ennek értelmében Erdély esetében például a négy bevett religiót felváltó új, a 18. század elejére tehető egyházpolitikai helyzet egy korszak lezárulását jelzi, amelyet egy hosszú 17. századnak tekinthetünk. Ehhez képest Magyarország esetében a gyászévtized a perzekúció hosszú 18. századát nyitja meg, amelyet a türelmi rendelet, illetve az 1790/91-es országgyűlés határozatai zárnak le. Bár nyilván vitathatók maradnak ezek a korszak- és századhatárok, funkciójuk elsősorban megmutatni, hogy a reformáció történeti folyamata nem egy progresszív, lineárisan leképezhető egyértelmű folyamat, hanem régióként változó és makro-, illetve mikronézeteiben eltéréseket mutató komplex diszkontinuitások néha egyidejű megnyilvánulása. Ennek a bonyolult összefüggésrendszernek az egyik lehetséges értelmezése a *hosszú, azaz 300 éves reformáció modellje*, amely ennek a komplex diszkontinuitásnak a bonyolult összefüggéseit, három évszázad történetére projektálja és tagozza be.

II. 2. Kiemelt és összegző kutatási perspektívák

A kutatócsoport tagjainak egyéni munkatervei három nagy kutatási perspektívába szerveződnek. A továbbiakban ezeknek a tematikus irányoknak a rövid áttekintésére és módszertani szempontú bemutatására vállalkozom.

II. 2. 1. Historiográfiai és módszertani perspektíva

Helytállóan állapítja meg Csepregi Zoltán, hogy „a hazai reformációtörténet-írás kezdetétől, a 16. századtól fogva egy recepciótörténeti paradigmába illeszkedett”.²⁰ Valóban, a kora újkori források szintjén is gyakran kimutatható, hogy bizonyos teológiai kérdések megválaszolására külföldi auktoritásokat kérnek néha fel, vagy maguk a protestáns lelképásztorok tesznek hitet amellet, hogy azért a tanításért szenvednek, amelyet a nyugat-európai egyetemeken sajátítottak el és adtak tovább hazájukban.²¹

19 A kora újkor történetírásában mind Franciaország, mind Anglia esetében érvényes modell a hosszú 17. század. A kérdésfelvetésünk szempontjából releváns applikációt, a puritanizmus-kutatás szolgáltatja. A kálvinista kegyességet, amit „experimental Calvinism”-nak tekintenek, olyan kegyességi/vallásgyakorlási kultúrának (*religious culture*) határoznak meg, amelynek befolyásos jelenléte a hosszú 17. század során, kb. 1580 és 1720 között nyilvánult meg. Lásd Andrew CAMBERS, „Reading, the Godly, and Self-Writing in England, circa 1580–1720”, *Journal of British Studies* 46 (2007): 796–825, 801; illetve Andrew CAMBERS, *Godly reading: print, manuscript and Puritanism in England, 1580-1720* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

20 CSEPREGI, „A hőskultuszról a vezetéleméltig...”, 6.

21 „...nos ob illum fidem patī, quam in vestris Academicis didicimus et in patriam nostram reportavimus.” Ez a méltán elhíresült szöveghely a gályarab prédikátorok apológiájából való. Az *Apologia* szövegét Hornius egyháztörténeti munkája (*Historia Ecclesiastica*, 1704) is megőrizte, 19. századi kiadása is

Fontos azonban felismernünk, hogy ennek a recepciótörténetnek a narratív modellje és módszertana, továbbá kutatási gyakorlata, ha csak az irodalomtörténetre korlátozzuk is a figyelmünket, nem csekély inkonzisztenciát mutat.

Kissé sarkítva a dolgot megállapítható, hogy az elsősorban a peregrináció intézményére felépített recepciótörténeti folyamatok alapján vizionált reformáció történet a magyar gyakorlatban egy többé-kevésbé mechanikusan működő és veszélyesen magától értetődő *átvétel/transzfer sémára* redukálódott, amelynek fő szereplői *mindig teológusok vagy teológusjelöltek*, akik visszatértük után is az egyház kötelékében maradnak.²² Továbbá a recepció hermeneutikai sajátosságai (hiszen az eszmék átvételének mégiscsak egy *megértési aktus* az alapja, akár hangzó, akár írott vagy nyomtatott médium közvetítésével) kevés figyelmet kaptak a szakirodalomban, maradt az uniformizáló deskriptív séma, melynek értelmében, bárki, aki – főként a 16. század folyamán – bármilyen motivációtól vezérelve eljutott legalább egy német egyetemre, az, mint a recepció-folyamatnak a résztvevője, jó eséllyel történelmi szereplőjévé válhat a magyar reformáció történetnek. A befogadás *individuális mikroszintjén* végbemenő *megértés, értelmezés és alkalmazás* hermeneutikai aktusai, amelyek nyelvi fordítások és kulturális átvitelek révén tették lehetővé a (meg)értés eseményét, kétségtelenül meghatározták a reformáció gyakran polimorf és különféle nyelveken, változatos kulturális kontextusokban exponált tanításának reflektált elsajátítását. Arról nem is beszélve, hogy ezek a befogadók eltérő kulturális és nyelvi háttérrel, más-más motivációktól vezetve, eltérő hermeneutikai értelemben vett előítéletekkel és változatos előzetes tudással bírtak. Hasonlóképpen fehér folt az is, hogy ezek a peregrinusok *értelmező közösségekként* működtek-e, továbbá a reformáció eszméinek az asszimilálását vagy ezen eszmék kritikai reflektálását (ha volt ilyen) befolyásolták-e ebbéli minőségükben. Milyen lehetett az, amikor valamit nem értettek, vagy félreértettek? A kétely és a kritikai attitűd milyen mértékben befolyásolta ezt az asszimilációt? E kérdések fényében, úgy vélem, hogy lényegesen bonyolultabb folyamatról van szó, mint amit a hagyományos álláspont látat, miszerint a peregrinusok egyszerűen „hazahozták”, sőt reduplikálták a reformáció eszméit és figuráit. Így aztán az ily módon elképzelt magyar reformáció történetben nem meglepő azt látni, hogy „magyar Lutherék” szorgoskodnak annak a tanításnak a terjesztésében, amelyet ők „hoztak haza külföldről.”

Hasonlóképpen problémásnak bizonyul a recepció révén hazahozott „új” vagy „asszimilált” tudás és a helyi, lokális tudás, tehát a *meglévő hagyomány*nak a viszonya és viszonyítása az *asszimilált hagyomány*hoz. Hogyan befolyásolták a helyi viszonyok

elkészült, hivatkozásomhoz ez utóbbit használtam: SZILÁGYI István, „A nápolyi gályákra ítélt magyar protestáns papok Apológiája”, *Sárospataki Füzetek* 5 (1861), 749.

22 Távol áll tőlem a gondolat, hogy a peregrináció történet eredményeit kétségbe vonjam, a felvállalt sarkítás egy további reflexiókat megengedő módszertani pozíció megmutatása érdekében történik csupán. Az általam is értékelt peregrináció sajátos irodalmi természetéről lásd: MÓRÉ Tünde, „Változatok a dicséretre: Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 3, 110–118 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019).

nemcsak az applikálandó tudást és magát az applikációt, hanem azokat az előzetes választásokat, amelyek meghatározták az elsajátítandó újdonságot? A meglévő hagyomány milyen szerepet játszott az asszimilált hagyomány megválasztásában és transzferében? Van-e kontinuitás a meglévő hagyomány és az asszimilált hagyomány között? A recepciótörténeti séma tehát olyan történeti antropológiai reflektálatlanságot mutat, amely elhomályosítja azt a kardinális kérdést, hogy a reformáció mennyiben radikális szakítás a késő középkorral, és mennyiben újraértelmezése, netán folytatása bizonyos késő középkori tradícióknak.

Ezen dilemmák és kérdések megválaszolásához nagy segítséget jelenthet a komparatív történetírás módszertani újdonságainak alkalmazása, amelyet sajnos a magyar irodalomtörténet-írás nem sietett elsajátítani. Pedig a komplex történeti komparáció választékos módszertanai révén a fordítás és a kulturális átvitelek aktuális trendjei jóval szofisztikáltabb történeti értelmezését adják a recepció alapú reformációtörténetnek mint a peregrinációs mobilitás alapján elképzelt, hagyományosan adatoló, naiv eszmetörténeti rekonstrukció. Az összehasonlító történettudomány módszertani innovációi, az *histoire croisée/entangled history*²³ vagy a *transnational history*,²⁴ különösen ennek sajátosan a reformációra alkalmazott változata, a *transregional Reformation*²⁵ által javasolt módszerek nem kerültek be a hazai reformáció-kutatás vérkeringésébe. Pedig hát az eszmék és szövegek átvételének és átvitelének bonyolultabb, főként 17. századi eseteinél, termékenyen alkalmazhatók. Érdekesen jeleníti meg a puritanizmus recepciótörténetét Kézdivásárhelyi Matkó István példája, aki domidoctusként fordított angol nyelvű szövegeket. A puritánus John Downame-nak *A Guide to Godlynesse* (1628) című műve alapján készült magyar fordítását Ioan Zoba románra is lefordította, amely cirill betűs kiadványként napvilágot is látott. Ez a példa sokszoros nyelvi és mediális átvitel/átvétel révén valóban transzregionális nézetét adja egy recepció-folyamatnak, a peregrináció eszmetörténeti funkciójú alkalmazása nélkül is, miközben új és használható tudást ad hozzá a magyar kálvinista reformáció vagy magyar puritanizmus történetéhez.²⁶ A horizontálisan, mondjuk Kolozsvár–Wittenberg útvonalra kimere-

23 *De la comparaison à l'histoire croisée*, eds. Michael WERNER és Bénédicte ZIMMERMANN (Paris: Seuil 2004); Michael WERNER és Bénédicte ZIMMERMANN, „Beyond Comparison, Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory* 45 (2006): 30–50.

24 A valóban könyvtárnyi irodalomból izelítő gyanánt: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*, eds. Heinz-Gerhard HAUPT és Jürgen KOCKA (New York–Oxford: Berghahn Books, 2009) 1–30; illetve újabban: Violet SOEN, Bram DE RIDDER, Alexander SOETAERT, Werner THOMAS, Johan VERBERCKMOES és Sophie VERREYKEN, „How to do Transregional History: A Concept, Method and Tool for Early Modern Border Research”, *Journal of Early Modern History* 21 (2017): 343–364.

25 A transregionális reformációtörténeti kutatások legutóbbi eredménye: *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*, eds. Violet SOEN, Alexander SOETAERT, Johan VERBERCKMOES és Wim FRANCOIS (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2019).

26 Az esetről bővebben: Zsombor TÓTH, „»What do you Read my Lord? Words, Words, Words...«: A Case Study on Translations and Cultural Transfers in Early Modern Eastern Europe” in *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*, eds. Violet SOEN, Alexander SOETAERT, Johan VERBERCKMOES és Wim FRANCOIS, 187–204 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2019).

vített peregrinációtörténeti séma korlátaira hagyatkozó recepciótörténethez képest a kulturális transferek módszertana lényegesen többet tud nyújtani, felnyitja a recepció vertikális mikronézeteit. A peregrinációs mobilitástól függetlenül elvégzett Matkó-féle fordítás, ráadásul egy domidoctus műve, az angol–magyar transfert és kulturális átvételt/átvitelt olyan lokális kulturális kontextusokban transzponálja (Zoba román fordítása), amelyek a makroszintű merev séma horizontja felől nem érzékelhetők. Hasonlóképpen kérdéses mit kezdhetünk olyan bonyolult átvitelekkel és fordításokkal, amelynek során egy szöveget németből fordítottak magyarra, de maga a német szöveg angol eredetire megy vissza. Nézzünk egy újabb példát, ám a következetesség kedvéért vegyük ugyanazt az angol szerzőt, a puritán John Downame-et. Az általa írt *Christian Warfare* című devocionális munka második részét²⁷ az evangélikus Gottfried Heinrich Salmuth (1653–1713) lefordította németre, e német fordításnak pedig 1785-ben kéziratban maradt magyar fordítása is elkészült.²⁸ Az angol szövegeknek német közvetítéssel való megérkezése, majd fordítása magyar nyelvre egyre gyakoribb előfordulású lesz a 18. század folyamán,²⁹ amit nemcsak a német könyvpiac (talán) jobb hozzáférhetősége, hanem a kálvinista puritanizmus és lutheránus pietizmus közti spirituális és főként devocionális átfedések, azaz kulturális átvitelek, tehát transferek is inspirálnak és generálnak. A hosszú reformáció történeti kontextusában és főként időkeretében tehát e transferek-fordítások kéziratok korpuszának szisztematikus feltárása és vizsgálata révén mind a puritanizmus, mind pedig a pietizmus recepciója gazdagodhatna. A fenti példa arra figyelmeztet, hogy a fordítások által implikált transferek rekonstrukciója és rekontextualizációja nemcsak a puritanizmus korszakát hosszabbítaná meg egy 18. századi fejezettel, hanem a hagyományosan elképzelt recepciótörténet horizontális ívét potenciális vertikális dimenziók feltárásával gazdagítaná. Hiszen a hagyományosan elbeszélte magyar puritanizmus-történetben sem a kálvinista román elit, sem a 18. századi, elegyesen puritánus és pietista spiritualitást idéző szövegeknek nem jutott semmilyen releváns szerep.³⁰ Arról nem is beszélve, hogy a reformációtörténet szempontjából jelentős recepciók folyamatokban mennyire csekély szerepet szán a kutatás

27 John DOWNAME, *The second part of The Christian warfare; or the contempt of the world* (London: 1611). Szakirodalmi méltatásához lásd: R. J. PETERSON, *Unity in Diversity: English Puritans and the Puritan Reformation, 1603–1689* (Leiden: Brill 2014), 109–116.

28 A kéziratban maradt fordítást erdélyi kutatásaim során találtam meg, a szöveg fordítója a K. P. monogram mögé rejtőzik. A magyar szöveg teljes címe: *E világról és világi hibáival való elmélkedés [...] Mellyet írt Downame János [...] németre fordított Gottfried Heinrich Salmuth [...] Magyarra fordított K. P.*, 1785.

29 Daniel Polixéna személyéhez kötik azt a fordítást, amely németből készült, de angol az eredetije: *Sherlock Wilhelmusnak Az Angliai Felsőes Király Néhai Udvari Káplányának, és egyszersmind Padi Decanusnak A' Papistaságtól meg oltalmazó ESZKÖZE A' melly elsőben Angliai nyelven irattatván, azután Németre fordittatván, a' Magyar nemzet 's magájéink, és ezel elni kívánok hasznokra Magyarra is fordított egy vallását' s nemzetét szíves indulattal szerető Keresztyén embertől.* Ennek a kéziratnak két verzióját találtam meg, külön tanulmányban mutatom be őket. A német fordítás alapjául szolgáló sok kiadást megért, rendkívül népszerű angol szöveg: William SHERLOCK, *A Preservative against Popery. Being some plain directions to unlearned Protestants how to dispute with Romish Priests* (London: 1688).

30 Ebben a kontextusban is kiemelt jelentőséggel bír ez a szövegkiadás: *Brázovai feljegyzések/Însemnări din Breazova*, kiad. LUFFY Katalin (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019).

a *világi* befogadóknak vagy közvetítőknak. A recepció főszereplője par excellence a teológiai stúdiómot folytató peregrinus, azaz a teológiai eszmék transzferének kizárólagos kora újkori módja a kellő teológiai felkészültséggel bíró egyházi értelmiségi, aki aztán többnyire az egyház kötelekeiben is marad. Ha ez tartható is a reformáció első 150 évében, a 17. század végén és a 18. század elején a világi értelmiség, akár peregrinusi szerepkörben is, érdemben járulhatott hozzá akár egy másfajta recepcióhoz is; ez utóbbi érdembeli kutatása még várat magára. Elég itt csak arra gondolni, hogy a Bethlenek által alapított és támogatott székelyudvarhelyi református gimnáziumban a teológiai oktatás azt az Amesius-féle vonalat vitte tovább, amelyet Bethlen Miklós is elfogadott és bizonyosan jónak látott. Aligha véletlen, hogy az ott tanult diákok közül egyről biztosra tudjuk, hogy a kancellárhoz hasonlóan nagyra tartotta Amesius-t, saját bevallása szerint olyannyira, hogy a koporsójába is magával vitte volna Amesius-kötetét, ha lett volna ott mód az olvasásra. A diák neve Cserei Mihály, akinek puritánus kegyessége, nem túlzás állítani, Bethlen Miklós révén is az udvarhelyi tanulmányok tapasztalatából táplálkozott. Mind Bethlen Miklós, mind pedig Cserei Mihály a kálvinista egyház kötelekein kívül és attól függetlenül gyakorolták puritánus devóciójukat, így a kálvinista reformáció történeti kontextusában végbement recepció sajnálatos módon ignorált fontos *világi* szereplői.

Összegezve tehát a munkacsoport historiográfiai irányultságú kutatásai és rendezvényei révén azt célozza meg, hogy a domináns módszertani invenciók reflektálása és esetleges alkalmazása által az elsősorban recepciótörténetként elgondolt magyar reformáció kutatását és értelmezését gazdagítsa. Ily módon jó esély nyílhat arra, hogy a centrum vs. periféria problémás örökségét³¹ a megfelelő komparatív érvek birtokában oly módon árnyaljuk, hogy a magyar reformáció *saját* története a maga komplexitásában megjelenítve kapjon kellő figyelmet, és értelemszerűen több legyen, mint valami centrálisaként elgondoltnak az átvétele vagy követése, azaz csupán perifériális realizációja.

II. 2. 2. Egyház- és társadalomtörténeti, illetve irodalomtörténeti perspektíva

A *hosszú reformáció* koncepciójának a fenti diszciplínákra való alkalmazása azokat a munkákat jelöli, amelyeket elsősorban a kutatócsoport történészei és egyháztörténészei végeznek, és amelyek mind a négy felekezet 1500 és 1800 közötti társadalomtörténetéhez kapcsolódnak oly módon, hogy lefedik mind Erdélyt, mind pedig a Magyar Királyságot.³² (Az irodalomtörténet-írás számára kijelölt speciális kutatási területről a

31 A kérdés módszertani tárgyalásához megfontolandó Burke felfogása a decentralizálódó reneszánszról (decentred Renaissance): Peter BURKE, *The European Renaissance: Centres and Peripheries* (Oxford: Blackwell, 1998) 3–5.

32 CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM: Proszopográfiai rész, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/3. S-Z*, (Budapest: MEDit, 2016); CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész II. A zsolnai zsinattól (1610) a pozsonyi országgyűlésig (1681). II/1. Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső dunamelléki egyházkerület)* (Budapest: MEDit, 2018); GUITMAN Barnabás, „A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS

későbbiekben lesz szó.) Külön figyelmet kapnak azok a tematikus fókuszok, amelyek a románok reformációjához vagy az örmények katolizációjához³³ szolgáltatnak újdonságokat. Hasonlóképpen kiemelt jelentőséget kap a katolikus kései konfesszionalizáció társadalomtörténete, amely nem a perzekúció történeti kontextusára hagyatkozik, hanem a katolikus restauráció folyamatának a fejezeteit jeleníti meg. A felszabadult egykori hódoltsági területek katolikus újjászerveződése nem feltétlenül és nem mindig konfliktuálisan ment végbe, az (újra)települt lakosság felekezeti hovatartozása néha egyszerűen megkövetelte a katolikus egyházi struktúra kialakítását vagy újjászervezését. Ez épp annyira szerves része a hosszú reformáció egyháztörténetének, mint a protestáns felekezetek ellenében vagy ezek rovására militáns módon elért katolikus restauráció.

Ezek a kutatások tehát mind a négy felekezet és mind a két nagy régió vonatkozásában azokat a forráskiadásokat és újszerű értelmezéseket végzik el, amelyeket a hosszú reformáció 300 éves időkeretének alkalmazása következtében létrejövő, módszertani értelemben vett *léptékváltás* tesz lehetővé. Ugyanis a konfesszionalizáció felől vagy legalábbis ennek kontextusában elgondolt és megjelenített társadalmi és kulturális folyamatok gyakran érthetőbbé válnak, sőt ábrázolásuk is megbízhatóbb, ha egy 300 éves időintervallumban jelenítjük meg őket. Közös tanulsága mind a négy felekezet és mind a két régió reformációtörténetének, hogy számos társadalmi és kulturális folyamat, az új egyházi struktúrák kialakulásától a felekezeti identitás markáns letisztulásáig, nem zárul le, nem megy végbe a 17. század alatt. Azáltal, hogy a *hosszú reformáció* a 18. század egy részét, sőt akár teljes egészét betagozza ezeknek az átalakulási folyamatoknak a megjelenítésébe, módszertani és historiográfiai szempontból jelentős változást hoz, hiszen a töredezett vagy csonkolt átalakulás- és recepciófolyamatot végre *teljes egészében*, korábban nem érzékelhető makro- és mikroszintjeivel együtt teszi átláthatóvá és jobban tanulmányozhatóvá. Egy olyanfajta *hosszú időtartam*³⁴ korrekciós hatása érvényesül, amely nemcsak a léptékváltás indokoltságát igazolja, hanem megmutatja azt is, hogy a magyar reformációk története, mind a négy felekezet esetében, egy, a nyugat-európai korszakok és folyamatok kronológiájához és idejéhez képest gyakran eltérő tehát *saját(os)* időtartam alapján ment végbe. E reformációs folyamatok, a recepció és átalakulások, illetve restaurációk történései, nemcsak eltérő kulturális és földrajzi térben, hanem más időben és ütemben kezdődtek el és mentek végbe.

Az egyház- és irodalomtörténet-írás számára fontos kihívásnak ígérkezik a vallásos perzekúció tapasztalatának a megfelelő értékelése. Külön jelentőséggel bír a perzekú-

Gergely Tamás és IMRE Mihály, 208–216 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); Edit SZEGEDI, „Calvinism in Early Modern East Central Europe (1550–1650)” in *More than Luther: the Reformation and the Rise of Pluralism in Europe*, eds. Karla BOERSMA and Herman J. SELDERHUIS, 177–194 (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019).

33 NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012).

34 A francia társadalomtörténet-írásban a Braudel által proponált *longue durée* (hosszú idő/időtartam) fogalmára utalok. Fernand BRAUDEL, „Histoire et Sciences sociales : La longue durée”, *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 13 (1958): 725–753.

ciós irodalom soknyelvű és változatos műfajú korpuszának a széleskörű irodalomtörténeti feldolgozása.

Míg az angliai és nyugat-európai reformációk néha szabályos vallásháborúkká váltak, addig a magyar reformáció első 100–150 esztendejéről ez nem mondható el. Következésképp az európai protestáns perzekúciós tapasztalatok és az ezekből kialakuló egyháztörténeti és mártirológiai diskurzusok³⁵ 16. századi magyar recepciója elenyésző, ráadásul sem kézirat, sem nyomtatott formában nem találunk olyan 16. századi beszámolókat, amelyek a magyar reformáció mártírjait, esetleg ezek perzekúciós tapasztalatait jelenítenék meg. Változást csupán a gyászévtized (1671–1681) hoz, amelynek során a protestáns mártirológia evangélikus³⁶ és kálvinista³⁷ diskurzusai látványosan formálódnak meg, azt a történetológiai pozíciót imitálva, amelyet a 16. század folyamán dolgoztak ki a vallásos perzekúciót elszenvedő európai protestánsok. Ez az argumentáció arra a vitatható téziszre alapoz, amely a romlatlan ősegyház és a reformáció töretlen kontinuitását hirdeti, sőt szinte azonosnak tekinti ennek tanúbizonyságot és vértanúságot vállaló mártírjait a kora újkori vallásos perzekúció áldozataival. Ez a látásmód és diskurzus szervesen beépült a magyar reformációtörténet paradigmájába is, így például a Szőnyi Nagy István által megírt első magyar nyelvű mártirológiát magyar és latin, illetve német nyelvű kézirat és publikált egyháztörténeti és mártirológiai beszámolók követték.³⁸

Fontos megértenünk, hogy a perzekúció történeti ténye, tapasztalata, illetve textuális reprezentációja a *kora újkori reformáció* lényegi és primordiális összetevője, amelynek hiányában lehetetlen a reformált identitást hitelt érdemlően megfogalmazni és reprezentálni. A *vera* és *falsa Ecclesia* harcának elbeszélése, és az ebből levezethető üldözöttség tana és történeti tapasztalata nélkülözhetetlen volt a kora újkori protestáns

35 Johannes FOXIUS, *Commentarii rerum in Ecclesiâ gestarum [...]* (Basileae: 1554); John FOXE, *Actes and Monuments* (London: 1563); RABUS Ludwig, *Historien Der heyligen außewölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern, so in angehender ersten Kirchen Altes und Neüwes Testaments zu ieder zeyt gewesen seind [...]* (Strassbourg: 1552); Jean CRESPIN, *Recueil de plvsievsr personnes qui ont constamment enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Iesus Christ, depuis Iean Hus iusques á ceste annee presente* MDLIII, Geneva:1554; Simon GOULART, *Histoire des Martyrs Perseuetez et mis a Mort pour la verité de l'Evangile, depuis le temps des Apostre iusque a l'an 1574. Comprise en dix livres. Avex deux indices (Noms des Martyrs)* (Geneve: 1582). A korpusz irodalomtörténeti értékeléséhez lásd: TÓTH, „Kálvinizmus és politikai önreprezentáció...”, 11–18.

36 Zsombor TÓTH, „Persecutio decennalis (1671–1681): The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani”, in *Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, ed. Herman SELDERHUIS, 335–353 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2017).

37 Zsombor TÓTH, „Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist”, in *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, eds. Anne EUSTERSCHULTE, Hannah WÄLZHOLZ, 415–428 (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015).

38 Csorba Dávid eredményes forrásfeltáró munkát végez már jó ideje e téren: CSORBA Dávid, „Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához”, in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály és SZÁRAZ Orsolya, 166–178 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015).

identitás megalkotásában. A gyászévtized tragikus és erőszakos eseményei és ennek szöveg hagyománya egy alapvető argumentummal, az üldözöttség és mártíromság vagy tanúságtétel most már bizonyítható és hitelt érdemlő tényeivel egészítik ki és teszik teljessé a magyar reformáció történet nagyelbeszélését. Csupán ennek kontextusában értelmezhető, hogy Erdélyben, ahol korántsem érvényesült a perzekúció olyan intenzitással mint például Felső-Magyarországon, a mártírológiai témájú szövegek és nyomtatványok iránti érdeklődés megnő a gyászévtized alatt, sőt a mártír-identitás az erdélyi protestáns főúri reprezentáció és identitás-artikuláció szerves részévé válik, elég itt Bethlen Miklóstra gondolni. Hasonlóképpen, a vallásos perzekúcióval össze nem függő exilium és börtön-tapasztalatok megjelenítésében, azaz ego-dokumentumokban rögzített újraelbeszélésében és értelmezésében mártírium motívumként gyakran jelen van a tanúságtévő szenvedés. A magyarországi perzekúciós tapasztalatok kéziratos és nyomtatott korpuszának disszeminációján kívül az is látványos, ahogy korábbi, a Habsburg-területeken végbement perzekúciós események (1620 utáni csehországi perzekúció) reaktualizálódnak, vagy ahogy a 16. századi vallásos konfliktusok kanonizált epizódjai (pl. Szent Bertalan éj története) 18. századi kéziratos magyar szövegverziókban terjednek.³⁹ Ugyancsak a gyászévtized utóhatásának tudható be az is, hogy a latin nyelvű protestáns egyháztörténetek mellett, ezek részleges kompilálása vagy fordítása egy magyar nyelvű kéziratos korpusz meglétét igazolja. Különösen beszédes példája ennek Bod Péter latin nyelvű egyháztörténete (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*), amelyet L. W. E. Rauwenhoff csak 1888-ban adott ki,⁴⁰ de ezt a kiadást megelőzően a latin kéziratnak, illetve magyar fordításának számos másolati verziója keringett, amint a fennmaradt példányok igazolják.⁴¹ A 17–18. század során azt látjuk, hogy a publikált latin nyelvű egyháztörténeti munkák mellett egyelőre kéziratosban, de megjelennek magyar nyelvűek is, illetve a mártírológiát és tanúságtévő szenvedést idéző protestáns, sőt kálvinista biográfia is előtérbe kerül.⁴² Beregszászi István, a gályarabságot túlélő mártír leszármazottja, az egyik legelső, kéziratosban maradt, máig ismeretlen magyar nyelvű egyháztörténetet írta meg 1731-ben, a következő címmel: *A tanúbizonyságot tevő*

39 Oláh Róbert tanulmányával egybekötött szöveggözlése egy olyan 18. századi kéziratot mutat be, amely Pap József fordításában magyarul örökítette meg Gaspard de Coligny (1519–1572) admirális mártíromságát a Szent Bertalan-éj eseményeinek történeti kontextusában. Vö. OLÁH Róbert, „A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről”, *Studia Litteraria* 51 (2012): 232–258. Ennek a látványosan népszerű, de Jacobus Augustus Thuanusra visszamenő elbeszélése, különös aktualitással telítődött a 18. században, hiszen az Oláh Róbert által bemutatott szövegtől némiképp eltérő újabb 18. századi kéziratos változatot találtam meg, melynek címe: *Frantzia Országban leg elsőben-is Páris Várossában 1572 Esztendőben fel áll-ttatott Hugonották vagy Reformátusok mézár székeinek igen rövid le írása mellyis iratott 1772 Esztendőben*.

40 A kérdés érdemi tárgyalásához lásd BUZOGÁNY Dezső, „Bod Péter egyháztörténeti kéziratának viszonyosságai”, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2 (2011): 401–407.

41 Enyedi és kolozsvári kutatásaim során magam is kézbe vettem a Buzogány Dezső által említett kéziratokat.

42 Huszti János 1758-ban fordította magyarra Theodor de Béze latin nyelvű Kálvin-életrajzát. A mind ez idáig ismeretlen kéziratot ezelőtt 2 évvel találtam meg, kiadása e projekt keretében valósult meg: HUSZTI László, *Calvinus János élete*, kiad. TÓTH Zsombor, ReTextum (Budapest: Reciti, 2019).

közönséges Anyaszentegyháznak sommás szent Históriája.⁴³ A tény, hogy egyfajta „láthatatlan hagyományként” érzékelhető csupán ez a korpusz, mivel kéziratos töredékekben maradt fenn és továbbra is lappanganak feltáratlan szövegek, speciális módszertani kompetenciákat és további kitartó keresést igényel. Az már most és csupán ennyi szövegből is látható, hogy ezek a kéziratos szövegek, számos okból, a cenzúrától kezdve a pénziánnyal bezárólag,⁴⁴ kéziratos használatra és disszeminációra voltak ítélve, sőt természetes létmódjuk egy olyan fajta kéziratos irodalmi nyilvánosság volt, amelyet csak most kezd megérteni és feltárni az irodalomtörténet-írás.⁴⁵ A reformációtörténet-írás rendkívül értékes korpusza ez a kéziratos és részben talán még lappangó szöveg-hagyomány, amelynek érdemi kutatásához és értékeléséhez az irodalomtörténészek speciális hozzájárulása szükséges. A reformációtörténet egyház- és társadalomtörténeti kutatásainak kontextusában ez speciálisan irodalomtörténeti feladatnak bizonyul. (Ennek az irodalomtörténeti munkának a medialitáshoz kapcsolódó partikuláris vonatkozásairól a következő alfejezetben szólok.)

A gyászévtized és a türelmi rendelet (1781. október 25.), illetve az 1790/1791-es országgyűlés közötti korszak egy olyan reformációtörténeti folyamat szerves része, amelynek során a korábban az országgyűlésen elfogadott, törvénnyel megerősített vallásszabadságot, noha elvesztik a protestáns rendek, sok szenvedés és perzekúció elszenvedésének árán végül mégis visszaszerzik. Hiszen egy olyan folyamat kezdődik el, amelynek során a protestáns fél a 18. században a vallásszabadság visszanyerése érdekében az 1681-es és 1687-es országgyűlések törvénycikkei ellenében a bécsi (1606) és a linzi (1645) béke által garantált protestáns vallásszabadságot követeli. Ez által és ily módon is indokolt a hosszú reformáció korszakalakzata. Arról nem is beszélve, hogy a III. Károly és Mária Terézia gyakran diszkriminatív valláspolitikája miatt *vértelen ellenreformációként* elnevezett 1711 és 1780 közötti periódus is, véleményem szerint, a gyászévtized protestáns mártírológiai hagyományából ered. A vértelen ellenreformáció fogalmának teológiai háttere a vallásos perzekúciót megjelenítő teológiai diskurzusból vezethető le; a vértelen (*incruenta*) perzekúció/mártíromság tanával lehetett összefüggésben.

A gyászévtized hatása, láthattuk, sokszoros. Részint disszeminálja a perzekúciós események reprezentációjának és történetológiai értelmezésének szöveges korpuszát oda is, ahol nem volt vallásüldözés, részint pedig időben is kiterjeszti a perzekúciónak a politikai következményeit és hatását a 18. század végéig.

43 A kéziratot Erdélyben találtam meg, érdemi bemutatását egy soron következő tanulmányban végzem el.

44 Bod Péter 1756-ban befejezett, de 1888-ig kéziratban maradt egyháztörténetének sorsa klasszikus példája ennek a jelenségnek. (Vö. BUZOGÁNY, „Bod Péter egyháztörténeti...”, 403.) Az unitárius egyháztörténet-írás is hasonló sorsra jutott, a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István egyháztörténete bár a 18. században készült, csak 2002-ben kezdődött el a kiadása. A latin nyelven írt egyháztörténet magyar fordításának kötetei is csupán 2005-el kezdődően jelentek meg. Vö. *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica I–II.*, szerk. KÁLDOS János et al. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

45 A kéziratos nyilvánosság fogalmához lásd: TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650.

Annak érdekében viszont, hogy a protestáns fókusz egyoldalúságát ellensúlyozzuk, a katolikus kora újkori hagiográfia,⁴⁶ vitairat-irodalom és biográfia fejleményeit és irodalmi természetét is értékeljük. Ezáltal pedig felnyílik egy újabb speciális irodalomtörténeti kutatási távlat, nevezetesen a *biográfia* tanulmányozása, amelynek komplex értelmezéséhez nemcsak az antikvitás, középkor és reneszánsz humanizmus által szolgáltatott előzményeket lehet integrálni, hanem hozzáadható a *hosszú reformáció* egyszerre felekezeti és transzkonfesszionális én-reprezentációs hagyománya is.

II. 2. 3 Mediális perspektíva

A *hosszú reformáció* kutatása elkerülhetetlenül a kora újkori médiumok és azok egymásra gyakorolt komplex kölcsönhatásainak mediális szempontú értelmezését is implikálja. A kora újkori kéziratos irodalmi nyilvánosság működésének a megértéséhez a *hosszú időtartam* újszerű szempontokat tud hozzáadni, hiszen láthatóvá válik, hogy a kéziratos írás-használati kultúra (*manuscript culture*) milyen középkori és reneszánsz kori tradíciókból⁴⁷ jut el azokhoz a 18–19. századi írás-használati állapotokhoz, amelyek során az olcsón és gyorsan előállítható nyomtatott szöveg részint különvállik, részint pedig elkezd kiiszorítani a kéziratos szövegeket. Az 1500–1800 közötti periódusban a három médium (hangzó szöveg, írott szöveg, nyomtatott szöveg) komplex viszonya gyakran konfesszionális előfeltételek és használati modalitások alapján szerveződik, így a *médiumok reformációja* a *szövegprodukción* és *-használat* írásantropológiai történetét a reformációk, sőt a konfesszionalizációk folyamataihoz kapcsolja szervesen. E szerteágazó folyamat alfabetizációs, írás- és olvasástörténeti, továbbá könyv- és nyomdatörténeti dimenziókat is magába foglal, amelyeknek az együttes vizsgálata lehetővé teszi a *hosszú reformáció* ideje alatt kialakuló kéziratos írás-használat és irodalmi nyilvánosság működésének megértését. Ennek a kéziratos írás-használati kultúrának (*manuscript culture*) a feltárásához két meghatározó, de egymást néha keresztező vetületre kell koncentrálni a kutatás során, a *kézirat-produkcióra* (*production of manuscripts*) és a *kéziratok forgalmazására* (*circulation of manuscripts*).

A kéziratok produkcióját sajátosan bonyolítja a *reprodukció*, azaz a másolás aktusa, sőt ennek gyakran kompilálással, esetleg fordítással egybekötött változatai, amelyek a *szereplés* és a *szövegeredetiség* felfogását és használatát a mai irodalomtudományi felfogásához mértén alapvetően másként artikulálják a kora újkorban. A másoló gyakran maga is szerző a kora újkori írás-használati kultúrában. A nemzetközi kutatás megkülönbözteti a *scribe* és a *scrivener* fogalmát, illetve szerepkörét;⁴⁸ az előbbi nemcsak má-

46 Ígéretesen illeszkednek ebbe a perspektívába a Gábor Csilla és köréje felépült doktori iskola kutatásai: GÁBOR Csilla, *Laus et Polemia: Magasztalás és vetekedés a közép és kora újkori szövegtípusokban* (Debrecen–Kolozsvár: Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság, 2015); GÁBOR Csilla, „Religious Polemics in Late Sixteenth Century Hungary: Reconstruction and Interpretation”, in *More than Luther: the Reformation and the Rise of Pluralism in Europe*, eds. Karla BOERSMA és Herman J. SELDERHUIS, 177–194 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019).

47 A kérdéskör érdemi méltatásához lásd: Brian RICHARDSON, *Manuscript Culture in Renaissance Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

48 Peter BEAL, *In Praise of Scribes: Manuscripts and their Makers in Seventeenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 2–3.

soló, hanem *írástudó*, saját szövegeket is produkáló, ezeket értelmező, fordító, nemcsak megbízható másolatokat létrehozó „értelmiségi” íráshasználó, míg ez utóbbi sokkal inkább *tollnok*, professzionális másoló, akár a jegyzői munkakört is részben ellátó képzett *írnok*. A magyar kutatásban nem történt meg ezeknek a szerepköröknek a reflektált elválasztása,⁴⁹ a másoló személye, amennyiben ismert, csupán egy adat a kézirat történet hagyományos textológiai leírásában.

Az sem lényegtelen, hogy a (késő) középkor megbecsült másolóihoz képest a kora újkori másolók többnyire elmarasztaló kontextusban kerülnek említésre, hiszen szerepük főként arra redukálódik, hogy a kézirat hagyományt megbontják, továbbá szövegkontaminációt okoznak, és végül textológiai szempontból kifogásolható nyomtatott kiadások szolgálatos bűnbakjai. Sokszorosan igazságtalan ez a megközelítés, amelyet leginkább az cáfol, hogy számos nyomtatásban soha meg nem jelent szövegünk kizárólag *kézírtos másolatban* maradt csupán fenn. Az *írásaktus mikrotörténete* egy másik olyan kutatási perspektíva, amely számos újdonságot ígér, hiszen a kora újkori kéziratok esetében több kéz, több szerző és/vagy másoló akár együttes munkája következteben megy végbe a szövegprodukción. Kora újkori levelek esetében látványosan megmutatkozik az, ahogy a levelet szignáló személy néha csak megcímzi, vagy elkezd, esetleg lezárja és aláírja a levelet, míg a szöveg érdemi részét egy vagy több *másik kéz* végzi el.⁵⁰ Noha az íratásnak, diktálásnak vagy másoltatásnak számos oka és magyarázata lehet, a szinte kiolvashatatlan, magyarul *csúnya kézírás*, az íráskép kutatásának egyik jelentős és látványos területe. Ugyanis a jellegzetes íráskép a szövegnek olyan társadalomtörténetileg⁵¹ és írásantropológiailag⁵² feltárható, másként

49 A *scriba* típusú másolónak felelne meg például a Bethlen Miklós szövegeit másolatban megőrző Cserei Mihály, Bod Péter vagy az ezeket másolás után kiadásra előkészítő Benkő József. A *scrivener* típusú íráshasználónak felelne meg a Benkő József *Erdélyi Históriás Szekrény* elnevezésű történeti forráskiadás korpuszába bedolgozó két névtelen másoló, vagy a Bethlen Miklós élettörténetét 1805-ben lemásoló szintén névtelen tollnok, aki a munkájáért „hatvanhét német forintokat és negyven krajtzárt” kapott. Vö. „G. B. Bethlen Miklos Elete,” [1805-ös másolat], 364 f., Budapest, OSZK Kt, Fol. Hung. 2082.

50 Az ún. *masterhand* problémája ez, amelynek számos kora újkori példáját látjuk, főként olyan borzalmas kézírású főurak esetében, mint Teleki Mihály és Apor István, beleértve egy sor főnemesi feleséget is. Például Bethlen Józsefné Kemény Krisztinát, aki az anyai féltő szeretettel átfűtött sorait írakkal íratta Kolozsváron tanuló Bethlen Gergely fiához: MOL–OL, P.1955 4. csomó, *Bethlen Gergely iratai és levelezése*, 22/b tétel, 28–57. Az anya szerzőségét többnyire a nem mindig sajátkezű aláírás jelzi: Árva Kemény Cristina.

51 Klasszikusnak számító esettanulmány, amely George Talbot artritisztől sújtott beteg kezével írott, nehezen olvasható leveleinek a társadalomtörténeti jelentőségét járja körül. A *manu propria* jelleget, a félreismerhetetlen csúnya íráskép oly sajátos módon felerősítette, hogy egyfajta hatalmi befolyást is kölcsönzött neki. A levelekben megfogalmazott kérés, netán parancs a személyes jelenlétet oly markánsan és tisztelettel parancsolóan jelenítette meg az írásképen keresztül, hogy a kérés megtagadni, vagy a parancsot ignorálni szinte lehetetlen volt. Lásd Graham WILLIAMS, „»My evil favoured writing«: Uglyography, Disease, and the Epistolary Networks of George Talbot, Sixth Earl of Shrewsbury”, *Huntington Library Quarterly* 79 (2016): 387–409. A kora újkori íráskép tárgyalásához lásd még: Ann DOOLEY, „What lies beneath: the Weary Scribal Hand of Bodleian Library, Ms. Laud. Misc. 615”, in James WILLOUGHBY and Jeremy CATTO, *Books and Bookmen in Early Modern Britain: Essays Presented to James P. Carley*, 238–260 (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2018).

52 Lara Crowley John Donne kéziratairól írt monográfiájában egy olyan komplex módszertant javasol, amely a kézirat számos materiális jellemzőinek, köztük az írásképnek az alapos feltárását célozza meg, annak érdekében, hogy a szöveghasználat mikrotörténetét rekonstruálhassa. Ennek ismeretében a

rejtett dimenzióit hordozza, amely a szöveg valós jelentését, létrejöttének történeti intencióit exponálhatja, arról nem is beszélve, hogy a (valós) szerzőség egyik legerősebb kritériuma. Láttuk tehát, hogy a kéziratprodukciónak az írásaktus mikrotörténete felől nézve egy sor olyan további kérdésfelvetés (kezek, íráskép) kontextualizálja, amely teljesen indokoltá teszi a *kézíratos publikáció* fogalmát,⁵³ jelezve ezáltal, hogy a kora újkori kézíratos szövegek létmódja és célja nem feltételezi a nyomtatott nyilvánosságban való megjelenítést, tehát a feltétlen *nyomtatott* publikálást. Ennek fényében aligha szorul bizonyításra, hogy a szerzőség fogalmának kritériumai is rendkívül képlékenyek, hiszen a kézíratos szöveg elsősorban egy nyílt médium. A kora újkori kézirat szövegének sajátos *fluiditása* alapvetően azt a speciális instabilitást jelöli, amely a használat révén a kézirat szövegét állandóan átalakítja, újraértelmezi, illetve felülírja.⁵⁴ Ennek pedig egyenes következménye, hogy a nyomtatott verzióban megtestesülő *végző szöveg* mítosza helyett a variánsokra és ezek minél szélesebb körű felgyűjtésére kell koncentrálni, hiszen ebből érthető meg a szöveghasználat, illetve a használattal együtt járó *szövegformalmazás*.

A kéziratok terjedésének leggyakoribb formája a kézíratos másolatok ismételt produkciója volt. A *hosszú reformáció* alatt annak a történeti folyamatnak lehetünk a tanúi, amelynek során egy partikuláris irodalmi kézíratos nyilvánosság épül ki. Ez magába foglalja az egyes szövegek alkalmi reduplikációját, vagy a projektszerűen megszerzett és nyomtatott szöveget eredményező erőfeszítéseket is, akár a jezsuita forráskiadásra gondolunk, akár Benkő József szövegkiadási próbálkozásaira,⁵⁵ beleértve az erdélyi Kéziratkiadó Társaság felállítását.⁵⁶ Ezek a térben és időben eléggé szétszórt egyéni vagy csoportos próbálkozások egy dologban azonosak: kéziratokkal és ezek másolataival dolgoznak, továbbá egy olyan kora újkori kézíratos íráshasználati kultúrának a szerves részei, amelyhez ők maguk is érdemben járultak hozzá. A *hosszú reformáció* kutatása felől egyaránt fontos annak tudatosítása, hogy ez a kézíratos íráshasználati kultúra létezett, és további lappangó szövegeket tartogat(hat) még számunkra, illetve fontos működésének a fenti szempontok, tehát a *szövegek produkciója és formalmazása* felől történő vizsgálata. Ezen felismerésekből kiindulva a kutatócsoport egy olyan új pro-

szövegvariánsok beazonosítása és keletkezéstörténete is átláthatóbbá válhat. Lásd Lara M. CROWLEY, *Manuscript Matters: Reading John Donne's Poetry and Prose in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 30–36. Crowley könyve, a címében jelzett szójátékkal is visszaulat Goldberg művére, amely a kézírás sajátos, az irodalomtörténeti és textológiai paradigmán túlmutató filozófiai dimenzióit is reflektálja: Jonathan GOLDBERG, *Writing Matter: from the Hands of the English Renaissance* (Stanford: Stanford University Press, 1990).

53 A kézíratos publikáció fogalmához lásd Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1998). Kora újkori magyar applikációihoz lásd TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kézíratos kultúrában, 1710–1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298, 293.

54 A nemzetközi szakirodalomban a használat révén ható sajátos létmódot a *fluidity, openness, instability* fogalmakkal adják vissza. Vö. BEAL, „In Praise of...”, 25.

55 Benkő József *Erdélyi Históriai szekrény* elnevezésű hatalmas szövegkiadási vállalkozására utalok. Ennek jelentőségéről: TÓTH, „Kézíratos nyilvánosság...”, 636–638.

56 A kérdéskorról érdemben lásd: DÁVID Péter, „Itt van a' legvégső óltára Pallásnak”: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története (Kolozsvár: EME, 2013).

jektet indít el, amely a kora újkori kéziratlerjesztést és forgalmazást értelmezi a *hosszú reformáció konfesszionális írásbeliségének*⁵⁷ a kontextusában. Egy olyan adatbázisba rendezett feltáró- és gyűjtőmunka veszi kezdetét, amelynek során a kéziratban maradt másolatok korpuszát tekintjük át, illetve a másolók személyét és számát tisztázzuk. Az így rögzített adatok a kora újkori másolatok adott régióhoz kapcsolódó fennmaradt korpuszát teszik láthatóvá, illetve a másolók csoportjával vagy egyes individuumaival kapcsolatosan tesznek lehetővé további társadalomtörténeti és mediális mikroszintű kutatásokat. A kora újkori irodalom működésének egy olyan belső nézete tárul majd fel, amely végre felválthatná a 19. századi viszonyokból építkező, ahistorikus és utólagosan visszaprojektált intézményes kereteket, amelyek valójában nem léteztek, de az irodalomtörténeti szakmai imagináció folyton rávetítette a kora újkori íráshasználati kultúrára. Azokra a jelenségekre utalok, amikor modern irodalmi intézmények működését imitáló kora újkori költői köröket és irodalmi csoportosulásokat vizionálunk egy premodern és csekély számú írástudó elit esetében, amely a professzionalizációt nélkülöző és akadémiai szintű szervezettséget mutató valós intézményrendszeri támogatás nélkül produkált, forgalmazott és használt szövegeket.

A partikuláris konfesszionális műveltség- és irodalmi hagyományrétegek öröklődése és egymás közötti interakciója az inter- és szuprakonfesszionális jelenségét⁵⁸ dimenzionálja újra a kéziratosság és a kézirat másolatok forgalmazásának tanulmányozása révén. Szintén további újdonságokat hoz a családon és több generáción belül érvényesülő konfesszionális alapokon fogant szöveghasználat kutatása, hiszen gyakran a családi kegyességgyakorlás rejtett eseteire derülhet fény. Az egyes kézirat szövegek szerzői nem minden esetben utalnak a követett családi mintára, bár az aligha lehet egybeesés, hogy az élettörténetét megíró és imádságoskönyvet készítő Bethlen Miklós unokája, Bethlen Elek is szintén írt imádságoskönyvet.⁵⁹ A főúri családon belül olvasott vagy másolt/másoltatott, esetleg megörökölt szövegek mozgása egyszerre mutatná meg a reformáció mint recepciótörténeti folyamat eddig feltáratlan világi epizódjait és alulnézeteit, miközben a korszak „irodalmi életének” is egy valószerűbb láttatását tenné lehetővé.⁶⁰

57 A konfesszionális írásbeliségnek a kálvinista devocionális hagyományban való betagozódásának vizsgálatához lásd: Tom WEBSTER, „Writing to Redundancy: Approaches to Spiritual Journals and Early Modern Spirituality”, *The Historical Journal* 39 (1996): 33–56. A hazai kutatás olvasástörténeti perspektívája felől: FAZAKAS Gergely, „Pásztázó könyv olvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkiség s regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); TASI Réka, „Usus, non lectio...”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756; illetve TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek (Budapest: Reciti, 2017).

58 A jelenség kutatásához lásd: GÁBOR Csilla, „Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program. Három XVII. századi példa”, In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BRISKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 384–400 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004).

59 MOL–OL, P.1955. 2. csomó, 7/a. 2. altétel, *Bethlen Elek imádsága*, 105r–111v (töredék).

60 Jelentős előzmény e kutatási irányhoz: PAPP Kinga, *Tollforgató Kálmokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015).

Ezek a mediális kutatások a reformációtörténet recepciótörténetként való kutatásának alapvető módszertani kérdésére adhatnak választ. Ugyanis a nyomtatott szövegkorpusznak és publikációs tevékenységnek a kéziratosság és kéziratossá publikálás kontextusában való realizztikusabb újraértékelése egy alfabetizációs perspektívát is felnyit. Vizsgálhatóvá válik a kora újkori írástudás fejlődéstörténete, elterjedésének és hatásának sajátosságai, ezáltal pedig a kéziratossá és nyomtatott források genezisének előtörténete lesz érthetőbb. Magyarán, tanulmányozhatóvá válik a kora újkori alfabetizáció társadalomtörténete, valamilyen mértékben láthatóvá válik, hogy milyen körülmények és feltételek között, de főleg *mikor* jut el az írástudás és íráshasználat a társadalom adott rétegeihez vagy individuumaihoz olyan intenzitással, hogy az egyéni szövegprodukciónak feltételezhető legyen. A recepciótörténetként elgondolt reformációtörténeti nagyelbeszélés számára primordiális jelentőségű azzal tisztában lenni, hogy a recepciótörténetben implikálódó szöveghasználók írástudásuk milyen fokán álltak vagy állhattak adott teológiai tanítás, szövegtípus, esetleg műfaj megjelenésének és recipiálásának pillanatában.

Tekintsünk egy példát: a perkinsi és amesiánus alapokon szerveződő lelkiismeretvizsgálat devocionális gyakorlata, illetve a nyomtatott imádságoskönyvek megjelenése miként függött össze, de legfőképpen *mikor* vezetett akár világi személyek által megírt kéziratossá imakönyvek produkciójához? Kik voltak azok, akik a teológia tanítás asszimilálását *saját szövegprodukciónal* kötötték egybe, illetve teljesítették be? Az ily módon végbemenő recepció esetei, ahol a nyomtatott szöveg formájában érkező teológiai tanítás szövegprodukciónat, esetleg további nyomtatott publikációnat is eredményezett, a kora újkori alfabetizáció milyen társadalomtörténeti sajátosságait tárja fel? *Kik* voltak ezek az írástudók és főként *mikor* kapcsolták egybe a recepciónat a szövegprodukciónal, illetve ez milyen általánosítható trendeket rajzol ki? Nem véletlen, hogy nincsenek a reformáció recepciónat mutató, nagy számban fennmaradt 16. századi kéziratossá imádságoskönyveink, hiszen az egész kora újkori magyar társadalom alfabetizációs szintje ezt *nem tette lehetővé*. Következésképp, noha érvényes kutatási kérdés, hogy a 16. századi átlagember hogyan imádkoz(hat)ott (másként) a reformáció hatására, ennek *kutatására* nincs forrásunk. Elsősorban azért, mert ha még tudatosult is a másként imádkozás módja és magyarázata ebben a 16. századi átlagemberben, nem biztos, hogy írástudó volt, és megfordult a fejében, hogy nem orálisan, hanem írásban rögzítse és performálja imádságát. Mindez azért fontos, mert a *kutathatóság módszertani problémáját* vezeti elő.⁶¹ Sajnos, a reformációtörténet-írás sem mentes az alól a tézis alól, hogy csupán az kutatható érdemben, amire van forrásunk, még akkor, is ha a források hiányát, igaz, ritkán, módszertani invenciókkal valamilyen mértékben és valamilyen érvényességgel

61 Arra a módszertani problémára utalok, amely akkor áll elő, amikor nincs kellő mennyiségű és relevanciájú forrás (*fragmentary sources*) a történeti magyarázat artikulálására. Ilyenkor gyakran úgy hidalják át ezt a problémát, hogy a töredékes forrásokból, vagy szegényes forrásadottságból kiemelnek vitatható módon olyan vonatkozásokat, amelyeket majd általánosítanak. Így aztán a töredékes, azaz kevés forrás *partikularitásait* általános érvényűvé nyilvánítják, ami elkerülhetetlen anakronizmusokhoz és téves végkonklúziók levonásához vezet. Vö. Miles FAIRBURN, *Social History: Problems, Strategies and Methods* (London: Palgrave MacMillan, 1999), 39–57.

ellensúlyozni tudjuk. A kéziratos irodalmi nyilvánosság valószínű és akár részleges rekonstrukciója tehát olyan alfabetizáció-történeti belátásokat enged meg, amelyek a recepciótörténet *időbeli* és főként diakrón nézetű folyamatjellegét teszik értelmezhetőbbé. Könnyen lehet, hogy a magyar reformációtörténetnek a nyugat-európai trendekhez képest *eltérő időben és tempóban* végbemenő recepciós folyamatai mögött a késő-középkori és kora újkori magyar társadalom eltérő jellegű és másfajta fejlettségi fokot mutató írástudása áll. Valószínű, hogy a magyar kultúrában az általános írástudás, és különösen a magyar nyelvű könyv- és kéziratgyűjtő, azaz kultúrapártoló főúri nők közötti írástudás is csupán a 18. századra éri el azt az elterjedtségi és fejlettségi fokot, amely a nyugat-európaihoz hasonló nagyságrendű recepciót tett lehetővé.

A világi elem meghatározó jelenléte ezekben a recepciós folyamatokban, úgy tűnik, szintén a 18. századra tehető. Kutatásmódszertani szempontból ez nem jelent kevesebbet, minthogy elsősorban a 18. századra éri el az írástudás azt a fejlettségi fokot, hogy olyan forrásadottságok jöhessenek létre, amelyek a korábbihoz képest jóval átfogóbb, azaz *érdemi és feltáró* rálátást engedjenek a magyar reformációt lehetővé tevő recepciótörténeti folyamatokra. Hiszen végre a források szintjén is kibontható ezeknek a vertikuma, érzékelhetővé válnak azok a *világi* szereplők, szövegek, és intézmények, amelyek nem kizárólag a peregrináció intézményes kereteiben járultak hozzá a recepcióhoz. Arról nem is beszélve, hogy a forrásadottságoknak köszönhetően az a bizonyos, az *asszimilált hagyományt* meghatározó *meglévő hagyomány*, vagy a *domidocetus* írástudók jelentősége is alapvetően más fénybe kerül. Ennek bizonyításához és ezáltal a magyar reformációtörténet recepciótörténetként való megértéséhez elkerülhetetlen a *hosszú reformáció* időkeretei között (1500–1800) elvégzendő kéziratosság tanulmányozása, illetve az ebből levezethető alfabetizáció-történeti tanulságok exponálása.

III. Következtetések: mire (nem) jó a hosszú reformáció?

A *hosszú reformáció* fogalma köré felépült projekt nem javasol új *reformáció-meghatározást*, beéri azzal, hogy *módszertani* megállapításokat tesz. A *hosszú reformáció* jelen projekt kereteiben nem kizárólagosan egyháztörténeti kategória, miképpen a *hosszú reformáció* folyamatának tárgyalása és kutatása nem egyháztörténet-írást jelent, következésképp a kutatócsoportnak nem célja a hagyományos értelemben vett *magyar reformációtörténet* megírása, hiszen nem erre lett kitalálva. Ehelyett inkább a reformációt lehetővé tevő *recepciófolyamatok komplex historiográfiai és módszertani* reflektálását, illetve érvényes multidiszciplináris szempontok alapján egy újabb, azaz hosszabb időkeretben való újragondolását és *rekontextualizálását* célozza meg. Ennek a hosszabb időkeretnek (1500–1800) az alkalmazása elsősorban módszertani hozadékot jelent, mégpedig egy *léptékváltást* enged meg, amely a reformáció korának a társadalomtörténetét, különösen az új egyházi berendezkedés és a társadalmi struktúrák alakulástörténetét hitelesebben jeleníti meg, ezek kutathatóságát feljavítva. Amint már utaltam erre, a *hosszabb idő* a korábbi vitatható korszakfelfogás korlátait megszüntetve, az ebből

kifolyólag töredezett, vagy csonkolt átalakulás- és recepciófolyamatokat végre teljes egészében, korábban nem érzékelhető makro- és mikroszintjeikkel együtt teszi átláthatóvá és jobban tanulmányozhatóvá.

Ez a léptékváltás megújíthatja a reformációtörténetnek a recepciófolyamatokra alapozott eszmetörténetét. A *hosszabb időtartam* egy olyan 18. századi, ún. posztreformációs időt ad hozzá a reformációtörténeti folyamathoz, amely a recepciótörténet hagyományosan deskriptív és horizontálisan megjelenített képét vertikális, gyakran mikroszintű recepció-történesekkel, szövegekkel vagy szerzők hozzájárulásával diverzifikálhatja, árnyalhatja, illetve korrigálhatja. Elsősorban alfabetizáció-történeti és mediális természetű újdonság az a hozadék, amelyet a léptékváltás felszabadít, hiszen ez a posztreformációnak tekintett 18. század egy fejlettebb írásbeliséget hoz magával, ami a forrásadottságokat javítja. Ebből kifolyólag, amint azt példákkal is jeleztem, igen jól kamatoztatható egy folytonosan fejlődő, női diskurzusokat is érvényre juttató kora újkori kéziratosság, amely nemcsak kiegészíti szövegeivel a releváns nyomtatott forrásanyagot, hanem bővíti is, hiszen olyan szövegtípusokat is megőrzött, amelyekről korábban nem volt tudomásunk. Ezzel együtt jár, hogy a korábban a kizárólag nyomtatott források felől átgondolt nyelvi és kulturális transzferek történetét és eszmetörténeti kontextusban leírt recepció jelentőségét lappangó vagy felszínre kerülő kéziratok számos ponton felülbírálnak és kiigazíthatják. Egyszóval a léptékváltás jobb forrásadottságokat és jobb kutathatóságot biztosít.

A *hosszú reformáció* fogalma köré felépült projekt nemcsak összhangban van a nemzetközi kutatás aktuális trendjeivel, hanem termékenyen alakítja is ezeket. 2021-ben a projekt keretében kerül megrendezésre a REFO500 éves nagykonferenciája,⁶² amely a *hosszúreformáció-kutatás* története és historiográfiája meghatározó állomásának ígérkezik. Mindazonáltal, már a következő paradigmaváltásra is figyelünk, aktív részesei akarunk lenni annak a diszciplínatörténeti pillanatnak, amikor is a reformáció-központú koraújkor-kutatást felváltja egy komparatív szempontú, több fókuszú egyidőben érvényesítő megközelítés, amelynek célja az egész kora újkori kereszténység diakrón nézetű értelmezése.

62 11th Annual REFORC Conference (2021): *The Perspective of a Long European Reformation Revisited: Methods, Practices, and Histories*.

BARTÓK ISTVÁN

„Máriának öccse, Márta”

A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból

A prédikációkhoz kapcsolódó irodalmi gondolkodás dokumentumai Magyarországon hazai szerkesztésű, önálló művekben viszonylag későn, a 17. század közepén jelennek meg.¹ A korábbi idők elméleti tájékozottságára a külföldi eredetű munkák (ars praedicandi, ars concionandi) mellett különféle segédkönyvek (predikációgyűjtemények, kommentált bibliakiadások, konkordanciák, florilegiumok, példatárak) ismeretéből lehet következtetni. Maguk a szövegek is mutatják szerzőik felkészültségét. Az ilyen közvetett bizonyítékok mellett különösen jelentősek azok az elszórtan fel-felbukkanó megjegyzések, amelyek a beszéd szerkezetére, részeire, stílusára vonatkoznak. A fentebbiekre utaló legkorábbi adatokat Tarnai Andor tekintette át a kezdetektől az 1530-ig tartó korszakot feldolgozó kritikátörténeti monográfiájában.²

Az 1520–30-as évektől jelentek meg és váltak egyre népszerűbbé Európa-szerte az irodalmi gondolkodás alakulását jelentősen befolyásoló munkák, beleértve a prédikációkról megfogalmazott nézeteket és előírásokat is. Tovább éltek a középkori ars praedicandi hagyományai, de fordulatot hozott mind a reformáció terjedése, mind a humanista műveltség érvényesülése, katolikus és protestáns körökben egyaránt. A korszak legnagyobb hatású személyiségei, Erasmus és Melanchthon kapcsolódó műveikben részletesen taglalták a világi és az egyházi retorika viszonyát, a prédikáció műnemi besorolásának lehetőségeit és számos más elméleti problémát.³

Erasmus az *Ecclesiastes, sive Concionator evangelicus* (1535) című vaskos könyvében részletezte tanait. Melanchthonnak a *De officio/officiis concionatoris* című összefoglalója volt a 16. században a legkönnyebben hozzáférhető. 1529-től számos kiadást ért meg különféle cím- és szövegváltozatokkal, önállóan és más művekhez csatolva vagy

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 A régiség magyar vonatkozású retorikai és homiletikai irodalmának összefoglaló áttekintése: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 33–68. A kapcsolódó kutatásokról, bibliográfiával: SZETEV Szabolcs, „A homiletikatörténeti kutatások problémái”, in *Tan és módszertan*, szerk. TRAJTLER Dóra Ágnes, Conferentia rerum divinarum 3, 151–167 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2012).

2 TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 52–55, 69–72.

3 A kérdéskör részletes ismertetése: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia litteraria* 2, 143–158 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996).

a praeceptor összegyűjtött műveiben is. További prédikációelméleti írásai sokáig kézirat formában, töredékesen, fogalmazványokban, kortársai lejegyzéseiben maradtak fent és terjedtek.⁴

A későbbiekben idézendő prédikátorok iskolázottságát legnagyobb részben ismerjük. Bizonyosra vehető, hogy a Bécsben, Krakkóban, Wittenbergben vagy éppen Párizsban megfordult szerzők találkoztak a korszak gondolkodását meghatározó elméleti művekkel. Hazai szerzőink megjegyzései között az 1530–1580 közti időszakban azonban hiába keresünk egyértelmű utalásokat az európai praeceptor-irodalomra – legalábbis ami a prédikáció retorikáját illeti. Természetesen felismerhetők a sokféle megfogalmazásban terjedő tanítások, de a forrás megnevezése nélkül. Ezek éppúgy származhatnak az évszázados hagyományok ismeretéből, mint a legfrissebben megjelent, külföldön beszerezhető kézikönyvekből. A feltételezhető források nyomozásánál érdekesebbek lehetnek a hazai szerzők megállapításai. Ezek áttekintése és rendszerezése mindazonáltal nem teszi feleslegessé az utalásokat a legfeltűnőbb párhuzamokra.

A legtöbb kritikátörténeti adalékot a szerzők kapcsolódó megjegyzései tartalmazzák. Ezek elsődleges forrásai az egyes kötetek ajánlásai, előszavai. Jelen tanulmányban ezekből válogatok. A kiragadott példákban számos olyan általánosság olvasható, amelyek a prédikáció műfajából következnek, mint például az adott kiadvány legfőbb célja: a hívek lelki épülése, hitbéli megerősödése, ezáltal az üdvözülés elősegítése. Ismétlődő motívum a patrónus dicsérete. Néha ezek az általános elemek is tartalmazznak olyasmint, ami az adott korszak hazai történelmi, vallási, felekezeti viszonyaiból következik. A kísérszövegekben is gyakran tárgyalt teológiai problémák mellett felfedezhetők olyan mozzanatok, amelyek szorosabban kapcsolódnak az irodalmi gondolkodás történetéhez. A korábbi szakirodalomban más összefüggésekben idézett részleteket kritikátörténeti szempontból értelmezve és kiegészítve eddig figyelmen kívül hagyott megnyilvánulásokkal, világosabban kirajzolódhatnak a vizsgált korszak jellemzői.

1. „Gondot kellene a Jehova magzatira viselni”. Művelődési program a prédikációskötetek kísérszövegeiben

Néhány esetben a szerzők tevékenységük tágabb összefüggéseit is szem előtt tartják. Többen panaszkodnak amiatt, hogy az ország területi megosztottsága és a felekezeti ellentétek miatt a prédikálás nehézségekbe ütközik. Kevés a prédikátor, nem jutnak el a hívekhez. Azt is megfogalmazzák, hogy a háborús helyzet nemcsak az igehirdetésnek, hanem általában a művelődésnek sem kedvez. A templomok mellett az iskolák, nyomdák sem működnek. Felvetődik a felelősség kérdése és a megoldás lehetőségei.

4 *Quomodo concionator novitius concionem suam informare debeat* (1531–1536), *De modo et arte concionandi* (1537–39 k.), *De ratione concionandi* (1552). Melanchthon prédikációelméleti írásai összegyűjtve először 1929-ben jelentek meg: *Supplementa Melanchthoniana, Fünfte Abteilung, Schriften zur praktischen Theologie II: Homiletische Schriften*, hrsg. Paul DREWS, Ferdinand COHRS (Leipzig: Verlag von M. Heinsius nachfolger Eger & Sievers, 1929). A továbbiakban: SM V/II. A nyomtatott kiadásokról: Lawrence D. GREEN, James J. MURPHY, *Renaissance Rhetoric Short-title Catalogue 1460–1700* (Aldershot: Ashgate, 2006²).

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének az olvasókhöz szóló előszavában mintha valamiféle művelődési programot vázolna.

Tuggyátok szerelmes attyámfiak, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogytatá.⁵

A háborús állapotokon kívül a „fejedelmeket, urakat és gazdagokat” hibáztatja, amiért nem fordítják anyagi javaikat az egyház támogatására, beleértve a könyvnyomtatás elősegítését is: „[...] nem költik ezek Isten tisztességére pénzöket, jó szerszámot a szegény nyomtatók nem csenálhatnak. [...] az szegény könyv nyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek”.⁶ A megoldás természetesen az lenne, hogy akik tehetik, segítsék az egyház munkáját.

Melius figyelmeztetése nem nélkülözi a fenyegetést sem.

Ezt azért írom, hogy meglássák efféle Urak és fejedelmek, micsoda lélekkel mernek az ítélő bíró eleibe menni, mert számot vésznek a sáfárságról. Ha dajkák, gondot kellene a Jehova magzatira viselni. Mert nem tobzódásra, ciffrára, hogy frissen, csak magára, feleségére költse, mint ama kevély gazdag étkű: csak morsalékból sem ada enni az Lázárnak, de hova lón? Pokolra temetteték, Lázár paradicsomba vitették.⁷

A felelősség kérdését Bornemisza Péter is érinti postilláinak harmadik kötetében. Balassa Andrásnak és feleségének, Mérai Annának címzett ajánlásából kitűnik, hogy a prédikátorok eredményes működését a „fejedelmeknek” kell biztosítaniuk. Kötelességeik között Bornemisza első helyen említi az igehirdetés megfelelő körülményeinek megteremtését.

Hogy minden gongyokat az Istenre hagyván csak abban vigyáznak, mint lehessenek ő fölségének ez kevés ideig való Mammonból jó sáfárok. Kik szorgalmatosan gondolkodnak mind az Isten igéjének tisztán való hirdetésére: mind ifjaknak taníttatására, oskoláknak és Ispítáloknak tartására, árváknak fel nevelésére, cselédeknek és nyomorult jobbágyiknak éltetésére, raboknak segítségére, országoknak őrzésére és oltalmazására, és mind egyéb tisztességes és idvösséges dolgoknak meg szerzésére, az ő ajándékok és értékek szerént.⁸

Az igehirdetők támogatására a legjobb példa természetesen az ajánlás címzettje, Balassa András.

5 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Iánosnak tött jelenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint...* (Várad: Török Mihály, Raphael Hoffhalter, 1568), xiiiij, RMNY 259.

6 Uo., xiiiijr–v.

7 Uo., xiiiijv.

8 BORNEMISZA Péter, *Harmadik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1575), (2)r. RMNY 362.

2. „Kik az diák írást nem tudgyák”. Az anyanyelvű irodalom és közönsége

A 16. század folyamán az anyanyelvű irodalom Európa-szerte egyre inkább előtérbe kerül. Ennek egyik fő okaként a reformációnak azt a törekvését szokás említeni, mely szerint az „igaz tanítást” a legszélesebb rétegek között el kell terjeszteni. Ennek leg-hatékonyabb eszköze a prédikáció. A népnyelvek felértékelésének folyamata szorosan összefügg a megcélzott közönséggel, amelynek legnagyobb része csak anyanyelvén ért. Így nálunk is felismerték, hogy a „tudatlan kösség”, a későbbiekben oly sokszor emlegetett „deáktalan kösség” csak a magyar nyelvű szövegekből épülhet. A felolvasást vagy a mintapredikációk nyomán szerkesztett szóbeli előadást azok is megértik, akik olvasni nem tudnak.

A magyar irodalom történetét végigkíséri az összehasonlítás kényszere „más nemzetekkel”. Általános jelenség a lemaradás tényének megállapítása, és ebből következően – jobb esetben – a felzárkózás igénye. Jellemző példa erre a régiségben az anyanyelvű irodalom, a nyomtatott könyvek helyzete, beleértve a prédikációkat is. Erre hivatkozik Kulcsár György is prédikációskötetében, Bánffi Miklósnak címzett ajánlásában.

Sok jámbor körösztények kérének arra, hogy az én reám bízott talentum szerint azoknak, kik az diák írást nem tudgyák avagy akik diák könyveket sem szerezhettek, az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliomok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel Magyar nyelven meg írnam, miért hogy egyéb nemzet igen bévölködik az Isten igéjének világosságával, az szegény Magyar nemzet se fosztatnék meg attól, és írással az távul valóknak is, meg ez világból ki múlásom után is szolgálhatnék.⁹

Károlyi Péternek az *Apostoli hitvallást* magyarázó prédikációit a szerző halála után jelentette meg a debreceni nyomdász, Hoffhalter Rudolf. A Váradi Kalmár Mihálynak címzett terjedelmes ajánlásban a kiadó több kritikátörténeti érdekű kérdést fejteget. Károlyi példájára hivatkozva érvel a magyar nyelvű szövegek közreadásának szükségessége mellett, és szól a prédikációk megformálásáról, stílusáról is. Az ajánlásban felbukkan a századok során gyakran ismétlődő motívum, az összehasonlítás más nemzetekkel.

[...] ez mostani időkben is sok féle nemzetek ebben munkálkodnak, hogy az ű nyelveken való embereket is építsék, és ebben is az bölcsek az erőtlenekhez szabják magokat, és nem szégyenlenek ű nekik az ű tulajdon nyelveken írni, csak hogy űket az idvösséges tudománban elő vihessék, nem nézván az ű bölcsességeknak mutogatására, hanem az gyarló és vékony értelmű híveknek hasznokra és lelki épületekre.¹⁰

9 KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak [...] predicatio szerint való magyarázatia* (Alsólindva: Rudolphus Hoffhalter, 1574), [:]3r, RMNY 334. Későbbi kiadásai: Bártfa: Guttgesel Dávid, 1579, 1597, RMNY 426, 793. Hasonmás kiadása: *Postilla...*, kiad. HUBERT Ildikó (Lendva, Budapest: Galéria Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, 2011).

10 KÁROLYI Péter, *Az apostoli Credonak avagy vallasnak igaz magyarazattia praedicatiok szerint...* (Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1584), a2v, RMNY 539.

Az idegen példák követését a magyar nyelvű nyomtatványok hiánya indokolja.

Ebben is pedig az Magyar nemzet az el múlt időkben igen meg fogyatkozott volt az egyéb nemzetekre nézve, kik között sok jeles írárok az ünnön nyelveken olvastatnak, mely ha igen szükséges nem volna, sok tudós és nevezetes emberek az ünnön nyelveken írván az kösségnek tanítására nem fáradoztanak volna [...]»¹¹

Hoffhalter megfelel azoknak is, akik feleslegesnek tartják a magyar nyelvű könyveket. Eközben derűlátóan foglal állást abban a régiségben gyakran felvetődő kérdésben, hogy anyanyelvünk alkalmas-e egyáltalán árnyaltabb tartalmak kifejezésére.

[...] a sok tudós és nevezetes emberek [...] jó példájukból könnyű meg érteni, minemü boldon ítéletek legyen azoknak, akik azt kiáltják, hogy nem szükséges légyen Magyar nyelven írni, miért hogy az Görög avagy az Deák nyelv az magyarázatra alkalmasob légyen, mely noha igaznak láttatik, mind az által nem adatott oly értelem mindeneknek, hogy azokból derék épületet vehessenek. Hát akik az nyelvekhez értenek, nem illik azoknak irigyködni, mikor az erőtlenek is azoknak értelmére jutnak, a mellyek[et] az tudósbak az bölcsenek írásokból sok munkával vesznek ki. De efféle ítéletű emberek avagy kevélyek, ítélvén azt, hogy az Magyar nyelven semmi haszonnal nem mondathatik; avagy irigyek, bánván azt, hogy az tudatlanok az hasznos dolgokat értik; avagy némelylek röstök is, kik ű magok sem munkálkodnak, s egyebeknek hasznos munkájokat is szidalmazzák.¹²

Korábban idézett ajánlásban Kulcsár György felsorolja az okokat, amelyek könyvének megírására indították. Ezek sorában említi, hogy azokra gondolt, akik tudnak magyar könyveket olvasni. Felsejlik a későbbi korok hazai irodalmából ismerős „cselédes gazda” képe, aki a „hivatásos” ige hirdető helyett is gondoskodhat környezetének lelki épüléséről.

[...] sok atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni, és miért hogy igen meg szüköltnek az egyházi szolgálak, kívánnyák látni és örömet olvasni az Ūr szolgálinak írásit, hogy hütökben meg erősödyenek, és házok népét is lassan lassan oktathassák az idvesség tudományra.¹³

A „cselédek” Bornemisza Péter közönsége között is felbukkannak, először a postillák második kötete Somy Borbálának címzett magyar nyelvű ajánlásában: „sokszor minden nap kétszer is prédikáltam Nagyságtok cselédi előtt, de soha csak ingyen sem sajdítottam, hogy meg unta volna az gyakran való prédikációt.”¹⁴ A harmadik kötet ajánlásának címzettjeként már említett Balassa András is gondolt háza népére: „Sok-

11 Uo., a2v.

12 Uo., a2v–a3r.

13 KULCSÁR, *Postilla...*, [...]3v.

14 BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1574), (3)ijjv, RMNY 355.

szor tulajdon prédikátorokat udvarodban tartottál, hogy nem csak magadat, hanem egész házad népét az te uradnak és Istenednek ismeretibe és tiszteletibe nevelnél.”¹⁵ Bornemisza ugyanott nevezi meg – mint fentebb idéztem – a „cselédeket és nyomorult jobbágyokat” is.

A magyar nyelvű nyomtatott prédikációk remélt közönsége között szerepelnek a kegyes asszonyok is, akik, ha olvasni nem is tudnak, de felolvastatják maguknak a Szentírás magyarázatát. Postilláinak első kötetében Bornemisza Thurzó Erzsébethez magyar nyelvű ajánlással fordul. Ebben példaként jelenik meg az evangéliumi Mária, „Mártának öccse”.

Ez Máriához most is láttam hasonlatosakat, kik [...] nem csak ünnepnap vagy idő közt, hanem minden nap, még étel közt is, ebéden és vacsorán olvastatták előttök az Evangéliomoknak magyarázattját, hogy aznak édességével elegyitenék ételeket, italokat, hogy eccersmind éltetnék mind lelkeket és mind testeket.¹⁶

Egyes konkrét közönségretegek említésén túl Bornemisza az egész nemzet távlatában gondolkodik. Ugyancsak az első kötetben, a Julius Salmnak és feleségének, Thurzó Erzsébetnek címzett latin nyelvű ajánlásában kifejti: Isten tiszteletének legkedvesebb módja, és a kegyes lelkek számára a leghasznosabb akár élőszóval, akár írásban híven hirdetni az Isten igaz lényegéről és szándékáról szóló tanítást, amit az ószövetségi törvényben és az evangéliumban nyilatkoztatott ki. Ez a megfontolás indította arra, hogy az elhangzott vasárnapi prédikációit Isten segítségével összegyűjtse, és az egész Magyarország területén szétszórt, minden magyar számára („omnibus Hungaris, in universa Pannonia dispersis”) hozzáférhetővé tegye.¹⁷

A postillák második kötetének latin nyelvű ajánlásában Bornemisza Bánffy Lászlót szólítja meg. A szokásos humanista közhellyel hivatkozik a sok jámbor és kegyes férfúnak a buzdítására, aminek hatására végül elszánta magát a vasárnapi evangéliumokat magyarázó prédikációk kiadására. A megcélzott közönségként ismét a nemzet egésze jelenik meg: a Magyarország-szerzte szétszórt testvéreinek („nostris in Pannonia dispersis fratribus”) szeretne valamennyire a hasznára válni.¹⁸

Feltűnő, hogy a magyar nyelvű irodalom mellett Bornemisza postilláinak első két kötetében latinul érvel, akár csak korábban a *Magyar Élektra* utószavának elhíresült mondatában, amelyben latinul szögezi le, hogy „néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell”.¹⁹

15 BORNEMISZA, *Harmadik része...*, (2)v.

16 BORNEMISZA PÉTER, *Első része az evangéliumokból és az epistolákból való tanulságoknak...* (Sempte: Huszár Gál, 1573),]:[jv, RMNY 333.

17 Uo.,]:[jr–v.

18 BORNEMISZA, *Másik része...*, (2)jv.

19 BORNEMISZA PÉTER, „Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából, Üdvözet a nyájas olvasóknak”, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, in HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY

A postillák harmadik kötetében már magyarul szól az anyanyelvű irodalomról. A többször idézett ajánlásban patrónusát, Balassa Andrászt a magyar nyelvű nyomtatványok költségeinek fedezéséért is dicséri. Ez megint csak alkalmat ad a nemzeti nyelvű irodalom szükségességének hangsúlyozására, aminek célja ebben az összefüggésben a lelki táplálék megszerzésén keresztül az üdvözülés elősegítése – értelemszerűen a magyarul értő – „minden emberek” számára.

[...] amint illet Isten féltő úrfihoz, arra is gondod volt, hogy minden jószágodban az ő nyelvekre terjesztenéd az Úrnak ismeretét. [...] Mind ezek felett tudom ezt is régtől fogva, mely igen óhajtotta Nagyságod, hogy magyar nyelven az vasárnapi prédikációk ki nyomtatnának. Nem annyira te magadért, mert mind deák, mind német nyelven megértheted te magad. Hanem, hogy ha lehetne, minden embereket az igasságnak ismeretire és az örök idvességre vihetnél.²⁰

A magyar nyelvű könyvkiadás melletti érvelésre katolikus részről is van példa, először latinul, később magyarul. Telegdi Miklós első prédikációskötetének a magyarországi katolikus egyház püspökeinek címzett ajánlásában határozottan állást foglalt a kérdésben. Sajátos módon keverve a szerénykedő és az álszerénykedő humanista fordulatokat kifejti: feltett szándéka, hogy Isten szavainak magyarozatát – amennyire azt csekélyke tehetsége lehetővé teszi – magyarul bocsássa közre („verba quoque Dei explicata [...] in Hungaricum deducta”). Meggyőződése szerint az efféle igyekezetnél nincs hasznosabb, mindenki sóvárogva várja és lelkesen gyönyörködik benne.²¹

Prédikációinak második kötetében „A keresztyén olvasóknak” címzett előszóban Telegdi 13 lapon keresztül válaszol annak, aki – mint írja – „engemet rágalmaz, szidalmaz és háborgat, gonoszt gondol ellenem, módot keres benne, hogy nekem árthasson, engemet meg sérthessen és el veszthessen”.²² Bornemisza Péter vitairatára utal, aki Telegdi prédikációi első kötetének megjelenése után, 1578-ban *Fejtegetés* címmel hivatkozott munkájában támadta meg. Mivel írásából példány nem maradt fenn, tartalmára csak Telegdi válaszaiból: a most idézett előszóból, a *Felelet* című vitairatából és a *Rövid írás, melyben megbizonyítatik, hogy a Pápa nem Antikrisztus* (Nagyszombat, 1580) című műveiből²³ lehet következtetni. Ezek legnagyobbbrészt felekezeti, hitbéli, teológiai kérdéseket érintenek. Bornemisza és Telegdi szembeállását exegétikai és hermeneutikai szempontból Oláh Szabolcs elemezte.²⁴

István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598. Az idézett hely tágabb összefüggéseiről: BARTÓK István, „»Atyám tyúkja«: Az anyanyelvű olvasás és írás néhány kritikátörténeti vonatkozása a 16. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018), 471–489, 479–485.

20 BORNEMISZA, *Harmadik része...*, (2)v–(3)r.

21 TELEGGDI Miklós, *Az evangéliumoknak [...] magyarozatjának [...] első része...*, (Bécs: Apffel Mihály, 1577), (4v–)5r, RMNY 374.

22 TELEGGDI Miklós, *Az evangéliumoknak [...] magyarozattyának [...] második része...* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578), (2)r, RMNY 418.

23 RMNY 419, 475.

24 OLÁH Szabolcs, „Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi vitájában”, in *Religió, retorika, nemzetuttad régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár 31, 359–373 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2004).

A vita során felmerül néhány kritikátörténeti érdekű észrevétel is. Telegdi szóba hozza az anyanyelvű művelődés kétarcúságát. *Feleletének* Bornemisza Péterhez szóló bevezetéséből kitér, hogy vitapartnere – a *Fejtegetés* tanúsága szerint – Telegdi magyar nyelvű prédikációinak hírére eleinte örömmel fogadta:

Azt írod, hogy míg hírrel hallottad, hogy az én szokott prédikációimat magyarul ki kezdettem volna nyomtatni, más reménységbe voltál. Vélted azt, hogy ha néhol el tévelyedném is, viszont valami szép idvösséges dolgokra tanétnék. De különben esett annál, a mint remélted.²⁵

Telegdi öröme nem terjedt ki a magyar nyelvű irodalom minden vonatkozására. Üdvözlendő ugyan, hogy a magyarul olvasni tudók tábora egyre bővül, de ez nemcsak arra lehet jó, hogy az „üdvösséges tanítások” minél szélesebb körben elterjedjenek, hanem visszájára is fordulhat. Hiszen a Bornemisza-féle „rút írások” olvasása igen kártékony.

A mit ember kösség közé bocsát, tudni való dolog, hogy válogatás nélkül mindennek kezébe kerülhet. Sok szűz leányzók, gyermekek, ifjak, asszonyi emberek vannak, kik magyar írást tudnak és értnek, akárcsak azokat tekintette volna meg, és ha nem egyébert, ű érettek tartóztatta volna kezét ilyen szörnyű írástul. Mert bizony félek rajta, hogy léznek olyak benne, kiknek lelki romlások történik olvasásokból, és olyat tanulnak belőle, kit talán soha nem tuttanak volna, ha írva nem látnáják.²⁶

Hiába hangoztatták tehát mind protestáns, mind katolikus részről a magyar nyelvű könyvkiadás szükségességét, a felekezetek közti részleges egyetértés hamar elmúlt, és ez a téma is újabb lehetőséget adott a szembenálló felek összeütközésére. Mindazonáltal a versengésnek ösztönző hatása volt a nemzeti nyelvű irodalom gyarapodására. Telegdi már csak azért is határozta el magát magyar nyelvű prédikációinak kiadására, mert az anyanyelvükön olvasni tudó hívek korábban Bornemisza „hasas és potrohos könyveire” voltak rászorulva. Hiszen „eddig az ű Postilláját nem egyébert, hanem azért olvasták, mert talám a mi nyelvünkön egyebet nem kaphattanak”.²⁷

3. „Nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót”. Szóbeliség és írásbeliség

A 16. század második felében az élőszóban elhangzó prédikálással szemben szükségyszerűen előtérbe került a nyomtatott forma. A háborús viszonyok miatt nincs lehetőség az igehirdetésre, a prédikátorok nem jutnak el a hívekhez. Többen is érintik a szóbeliség és az írásbeliség viszonyát, ami a prédikációk esetében különösen fontos. Melius Juhász

25 TELEGDÍ Miklósnak, *pécsi püspöknek felelete Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére...*, (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1580), 3, RMNY 476.

26 TELEGDÍ, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattjának [...] második része...*,)(7r.

27 Uo.,)(2v.

Péter egyik prédikációskötetében, a Mágócsi Gáspárnénak szóló ajánlásban fogalmazta meg, hogy az adott körülmények között a tanítás terjesztésének az írott szó kedvez.

Én is azért a te nagyságod és sok jámbor körösztvényeknek kérésekre, az Istennek kicsin talentoma szerint, akit nekem adott, hogy lehessek az Úrnak jó sáfára, írtam e válogatott prédikációkat. Hogy a tudatlan kösséget, magyar írás olvasókat, és azokat, kik fogságban vannak, vagy prédikációt nem hallhatnak, vagy prédikátort nem kaphatnak, hogy nem mint anélkül legyenek, vagy misére menjenek, játsszanak, hivalkodjanak, ezeket olvassák, tanulják. Akik pedig bölcsebbek, intem azokat, hogy írjanak prédikációkat, mert látjuk országunkban az Oskolák, tanítók megfogyását, és a kösség haladatlanságát. Akinek többet adtak, többet vigyen az Úr temploma építésére.²⁸

Hasonlóan érvel egy másik prédikációskötetének ajánlásában, ezúttal Mágócsi Gáspárnak címezve:

Mert látom a tanítóknak nagy szükségét és fogyatkozását, kiváltképpen ott az Antikrisztus katonái birtokában, kik miatt az Úrnak szolgálai kergettetnek. Láttam azt is, hogy sok Urak, nemesek, özvegyek, árvák, foglyok vannak, sok együgyű paraszt tanétók, kiknek sem nyelveknek értelmét, sem a magyarázását nem adta. Hogy ezeknek szolgálhassak az Úrnak tisztességére, azért míveltem. Mert sokfelől nagy sokszor kértek mindezek, akikről szólok, hogy öneik magyar Postillát csináljak, mert prédikátorokat nem kaphatnak.²⁹

Bornemisza Péter a szóban elhangzott és az írásban rögzített, nyomtatásban kiadott prédikációt – amint az a postillák első kötetének fentebb hivatkozott ajánlásában olvasható – egy sorban az említi („praedicare fideliter seu dictis, seu scriptis”), de hatékonyabb az utóbbi, mivel az alkalmas a keresztény tanítás legszélesebb körű elterjesztésére. Ugyanebben az ajánlásban később is visszatér a szóbeli és az írásbeli tanítás kettősségére („& scriptis & dictis”), amikor a tanítók kötelességeit említi az igaz isteni tudomány magyarázását és terjesztését illetően.³⁰

A postillák második kötetében, a Somy Borbálának címzett ajánlásban a világban eluralkodott erkölcsi romlás ecsetelése után Bornemisza rátér a hazai viszonyokra. Itt ebben az összefüggésben, az általános züllés elleni harc eszközeként jelenik meg a szóbeli és az írásbeli tanítás kettőssége.

Látván az nagy iszonyú, undok, fertelmes ördögi kárhozható erkölcsöket a mi nemzetünk közt is. És értvén ez nagy Isteni készerítéseket, izgatván reá az Úr Istennek ehlése: készerettettem én is nem csak szómmal, hanem írásommal is annak az úrnak, aki e tisztre vont és taszított, és az ő népének szolgálnom.³¹

28 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Válogatott prédikációk...* (Debrecen: Török Mihály, 1563), Aiiijv–Aiiijr, RMNY 196.

29 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magyar prédikációk...* (Debrecen: Török Mihály, 1563), Aiiijr–v, RMNY 194.

30 BORNEMISZA, *Első része...*,]:[v.

31 BORNEMISZAI, *Másik része...*, (3)ijv.

A szóbeliség–írásbeliség kérdéséhez tartoznak az *Ördögi kísértetek* Perneszi Andrásnak címzett ajánlásából gyakran idézett sorok. Bornemisza az embert fenyegető ellenségekről írja:

Kikről ha bővebben akarsz értelmet venni, mire és kiknek valók legyenek, olvashatsz az elől járó beszédben, mely ez után mingyárt következik. Hol noha prédikációnak nevezetik, de te ércsed az előbbi szándékomhoz képest. Immár pedig nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót, úgy tarcsad.³²

A „predikáció” és a „magában olvasható” szembeállításából következik, hogy a predikáció még akkor is elsősorban szóbeli műfaj, ha a többek által említett kényszerűségből – nincs elég predikátor, nem jutnak el a hívekhez – célszerű nyomtatott formában közzétenni. A kapcsolódó megjegyzésekből kitűnik: akkor hatásos igazán, ha felolvassák vagy felolvastatják. A szerzők főként erre szánják. A predikáció jelentőségéről Horváth Csaba Péter Telegditől idéz fontos kifejezéseket, de az igemagyarázat súlyának megnövekedése nem katolikus sajátosság.

Telegdi gyakran nem misére járásról, hanem „predikáció hallgatásról” vagy „predikáció hallásról” beszél. A szentmiseáldozatban való aktív részvétel mellett mindig fontos – és ez a reformáció előretörésével egyértelműen szükségszerű, mivel az a szentbeszédet az istentisztelet központi elemévé tette – nemcsak a megtestesült Igének, hanem Istennek az Ige által való megjelenése is a gyülekezetben. Ez pedig nem más, mint a predikációs alkalom, amikor az Igével a hallgatóság nem mint pusztá betűvel vagy históriával (történettel) találkozik, hanem a közvetítő pap révén, akinek joga és kötelessége az Ige állandó aktualizálása és értelmezése, az igaz értelmet elnyeri.³³

Ezzel a képzeletbeli kör bezárul. Adott egy műfaj, a predikáció, aminek elsődleges közege a szóbeliség. Mivel az élőszóban való előadás akadályokba ütközik, nyomtatott formában lehet terjeszteni, de azzal a céllal, hogy a könyvből felolvassák, vagy a minta alapján hasonlókat készítsenek és elmondják, akik erre képesek, hogy a mondandó újra eredeti közegében érvényesülhessen.

A korszak predikációsköteteit sokáig valóban mintaként használták. Erre jó példákat hoz Hubert Ildikó. Kulcsár György postilláinak fennmaradt példányaiban a későbbi tulajdonosok kéziratos bejegyzéseit vizsgálta.

32 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetekről...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1578 [recte: Detrekő, 1579]), Az idézet pontos helye a nyomtatvány töredékessége miatt nem állapítható meg. RMNY 433.

33 HORVÁTH Csaba Péter, „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós predikációi tükrében”, in *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból*, szerk. TOMPA Zsófia, 17–40 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013), 24.

Azt tapasztaltuk, hogy a jó tollú prédikátor szerzőt nemcsak a 20. századi irodalomtörténészek és teológusok értékelték, hanem három-négyszáz éven keresztül a köteteket prédikálásához használók is, amint azt a kézírásos bejegyzések tanúsítják.³⁴

Visszatérve Bornemiszához: figyelemre méltó különbség, hogy a jellemzően leginkább előszóban ható prédikációhoz képest merőben más médium a „magában olvasható” szöveg. Az „immár pedig nem mint..., hanem...” fordulat mintha valamiféle fokozást sejtetne. Talán azt sugallja, hogy a szerző a közösségi élménynek szánt „tanítás” befogadásához képest az ismeretek egyéni feldolgozását magasabb szintű szellemi tevékenységnek tartja? Erre enged következtetni egy másik helyen. A halála évében megjelent prédikációskötetében ritka kivételként említi azokat a prédikátortársait, akik az ige hirdetésre készülésként kívül lelki olvasmányként is hasznosítani igyekeznek a nyomtatásban hozzáférhető postillákat. A hosszabbra nyúlt magyarázatokat így indokolja:

[...] némely lelki éhezők tanulására egy néhány Evangéliumnak magyarázatit meg öregbítenünk ezben is, mint az Ötöd Részű Postillában, hol azon ígéket, mint ott, hol sok változással, hol kevéssel. Azért, hogy azok el ne maradnának, még apró betűkkel is melléjek nyomtattam. Hogy a Prédikációra való tanulás kívül is más napon is lenne mit olvasgatniok némely igen szomjúhozó tanulónak, kik az rövid olvasással nem telhetnek be. Ez félék noha ritkák, mind az által én csak azoknak is használni igyekeztem.³⁵

A szóbeliség és az írásbeliség összevetésekor előkerül a „verba volant, scripta manent” érve: a nyomtatott könyvekből a szerző halála után is épülhetnek a hívek. Fentebb idézett előszavában Kulcsár György megállapítja, hogy könyvével „ez világból ki múlása után is” szolgálhat a híveknek.³⁶ Néhány évvel később ugyanerre hivatkozik Telegdi Mikós is.

Gyakorta kértenek ez idő alatt barátim, intettenek jó uraim, hogy a mit nyelvemmel prédikállok, azt a szegény egyigyűekért meg is írnam, és nem csak addig, míg élek, hanem holtom után is szolgálnék a keresztyén anyaszentegyháznak.³⁷

4. „Tisztán és igazán kérdezkedvén”. A bizonyítás és a cáfolás retorikája

Az „igaz tudomány” hirdetése mellett az „eretnkségek”, azaz az ige hirdető meggyőződéssel ellenkező nézetek visszautasítása is lényeges tartalmi eleme a prédikációknak. A bizonyítás és a cáfolat a szerkezet kialakítását is befolyásolja, mivel az érveket és az

34 HUBERT Ildikó, *Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája: Kulcsár György és művei* (Budapest: Luther Kiadó, 2011), 84. A prédikációs gyakorlat nyomain Kulcsár György posztillás kötetének bejegyzéseiben című fejezet: 84–102.

35 BORNEMISZA Péter, *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra* (Detrekő–Rárbok: Mantskovit Bálint, 1584), (ii)jv, RMNY 541.

36 KULCSÁR, *Postilla...*, [3]r.

37 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (6v).

ellenérveket be kell építeni a gondolatmenetbe. Mindez szorosan összefügg a prédikáció stílusával, hiszen a nehezen követhető hivatkozások halmozása, a bonyolult okfejtések az egyszerűbb hallgatóság számára megnehezítik a megértést. Az „eretnekségek” tartalmáról, a bizonyítás és a hitvitázó szándék eszközeiről és azok alkalmazásáról a vizsgált korszakban a különböző szerzők eltérő nézeteket fogalmaztak meg.

Melius Juhász Péter egyik prédikációskötetének ajánlásában egyenesen az Atyaisstenhez fordul. Az egyetemes vallástörténet híres „eretnekei” mellett magyar követőjüket is említi.

Te felségednek könyörgök, hogy akiket az Sátán a fejedelmek közül, mint egy vas lánczal, a Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotinus: Servetus és David Ferencz eretnekségével meg kötözött, te felséged szabadítsa ki, és mentse meg e fertelmes eretnekségekből. [...] Mast is az Isten azon szent lelkével cselekgögyék, hozza hátra a Servetus és David Ferentz eretnekségéből, az ördögnek az ő töréből a keresztyén fejedelmeket.³⁸

Melius munkatársa, később utóda a debreceni püspöki székben, Károlyi Péter prédikációskötetének Báthori Miklósnak szóló ajánlásában a Krisztus istenségét tagadó nézeteket az Alkoránból származtatja, szintén Dávid Ferenczre hivatkozva.

Az több romlás között, mellyel az Isten a mi szegény meg nyomorodott Országunkat az bünéért meg ostorozta, ez utolsó üdökbe az mi háládatlanságunkért az pokolbeli ördögnek erre is hatalmat adott, hogy az ő edényi által hamis és dögletes tudománt támasztana, mellyel az embereket az igaz Istentől el szakasztaná. Annakokáért az Sátán fel indított kevély és fel fuvalkodott embereket, hogy az igaz Istennek esméretit el temessék, és az Biblia helyében az Törökök Alkoránomját hozzák be. Mert akár mint festékezzék és fedezzék tudományoknak undokságát, de bizonyára az CHRISTUS IESUSNAK mind istenségét, mind Fiúságát meg tagatták, és az Alkoránomban való Christust akarják az hívekre kötni. [...] Ez sok vissza vonás között nagy sok keresztyéneknek ő szívek meg keseredett [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam ez kis könyvecskét, mellyben meg mutattam, hogy az Olasz Blandratának és az David Ferencznek tudománya az Isten felől nyilván való hamisság és eretnekség.³⁹

Prédikációskötetének korábban idézett ajánlásában Kulcsár György Bánffi Miklóshoz szólva ugyancsak a tévelygések megcáfolását határozza meg céljai között.

[...] meg gondolám azt is, meg igen meg köseredett nagy sok keresztyéneknek ő szívek az sok tévelgésekből származott vissza vonás között [...] Ezeknek meg erősítésekre írtam azért ez könyvet, hogy ebből az Prophetáknak és Apostaloknak írások szerint való igaz tudománt meg érthetnék és meg tanolhatnák.⁴⁰

38 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac...*, xiiij–xiiijr.

39 KÁROLYI Péter, *Az egy igaz Istenről és az Iesus Christusnak örök istenségéről és fiúsagarol való praedicatiok...* (Debrecen: Komlós András, 1570), aijv–aiijr, RMNY 277.

40 KULCSÁR, *Postilla...*, [:]3v.

A protestáns felekezetek egymás közti vitája mellől a „pápista” tanítások elítélése sem hiányzik. A válasz katolikus oldalról sem maradt el. Telegdi Miklós prédikációinak első kötetében, fentebb hivatkozott latin nyelvű ajánlásában fő feladatként határozza meg a küzdelmet a téveszmék hirdetői ellen, akik még a katolikus egyházba is beférkőzhetnek. Figyelmezteti a püspököket: nemcsak hatalmukban áll, hanem kötelességük is éberen őrködni a lelkek felett. Figyelniük kell rá, hogy kik azok, akik tanítanak, és miféle tanokkal hozakodnak elő. Nehogy a hamis próféták buzgóságot színlelve, Krisztus apostolaiként fellépve maguk után csalják hallgatóikat, és báránybőrbe bújt farkasok módjára megdézsmálják és szétszórják a nyáját („Ne forte Pseudoapostoli [...] lupi ovina pelle tecti rapiant et dispergant oves”).⁴¹

A bizonyítás és cáfolás gyakori eszköze mind a profán, mind szakrális retorikában a hivatkozás a szaktekintélyekre. A bizonyítás (argumentatio, probatio) művészetén kívüli lehetőségei között szerepelnek Arisztoteléstől és Cicerótól Erasmusig és Melanchthonig a tanúként idézett források (testes, testimonium). Az auktoritások megkérdésére a magyar régiségben többen is a „kérdézkedés” kifejezést alkalmazzák. A szó legtöbbször köznapi értelemben, általában ’kérdézősködés, kérdések feltevése’ értelemben fordul elő. Így Bornemisza Péternél is, például a postillák negyedik kötetének az ifjú Enyingi Török Istvánnak címzett ajánlásában:

Kérdezkettem vala penig az előtt is mesteredtől, mind tanuságtokról, mind erkölcsetekről, mint tartanátok magatokat, a kegyelmed szerelmes Bátyával egyetembe Török Jánossal: Ki énnekem olly képpen szóla felőletek, hogy örvendeznék benne.⁴²

Ugyanakkor a „kérdézkedést” bizvást tekinthetjük terminus technicusnak is, a magyar retorikai szaknyelv részének. A fogalom, amint azt számos esetben igazolja a szöveggörnyezet, használatos volt a „szaktekintélyekhez való fordulás”, „azok megkérdése” értelemben is, mint a bizonyítás eszköze.

Kulcsár György prédikációskötetének idézett ajánlásában a rossz értelemben vett eredetieskedés, önhittség elhárítása összefonódik forrásainak meghatározásával:

Nem kerestem kedig én ebben semmi tisztességet magamnak, senkit sem káromlottam, hívságos és haszontalan kérdezkedésekben sem múlattam időmet, sem kedig valakinek botránkozásra okot nem adtam: Hanem mint az igazságnak Igéje hogy egyigyű, akképpen egyigyűképpen az én nékem adott talentum szerint az igasságot meg mondottam [...] hiszem azért, hogy az hívek ez munkát én tőlem jó néven veszik, főképpen holott az Régi és Mostani szent írás magyarázó Jámbor és Istenfélő Doktoroknak írásokból szedegtettem.⁴³

41 TELEGGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (4v.

42 BORNEMISZA Péter, *Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Sempte: Bornemisza Péter, 1578), () iijv, RMNY 422.

43 KULCSÁR, *Postilla...*, [:]4r.

Prédikációinak első kötetében Telegdi Miklós a magyar nyelvű előszóban „a keresztyén olvasót” szólítja meg. Saját módszerét ismertetve széles skáláját vázolja a hivatkozható forrásoknak, az apostoloktól, egyházatyáktól és zsinati határozatoktól kezdve a különböző időkben élt „szent Doktorokig” és különféle „tudós emberekig”.

A szent írásnak magyarázatyába pedig mesterül vettem magamnak leg először a régi conciliomokat. Annak utána a szent Doctorokat és atyákat, kik közül némelyek csak hamar az apostolok után voltak, és amit az apostoloktól hallottanak és vöttek, amit akkor az keresztyénség közönséggel vallott, azt hatták írva minekünk az új könyvökbe. Végezetre az utolsó időkbeli oly tudós embereket, kik az anyaszentegyháznak eleitől fogva mind eddiglen megerősítették és egy aránt meg maradt tudományát egyenlő értelemmel vallyák, és nem tétováznak, hanem álhatatosok az egy igasságnak tanításában.⁴⁴

A következőket, igaz katolikusok ellenpéldájaként utal a szembenálló felekezetek képviselőire, „kik új magok sem tudják, mit hisznek, mert álhatatlanok és új köztők egyenetlenek”⁴⁵

Az idézetek, „kérdések” elítélendő módjára Telegdi ellenfeleitől hoz példát.

Meg mivelhettem volna én is azt, a mit látok, hogy azok közül mivelnek némelyek, kik a tudatlan községnél bölcsenek akarnak láttatni. Előveszik ki a Georgius Maior postilláját, ki valami egyebet: toldoznak foldoznak rajta, hon el vesznek keveset benne (nem azt, a mi gonosz, hanem a mi tűrhetőbb volna), hol hozzá tesznek (oltyat, a mi nyakasb tévelygés annál, ami az előtt ott volt), azt költik osztán, hogy mindenestül fogva övék, az új nevek alatt adgyák ki, és úgy fitogattyák bölcsességeket.⁴⁶

A vizsgált korszakban a magyar nyelvű irodalom kibontakozása mellett nem feledkezhetünk el a korszak latin nyelvű műveiről sem. Kiss Farkas Gábor egy tanulmányában behatóan vizsgálja négy latinul író katolikus szerző, Stephanus Thomassius, Nádasdi Bálint, Pietro Illicino és Mindszenti András munkásságát. Prédikációszerzői tevékenységükről írja: „Ezt a prédikációírássra jellemző kompilatív moduszban teszik: gyakran más prédikációszövegekből (Johann Wild Mindszentinél), idézetgyűjteményekből (ezek használata jól látható Illicinónál) vagy éppen a prédikációtól idegen, filozófiai művekből (Francesco Zorzi Harmonia mundiája Nádasdi Bálintnál) indulnak ki, és ezeket teszik át más beszédhelyzetbe.”⁴⁷

A „régik és új Doktorok” írásaira való hivatkozást, akár csak Kulcsár vagy Telegdi és az említett katolikusok, Bornemisza Péter is megengedhetőnek tartja – legalábbis a prédikációk második kötetének ajánlásában.

44 TELEGGI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (6r-v).

45 Uo.,)(6v.

46 Uo.,)(7r.

47 KISS FARKAS GÁBOR, „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA SZABOLCS és VÉRTESI LÁZÁR, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis XVII*, 331–371 (Pécs: Pécsi Püspöki Hit tudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 355.

Minden igyekezetem azon volt, hogy valamit ő szent felsége prédikáltatott Moysessel, a prófétákkal, az Apostolokkal, az ő szent Fia által, ahhoz semmit ne tegyek, hanem tisztán és igazán kérdezkedvén Istenfélő régi és új Doktoroknak írásából, egyik írást a másikkal erősítvén, az együgyűket hol szelíd, hol kemény szóval, az egy meg nyílt ajtóra, az Jesus Christusra, az ő igaz ismeretire, ő benne való meg újulásra és újonnan születésre, új életre és az örök életre vinném.⁴⁸

Bornemisza állásfoglalását összevetve Kulcsár György többször idézett – történetesen éppen ugyanabban az évben kinyomtatott – véleményével, kirajzolódik a szaktekin-télyek „megkérdésének” megítélése mind pozitív, mind negatív megközelítésben. Kulcsár elkerüli a „hívságos és haszontalan kérdezkedéseket”, Bornemisza „tisztán és igazán kérdezkedvén” fordul az arra érdemes „Doktorokhoz”. Alighanem mindketten egyetértenek abban, hogy a szaktekin-télyekre való hivatkozások a felesleges tudá-lékoskodás, a gondolatok öncélú csűrés-csavarása helyett a világos, meggyőző érvelés szolgálatába kell állítani. Bornemisznál is található olyan példa, ahol az adott szöveg-környezetben a kifejezés a Kulcsár-féle „hívságos és haszontalan” jelentésárnyalattal szerepel. Egy helyen azokat méltatja, akik minden bizodalmukat az Úrba helyezik. Az általánosságban elmondottakat Keresztelő Jánosra szabva így ír: „Illyen vala János is, ki a kérdezkedő és patvarkodó papok ellen magát meg bátorítván, minden tisztességét csak annak a Christusnak tulajdonítá, a kit a Papok utálnak vala.”⁴⁹

Az *Ördögi kísirtetek* ajánlásban Bornemisza korábbi véleményéhez képest más álláspontot képvisel: a prédikációkban egyedül az isteni kinyilatkoztatás érvényesül-het. Nemcsak egyéni leleményét hárítja el, hanem minden más tekintélyt is: „Ebben a könyvben is semmi nincs egyéb, csak az ő [Isten] igéje, és annak ugyan azon igékből való igaz magyarázattya, egyik bizonytságot másikkal erősítvén.”⁵⁰

Mintha erre válaszolna Telegdi Miklós harmadik prédikációskötetének *A keresz-týén olvasóknak* címzett előszavában A késedelmes megjelenés miatt mentegetőzve be- tegsége mellett arra is hivatkozik, hogy az ő írásmódszere időigényes.

Könyű azoknak minduntalan könyveket írni és nyomtatni, a kik senkitül nem kérdenek, hanem tulajdon fejek után járnak, és az ű teccéseket és találmányokat követik. Mert akár ki es könnyen meg tudja beszélteni szívének gondolattját, és ki tudja csácsogni azt, a mi elméjében forog. De nekünk, kik nem hiszünk és semmit nem tulajdonétunk ma-gunknak, hanem mástól kérdünk: nem magunktól szöllünk avagy írunk, hanem az régi szent Conciliomoknak és írás magyarázó doctoroknak értelmét követtyük, nem könyű. Mert sok idő kell hozzá, hogy meg keressük és meg találjuk az Apostoloktul fogva eddig minden időbeli tudós jámbor tanétóknak mi lett légyen arrul, amirül mi is írni akarunk, közönséges értelmek.⁵¹

48 BORNEMISZA, *Másik része...*, (3)iiijr.

49 BORNEMISZA, *Első része...*, Bbiiijr.

50 BORNEMISZA, *Ördögi kísirtetekről...*,]:iiijr-v.

51 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattjának [...] harmadik része...* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578),)(2v, RMNY 474.

A korszak alapvető kérdése, hogy az „igaz tanítás” hirdetése során egyedül a Szentírásból kell-e bizonyítani az állításokat, vagy lehet-e támaszkodni más tekintélyekre is. Ahogy Oláh Szabolcs összefoglalja:

Az egyházatyák mint törvénytevők, bírák, a tradíció tanúi metaforákban a Szentírás és az anyaszentegyház „ikerkérdéséről” van szó: a XVI. századi kontroverz-teológia hermeneutikai dilemmája az önmagát értelmező Szentírás (Scriptura sui ipsius interpretis) lutheri elvével, a kánonképződéssel, a „szenthagyománnyal”, az egyházi tekintéllyel, a szubjektív magyarázattal kapcsolatban bomlott ki.⁵²

A mértékadó források felhasználásának igazolására Tasi Réka egy fentebb általam is idézett helyre ebben az összefüggésben hivatkozik:

A kora újkori prédikációskötetek paratextusaiban gyakran felbukkan a humanista könyvkultúrában is csúcsra járatott „multitudo librorum” toposz, itt elsősorban abban az értelemben, hogy a prédikációgyűjtemény számos más könyv tanulmányozása – kivonatolása – nyomán született. (Telegdi saját munkamódszerét pontosan ezért szembesíti Bornemiszáéval, aki csak fogta Georg Maior posztilláját, és kicsit megtoldozta-foltozta.)⁵³

Akár az eddigiek összefoglalásának is tekinthetjük Beythe István prédikációskötetének latin nyelvű ajánlását. Az isteni ige kegyes szolgálóinak címezve sorra veszi mindazokat a szempontokat, amelyeket az előző évtizedekben prédikátortársai megneveztek. Beszámol róla, hogy a mi nyelvünkön („idiomate nostro”) összegyűjtötte az év összes vasárnapjára rendelt epistolák rövid magyarázatát, amelyeket a jámbor hívek gyülekezetében szokás elmondani. Említi a beszédek jelentős részében előforduló, mértékkel adagolt „kérdések” („interrogatiunculae”) is. Mindezek célja természetesen az, hogy az egyszerű magyar nép („rudis Hungarica gens”) az isteni ige titkait könnyebben felfoghassa és lelkének üdvösségére magáévá tegye. Azért van szükség a magyar nyelvű prédikációkra, mert legtöbb helyen nincsenek hűséges szolgálói az egyháznak. Ennek oka vagy a törökök kegyetlenkedéseiben keresendő, vagy pedig a hatalmasok nemtörődomségében, akik nem fordítanak túl nagy gondot az isteni ígére és a köznép üdvözülésére. Ráadásul sokan le is nézik ezt a feladatot, és az epikureusok még gúnyolódnak is rajta. Terjednek az ariánus eretnekek könyvei, de még az ateistáké is. Ezekkel csakis kegyes buzdításokkal lehet szembeszállni, és a jámbor híveket a személyükre szabott tanítással kell megerősíteni. Félő, hogy Isten becsülete az ige helyes értelmezésével együtt elvész. Ez tehát a legfőbb ok, ami a szerzőt – az elmaradhatatlan szerénykedő fordulattal élve – kezdetleges, csiszolatlan munkájának közrebocsátására indította.⁵⁴

52 OLÁH Sz., „Az önszemlélet...”, 362. A probléma részletes kifejtése: 362–366.

53 TASI Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegproduktions eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756, 753–754.

54 BEYTHE István, *Eszendő által való vasárnapi epistolák, magyarázattyokkal* (Németújvár: Manlius János, 1584), (3r–v, RMNY 553.

5. „A közönséges magyarok nyelvén”. A prédikációk szerkezeti és stiláris követelményei

Az eddig említett szempontoknál szorosabban kapcsolódnak a retorikai kérdésekhez a szöveg megformálásra vonatkozó észrevételek. Ezek részben a dispositiót érintik, amennyiben a szöveg felépítését, a prédikációt alkotó részeket taglalják; részben pedig az elocutiót, azaz a megfogalmazás módját, követendő vagy elutasítandó stiláris megoldásokat.

A vizsgált korszak nyomtatásban megjelent prédikációiban felismerhető a műfaj hagyományainak követése. A szerzők alkalmazták az évszázadok során kialakult szerkezeti sémákat, de annak mintha nem mindig tulajdonítottak volna jelentőséget, hogy a retorikus felépítés elemeit különösebben hangsúlyozzák. Prédikációskötetének előszavában Kulcsár György – amint azt fentebb más összefüggésben idéztem – a formai kérdésekről mindössze annyit említ, hogy „az vasárnapokra és egyéb fő Ünnepekre rendelt Evangéliumok magyarázattyának rendit Prédikáció szerint rövid beszéddel” írta meg. A beszédek szerkezete a szövegből állapítható meg. Kulcsár Györgyről szóló idézett kismonográfiájában Hubert Ildikó a prédikációk következő részeit határozza meg.

A cím alatt a vasárnapi evangéliumi szalaszt adta közre. Az evangéliumi szöveggel párhuzamosan a margón részekre bontotta az adott perikópát, és részenként egy-egy mondatban egyszerűsítve megismételte annak lényegét. [...] Ezután a megadott evangéliumi rész egészét értelmezte *Az evangéliumnak értelme* címmel általában röviden, féloldalmi terjedelemben, s itt adta meg prédikációjának pontokba szedett felosztását is [...] Majd a pontokba szedett tanulságok részletes kifejtése következik.⁵⁵

Hubert Ildikó a „Kulcsár György rendszerező témakifejtését tagoló formulák” közül a bizonyítás, az összegzés és a lezárás példáiból idéz néhányat.⁵⁶

A későbbiekben a prédikációk szerzői egyre fontosabbnak ítélték a tudatos felépítést, számon tartották az egyes szerkezeti egységeket. Ez kiderül abból, hogy saját kötetekben gondosan jelölték a különböző részeket, belső alcímként vagy a margón. Kulcsár György kötetének bejegyzéseit vizsgálva Hubert Ildikó kritikátörténeti érdekű észrevételeket is tett.

Az 1574. évi kiadás egyik példányába a karácsonyi prédikáció elé valaki beírt egy rövidke „Praedicaló szekben valo elül járó beszidet”. „Gyakoriak a prédikáció tagolására figyelmeztető retorikai fogalmak is ebben a példányban.” Közülük a kismonográfia szerzője az *exordium* és a *conclusio*, egy másik kötetből ezek mellett a *tanuság* és az *applicatio* bejegyzését is említi.⁵⁷

A szerkezet kérdése a vizsgált korszak prédikációs irodalmában többször is szóba kerül. Első prédikációskötetének előszavában Telegdi Miklós világosan megfogalmaz-

55 HUBERT Ildikó, „Az mit Istennek...”, 62–63.

56 Uo., 64.

57 Uo., 97, 99.

za, hogy „az egyigyű keresztyének” számára a megértést akadályozza az áttekinthetetlen szerkezet.

Hanem azok nem tetszenek énnekem, kik az ű könyvöknek egyfelől oly cégért tesznek, mintha az egyigyű keresztyénekért irnáják, más felől addig bölcsekednek, úgy zavarják és keverik be azt, a mit beszéllenek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ű magok is alég tudnak ki gázolni belőle. Az egyigyű olvasók peniglen a végheetlen prédikációkból ki nem találhattják az ű nekiek ígértetett tanúságot.⁵⁸

A „sok rend nélkül való szó” említése kifejezetten a retorikai dispositio hiányára utal, mégpedig a szavak elrendezése (ordo verborum) során elkövetett hibákra.

Az egyszerű emberekhez röviden kell szólni. Telegdi azt is helyteleníti, ha az egy napra rendelt evangéliumi szakaszt több prédikációban tárgyalják. Itt minden bizonynyal Bornemisza eljárására utal. Ugyanakkor a műveltebbek képesek feldolgozni az igényesebben szerkesztett prédikációt is, akár többet is egymás után.

Én is akartam mentül kevesebb beszéddel lehetett, úgy szóllani, hogy meg foghassák és fejekbe rakhassák a kisdedek, hogy nem mint az evangéliomnak egy kis részének magyarázattját oly hosszan nyújtani, hogy míg a közepire jutnának, addig el felejtik az elejit az olvasók: avagy több prédikációra osztani egynél, és imide amoda hányni az egy napra rendeltetett tanúságot.

De ezt sem úgy mondom, mintha kárhoztatnám azokat, kik az tökéletesbekért írák, és azoknak a tudományban való előmenetekért, kik immár értenek valamit, és kemény eledel nélkül szűkölködnek, mely titkos és bévséges értelmet három avagy négy avagy tíz prédikációban is fejtegetik.⁵⁹

Az előszó után következnek „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szóló tanácsok. Ebben a részben Telegdi az egyszerű népek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádság-szövegeket. A javasolt beszédminta az alábbi részekből áll:

- kereszttetés; bevezető formulák, más az evangéliumok, más az episztolák esetében
- az adott napra rendelt szentírási szakasz felolvasása
- a magyarázatot bevezető imádság
- a szentírási szakasz „bötű szerént való magyarázattja”
- „jó értelmének” kifejtése
- a következő heti ünnepek, események (például házasságkötés) kihirdetése
- a prédikációt záró imádság⁶⁰

58 TELEGGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*)(7v.

59 Uo.,)(7v.

60 Uo.,)(9r–v.

A szentírási szakasz magyarázatában nem nehéz felismerni a középkori eredetű négy-szeres írásértelmezés elemeit. A „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, a „bötű szerént való magyarázat” a régiségben máskor is előfordul. A „jó értelem” alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, megszívlelendő tartalmát jelenti.

Az írásmagyarázat különféle módjainak más korábbi magyar fordításai is ismertek. A *Sermones dominicales*ben a „sensus literalis” – a magyar glossza szerint a „testi értelem” – ellentétéként a „sensus allegoricus” „lelki értelemként” határozza meg a másik glossza. Ehhez hasonlítanak a Temesvári Pelbárt *Pomerium*ának egyik példányában található bejegyzések: „historice vulgo lett dolog szerint, allegorice vulgo lelki értelem szerint”. A *Guillermus-kódex* főszövegében a latinba illesztve olvashatók a magyar kifejezések, kissé más jelentéssel: „historice id est lett dolog szerint”, „allegorice id est írásoknak előhozásával”. Ezzel az értelmezéssel csaknem megegyeznek a *Jászói glosszák*: „Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem; Allegoricus sensus: példa szerint való értelem”.⁶¹

A különféle változatok párhuzamos előfordulásán nem kell csodálkoznunk. A Tarnai Andor által bevezetett fogalomhoz kapcsolódva Bartók Zsófia a következőket írja.

A másodlagos szóbeliség hatását leginkább a prédikációk kapcsán szokás említeni, nem véletlen, hogy a papi használatú szövegek egy része is ezekhez kötődik. Ebbe a csoportba tartozik az a kevés magyar nyelvű distinctió, amely fennmaradt; ide sorolhatók a szentírás többszintű értelmezésének különböző megnevezései, amelyből négy emlék is ismert [...]. Az egyházi használatú latin kifejezéseknek és szövegeknek különféle magyar fordításai éltek egymás mellett, a lejegyzett szövegek is a másodlagos szóbeliség széttagoltságát tükrözik. Ezek a példák is mutatják, hogy még a legalapvetőbb magyar nyelvű szövegek sem áramlottak írásban, a korszak végén is a másodlagos szóbeliség uralkodott. Az, hogy felszaporodnak az ilyen jellegű bejegyzések, talán szintén ennek a nagyon vegyes hagyománynak köszönhető: amikor lejegyezték őket, éppen azt rögzítették, hogy a sok variáns közül ők melyiket használják.⁶²

Visszatérve Telegdihez: a prédikációt záró imádságot a szerző egy lapon keresztül részletezi, felsorolva, mi mindenért kell könyörögni.

A négy-szeres írásmagyarázat elemeinek megjelenése jellemző ellentéte a protestáns felfogásnak. Melancthon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Szentírásnak egyetlen értelme van, amit a grammatikai magyarázat tehet világossá. Mivel egyedül ez a biztos, ez képes a legnagyobb mértékben elősegíteni és megerősíteni a befogadást. Bármilyen kívül kóholnak, mivel bizonytalan, nem szilárdíthatja meg eléggé a megértést. Ezért tehát mindig a grammatika vagy a retorika előírásai szerint kell feltárnunk a szövegből eredő, sajátlagos értelmet.⁶³

61 Az idézeteket BARTÓK Zsófia publikálás előtt álló írásaiból vettem: *A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Papi használatra készült magyar nyelvű szövegek; Hermeneutikai kifejezések magyarázata*, kézirat, 2019.

62 BARTÓK Zs., *A másodlagos szóbeliség...*, kézirat, 2, 6.

63 MELANCHTHON, *De officio...*, SM V/II. 10.

Telegdi közreadott beszédeiből kitűnik, hogy a fentebbi vázlaton túlmenően is ismerte és alkalmazta a prédikáció megszerkesztéséhez szükséges tudnivalókat. A szentírási szakasz (hagyományosan: thema) felolvasása után előrebocsátja annak summáját, azaz lényegének rövid összefoglalását; ezt a részt a középkori ars praedicandikban prothemának hívták. A divisio szerkezeti egységének felel meg, amikor felsorolja a később kifejtendőek egyes részeit, amelyek gyakran az egyes tanulságok. Némely részek további felosztása a subdivisio.⁶⁴

Telegdi Miklósnál a Bornemiszával folytatott vita során a tartalmi kifogások mellett kifejezetten retorikai vonatkozású észrevételek is előkerülnek, mind a dispositiót, mind az elocutiót illetően. Telegdi egy alkalommal a szerkesztetlenséget teszi szóvá.

[...] hol imide, s hol amoda (a hová kívánságid vonsznak) kitérvén az elődbe vött útról, egy olyan szabású, sok féléből egybe szedegetett és egybe zavart könyvet készítesz, mint az Simulus Moretoma Virgiliusnál, és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe ragatott kép, melyről Horatius ír, de arte poetica.⁶⁵

A prédikációk elméletével foglalkozó irodalom egyik alapkérdése az alkalmazkodás a közönség műveltségi szintjéhez. Az egyszerű emberekből álló hallgatósággal kapcsolatban már szóba került a közérthetőség követelménye. Az időben előre haladva a kérdés egyre árnyaltabb megfogalmazásaival találkozhatunk. Telegdi első prédikációskötetének előszavában világosan elkülönül a prédikációk két fajtája, a középkori homilia–sermo kettősségének öröksége. Az „együgyű” közönséghez szóló beszédek az áttekinthető felépítés mellett világos, könnyen érthető magyarázatot és egyszerű stílust kívánnak, a felkészültebbek megértik a bonyolultabban szerkesztett és megfogalmazott egyházi szónoklatot is. Ennek alátámasztására Telegdi is Szent Pál hasonló összefüggésben sokszor idézett helyére hivatkozik.

[...] a kisdedeknek készítettett e könyvecske, kiknek tejre vagyon szüksége, nem kemény eledelre, és annak okáért, a mennyire lehetett volna is tüllem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem [...]⁶⁶

64 Telegdi prédikációinak szerkezetéről részletesebben: HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?” in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita 183–191 (Vác: MondAt, 2013).

65 TELEGDI, [...] *felelete...* 13–14. Az *Appendix Vergilianában* számon tartott, ismeretlen szerzőtől származó 122 soros *Moretum* Vergilius eredeti műveként jelent meg az *Opera omnia* 1572. évi, Josephus Justus Scaliger által sajtó alá rendezett kiadásában. Egyes vélemények szerint egy Parthenius-mű latin átdolgozása. Maga a moretum egy sokféle alkotórészből (sajt, vaj, zöltségek, fűszerek...) összekevert étel. Versbeli elkészítőjének neve a mértékadó modern kiadásokban Simulus, más helyeken Simylus. A Horatius-hivatkozás a *De arte poetica* 1–10. sorára utal.

66 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*)(7r. A hivatkozott hely: „Lac vobis potum dedi, non escam: nondum enim poteratis: sed nec non quidem potestis: adhuc enim carnales estis.” 1 Cor 3, 2.

E megkülönböztetéssel kapcsolatban gondolhatunk az antik retorika stílusnemeire is, a két szélsőség, a humile és a grande szembeállítására – legalábbis a nyelvi megformálást illetően. Erasmus a prédikációk vonatkozásában a klasszikus három stílusnem helyett négy habitusról vagy caracterről ír: grandis, acris, mediocris, humilis.⁶⁷

Melanchthon figyelmezteti az ígéhirdetőt: tartsa észben, hogy amikor a Szentírás értelmét magyarázza a népnek, nincs szükség olyan fokú kifinomultságra, mint saját tudós köreibben vagy az iskolában. Épp ellenkezőleg: a lehető legnagyobb mértékben kerülnie kell a túlzott emelkedettséget, mivel az gyakran homályba borítja a közönséget és vég nélküli szócsépléshez vezet. Ugyancsak nem mindenhova való és felesleges elmefitogtatás, ha valaki a példaként előadott történeteknek a legjelentéktelenebb részeit boncolgatja. Ez az iskolában vagy néhány más helyen talán hasznos lehet, de nem a prédikációban.⁶⁸

A vizsgált korszak magyarországi szerzőinek nyilatkozataiban a két véglet jelenik meg: egyrészt a művelt hallgatóságnak szóló, igényesebben szerkesztett, másrészt a „deáktalan község” számára készített, közérthetőbb beszédek különbsége.

Igaz ez a latin nyelvű szövegekre is. Kiss Farkas Gábor idézett tanulmányából tudjuk, hogy Stephanus Thomassius, aki Krakkóban és feltehetően Bécsben is tanult, prédikáció-formában írt Miatyánk-magyarázatát Csáktornyan készítette, de Bécsben jelentette meg. Nádasdi Bálint omniáriuma jelentős részben párizsi tanulmányai során írt szentbeszédeit tartalmazza.

A kor párizsi latin ékesszólása szigorúan ciceroniánus volt, a középkori hagyományokat már a prédikációk retorikája is maga mögött hagyta 1530 körülre. A prédikátorok klasszikus latin szónoklatokat írtak cicerói nyelvezettel, és ezekben magyarázták a Szentírást a művelt, három nyelven, latinul, görögül és héberül tudó humanista közönség számára azzal összhangban, hogy a Collège Royal is egy *collegium trilingue*, háromnyelvű kollégium volt.⁶⁹

Van latin példa az ellenkező végletre is. Krakkóban végezte tanulmányait Mindszenti András. Váradon magyarul elmondott vasárnapi szentbeszédeinek latin fogalmazványai maradtak fenn omniáriumában. A csak magyarul értő közönséghez szóló prédikációk latin változatai is szükségszerűen egyszerűbb stílusban készültek. Ismét Kiss Farkas Gábort idézve:

Thomassius és Nádasdi Bálint esetében is azt láttuk, hogy a latin nyelvhasználat tekintetében teljes megújulás zajlott le a katolikus prédikációkban. Ez minden bizonnyal nagymértékben köszönhető annak, hogy peregrinációjuk során már a humanista latin nyelvhasználatot kellett elsajátítaniuk, humanista tankönyveket olvastak [...] Ezen igyekezett

67 ERASMUS, *Ecclesiastes, sive de concionandi ratione libri quatuor...* Az általam használt kiadásban (Lugdunum: Sebastianus Gryphius, 1543): 543–544.

68 MELANCHTHON, *De officio...*, SM V/II. 8–10.

69 KISS F. G., „Irodalmi...”, 341.

jelei megfigyelhetők Mindszenti munkáiban is: nyoma sincs bennük a késő középkori beszédgyűjtemények – Herolt, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát – latinságának, amelyek a katolikus népnyelvű prédikációk mintabeszédeiként még sokáig népszerűek maradtak. Bár Mindszenti prédikációit nyilván magyar nyelven tartotta, [...] a latin szövegnél megpróbált ügyelni az eleganciára és a kifejezésmódra. Ennek jele az is, hogy elnézést kér olvasójától latin stílusa miatt: „Kegyes olvasó, e hirtelen összeszedett művekben ne keress tulliusi ékesszólást, mert a hívókhöz, ha latinul nem tudnak, elegendő keresztényi módon beszélni. Éljen boldogul, Mindszenti András, Várad, 1563.”⁷⁰

A klasszikus műveltség fitogtatása a magyar nyelvű prédikációkban sem kívánatos. Telegdi kerüli a felesleges etimologizálást és az idegen szavak használatát, az öntetszelgő tudálékoskodást. Ennek okát is adja:

Ezeket csak a végre mondtam, hogy senki ne tulajdonécsa tellyességgel temérdek tudatlanságomnak, hogy a közönséges magyarok nyelvén szóllok, hanem ércse, miért mívelem azt. Tudnya illik azért, hogy nem akarok fellyebb értenek annál, a mint szükség. Gyűlölöm, mint Szent Pál is gyűlölte az igéknek haszontalan újságát és a tudománnak hamis nevének hányását [...]⁷¹

Telegdi stiláris kifogásainak sorában azt is kárhoztatja, hogy Bornemisza nemcsak hogy szóba hozza a szalonképtelen dolgokat, hanem szemérmes körülírás helyett nevékon nevezi őket, és ebben még örömét is leli.

[...] ítéllye az Isten, és ítéllyék azok meg, a kik a te ördögi késértetről írott könyvedet olvasásák, hallottak-é valaha vagy a Pispököktől, vagy a Cápaltanokban, vagy akár holott az egész világon olyan szörnyűséges és ondokságos rútságokat, mint akiket te ott egybe gyűjtöttél, nagy gyönyörűséggel elő számláltál, és szemérem nélkül, ingyen nem valami kerülő beszéddel, hanem tulajdon neveken, sok szűzeknek, ártatlan gyermekeknek, ifjaknak és egyéb rendbeli tisztességes jámbor személyeknek botránkozására mosolyogva fejtegetted.⁷²

Telegdi más helyen is támadja Bornemisza stílusát. Amellett, hogy elítéli a „sok szörnyű, ondok és trágár beszédeket”, az „iszonyatos rútságok”, „fertelmességek és tisztátalanságok” részletezését, elméletileg is alátámasztja véleményét. Vitába száll Bornemiszával az „urbanitas” fogalmának értelmezéséről, és ennek során Hieronymusra, Quintilianusra és Szent Pálra hivatkozik:

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore, gestuve possit depraehendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Forni-

70 Uo., 349–350.

71 TELEGDI, *Az evangéliumoknak [...] magyarázatjának [...] első része...*, (8v).

72 TELEGDI, *[...] felelete...*, 15–16.

catio et omnis immundicia, aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.”⁷³

Az idézett helyet és szövegkörnyezetét részletesen elemzi Oláh Szabolcs. Telegdi Bornemisza-kritikáját illető végkövetkeztetése: „E diskurzus kognitív síkját az a szétválaszthatatlanság bontja ki, amely a követhető diskurzus és az intertextuális tételezés hermeneutikai funkciója között működik.”⁷⁴

Károlyi Péter prédikációinak a szerző halála évében megjelent kiadásában, a korábban idézett ajánlásban Hoffhalter Rudolf további kritikátörténeti érdekű megjegyzéseket tesz. Akárcsak Beythe István már idézett – és éppen ugyanabban az évben, 1584-ben megjelent – ajánlása, a korábbi évtizedekben többek által megfogalmazottak összefoglalásának is tekinthető, ezúttal kifejezetten a retorikai dispositio és elocutio kérdéskörében.

A prédikáció megformálását illetően szóba kerül a kizárólag egyéni megfontolásoktól vezérelt, ösztönösen hömpölygő szóáradat és a szabályok szerint szerkesztett szöveg viszonya. Hoffhalter hangsúlyozza a „szép rend” megtartásának fontosságát, mivel az szorosan összefügg a cél megvalósításával. A követett példák közül ugyanis meg lehet – és meg is kell – tanulni az előadás leghasznosabb módját. Az idegen nyelvből fordított munkákról írja:

Ezzel is penig nem csak az külső renden való emberek, hanem még az Anyaszentegyház-beli Pásztorok is segítettnek, hogy űk is ezféle bölcs tanítóknak nyomdokokat kövessék, és az írásnak magyarázattyában szép rendet tartsanak; mert ha az jó követés egyéb féle mesterségekben igen hasznos, sokkal inkább ez kívántatik az Isten igéjének haszonnal való hirdetésében, hogy az tanítók ne csak az ű fejektül értsenek, hanem szorgalmatosan és híven kövessék azokat, az kikben az Istennek bévebb ajándékát ismerik.⁷⁵

A „külső renden való emberek” és az igehirdetők számára egyaránt hasznos „mesterség” említése alapján valószínűsíthető, hogy Hoffhalter a profán retorikának az egyházi beszédben való alkalmazására gondolt. Az átgondolt szerkezet szükségessége mellett az indokolt „kérdések”, a megfelelő szaktekintélyek idézésére is figyelmeztet.

Később pontosabban is meghatározza az ars concionandi irodalmában közhelynek számító kitételeket, amelyek részletesebb kifejtését a következő század hazai prédikációelméleti irodalmában találhatjuk meg. A logikus felépítés, az áttekinthető szerkezet és a tartalmi és stiláris öntetszegléstől mentes, egyszerű stílus a biztosítéka a hatékony prédikációnak. Figyelemreméltó gondolat – még ha eredetinek ez sem nevezhető –, hogy mindezeket a mesterségbeli tudnivalókat, a kívánatos „formákat és módokat” kemény munkával lehet elsajátítani, de megéri.

73 TELEGDI, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] második része...*, (5r–v. Egyik idézet sem egyezik pontosan a ma mértékadónak tekinthető kiadások szövegével. Inst. Orat. 6, 3, 107; Ef 5, 3–4.

74 OLÁH SZ., „Az önszemplét...”, 369–371.

75 KÁROLYI, *Az apostoli Credonak...*, a3r–v.

Az Sz. Pál is az Timoteusnak például veti magát, hogy az ő tanításának módgyát kövesse, és az építő igéknek formáját tartsa meg, az mellyeket ő tüle hallott, és ne gondolljon ő fejtül valami hivalkodó és dicsekedő módgyát; és ezokáért méltók azok feddésre, az kik az Sz írásnak együgyűségét meg utálván, valami bolond agyaskodással avagy homályos igékkel meg egyelik, avagy az írásnak folyása és célja kívül járnak mindeneket össze kevervén, az mellyek az helyire nem illenek is. [...] de viszontag az tudós emberek eszökben viselik, hogy a Sz. írásnak haszonnal való magyarázattyában nagy munka kívántatik, és mennyivel ebben elő mennek, annyival inkább meg esmérik, hogy távol legyenek az derék és tökéletes értelemtul, sőt idővel és gyakorlattal értelmeket is niha megjobbítják.⁷⁶

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk: az 1530–1580 közti korszak hazai irodalmi gondolkodásának kifejezetten a prédikációkhoz kapcsolódó megnyilvánulásai legnagyobb részben ugyanazokat a területeket érintik, amelyek a századok során mind európai, mind magyar vonatkozásban újra meg újra előkerülnek. Ilyenek azok a megállapítások, amelyek a prédikátor céljairól, írásmódszeréről, szövegalkotási eljárásairól árulnak el egyet s más. A nemzeti nyelvű irodalom kibontakozását illetően különösen fontosak az anyanyelvű művelődésre, a megcélzott közönségre vonatkozó elképzelések. Felmerül az összehasonlítás más nemzetekkel és a felzárkózás igénye. Megfogalmazódik a szóbeliség és az írásbeliség megítélése, részben a történelmi helyzet alakulásából következik a különböző médiumok arányainak változása. Bizonyos tartalmi elemek elválaszthatatlanul összefonódnak a prédikáció szerkezeti és stiláris jellemzőivel, amelyekről több esetben ugyancsak esik szó.

Tágabb kritikátörténeti összefüggésekben a prédikációk elméleti problémáira is igaz, ami más műfajoknál is megfigyelhető. A korábbi elszórt adatokhoz képest már gyakoribbak és határozottabbak a szerzői reflexiók. Az érintett kérdésköröket a későbbiek során egyre árnyaltabb megjegyzésekben, majd önálló művekben is kifejtik. A vizsgált korszakban tárgyalt jelenségeket összevetve az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel folyamatában bontakozhat ki a prédikációkról való gondolkodás története.

76 Uo., a3v–a4r.

HEGEDÜS BÉLA

Bessenyei György az anyanyelvrőlNéhai Tomory Dezső,
szabolcsi református lelkész emlékének¹*Bevezető*

A szakirodalom állítása szerint Bessenyei György nyomtatásban először az 1776-ban, Pozsonyban megjelent *Lukánus első könyve* című fordításának Bartsai Ábrahámmal címzett előszavában szól érdemben a magyar nyelvről:²

Nem tudom mitsoda bódog vagy bódogtalan történetek okozzák Hazánkba; hogy a' mikor más idegen nyelveknek vizsgálások miatt Nemzetünknek Anya nyelvét felejtenünk kellene, annak tanulásába, és fel-emelésébe leg-nagyobb tüzzel, épen akkor fáradunk. [...] [Majd büszkén vallja:] ez a' kis fordítás még maradékinknak mutatni fogja, hogy Anya nyelvünknek elő-mozdításába, ha erőtelen-is igyekeztem...³

Bíró Ferenc szerint ez a „játékos retorikával” megfogalmazott rácsodálkozás egy egész nemzedék számára a magyar nyelv jelentőségének legelső felismerése.⁴ S e jelentőség mibenléte bizony mindmáig fontos lehet, hiszen hajlamosak vagyunk megszokásból Bessenyeit ismerni vélni, csak azért, mert a mai magyar olvasó számára is egyértelműnek s nagyon hatásosnak, erősnek tűnő mondatokat írt, amelyek továbbá remekül idézhetők különböző alkalmakkor. Ki ne hallotta volna: „Minden Nemzet a maga nyelv-

* A 2017. november 17-én Nyíregyházán, a Bessenyei György Irodalmi és Művészeti Társaság *Bessenyei-emlékülésén* elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Az *Ember poemában* egyik kézírata, illetve a *Debreczennek siralma* egyik másolata apósom egyik felmenőjének, Tomory Dezső Szabolcs községi református lelkésznek a könyvtárában maradt fenn. Vö.: BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Bessenyei György összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 18; BESSENYEI György, *Időskori költemények*, szerk. PENKE Olga, Bessenyei György összes művei (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 33.

2 BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 39. Bíró Ferenc fontos megfigyelése ugyanitt, hogy Bessenyei nyelvvel való foglalkozása irodalmi tevékenységének megkezdése után jóval később kezdődik. A szerző ennek okaként adott magyarázatával csak részben értek egyet, mint dolgozatomban kifejtem.

3 BESSENYEI György, „Lukánus első könyve”, in BESSENYEI György, *Társadalombölcseleti írások: 1771–1778*, szerk. KULCSÁR Péter, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás, 335–353 (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 337.

4 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború*, 39.

vén lett tudós, de idegenen sohasem.”⁵ Idézheti irodalomtörténész, nyelvész, tanár, politikus, emlékbeszédet tartó szónok stb. De vajon tudjuk-e, hogy mit jelent, vagy csak megszokásból idézzük? Holott éppen Bessenyei az, aki figyelmeztet: „Semmi nemü emberi dologba nints töb ellenkezés, és nevetség, mint a szokásokba” – ahogy *A holmiban* írja.⁶ A filológia egyik feladata így a figyelemfelhívás: miszerint magyarnak, a magyar kultúra részesének lenni nem az öröklött dolgok, pl. múltértelmezések, hagyományok feltétel nélküli elfogadását jelenti. Én magam Bessenyeivel vallom, hogy a *tudomány*, amely kifejezés nála valaminek a tudását, a valamire irányuló érdeklődést jelenti, tehát a tudomány minél szélesebb elterjedtsége bármely nemzet jólétének az alapja. A 18. század nagy gondolkodóival, így Bessenyeivel együtt úgy gondolom, hogy az igazság megismerésére való törekvés erkölcsi elvárás, annak akadályozása vagy áligazságok terjesztése megtevesztés céljából az emberiség, s akár a nemzet ellen elkövetett bűn.

Fogalomtisztázás

Bizonyos kulcsszavak és -fogalmak jelentésének tisztázása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy Bessenyei nyelvvel, anyanyelvvel foglalkozó szövegeit jobban megérthessük. A következőkre gondolok: *tudomány*, *szép tudomány*, *magyarság*, *nemzet*.

Bessenyeinél a *tudomány* kifejezés egyrészt az elsajátított tudás összességét jelenti. Másrészt viszont köztudott, hogy a tudományágak kora újkori szétválása, a mai értelemben vett tudományok megszületése nem független a korszakban lezajló filozófiai, ismeretelméleti fordulattól. A felvilágosodás végéig tartó optimista hozzáállás – miszerint a világ megismerhető és megmagyarázható – egyetlen gyenge pontját az emberi nyelv mint tudásközvetítő eszköz jelentette. Nem véletlen, hogy Európa szinte minden nyelvén ekkor születnek a nemzeti nagyszótárak, amelyek elsődleges, de nem mindig kimondott szerepe az lett volna, hogy leltárba vegyék és pontosan meghatározzák az adott nyelv szavainak jelentését, ami nélkül elképzelhetetlen a tudományok működése. A tudományosság kritériumává lett ugyanis, hogy a szavak feltételezett elsődleges, a továbbiakban nem magyarázandó jelentésükben szerepeljenek a valóságról szóló szövegekben, hiszen másképp nem lehetséges igaz kijelentést tenni, s ezeket a kijelentéseket verifikálni. A nyelveket alapjaiban jellemző figurális, a képes beszéd az egész korszakban a nyelvi alkalmatlanság szinonimája, még a legnagyobb gondolkodók esetében is, s most elég csak a Bessenyeire döntő hatást gyakorló John Locke *Értekezés az emberi természetről* című munkájára utalnom.⁷ Morális kérdéssé válhatott, hogy egy ki-

5 BESSENYEI György, „Magyarság (1778)”, in György BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás (Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2007), 425–432, 428.

6 BESSENYEI György, „A holmi. Béts, 1779”, in György BESSENYEI, *A holmi*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás, 197–381 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 234.

7 Természetesen Bessenyei *An Essay concerning Human Understanding* Pierre Coste-féle francia fordítását, az *Essai philosophique concernant l'entendement humain* ismerte, igen behatóan. A Locke-hatást legelő-

jelentésről eldönthető legyen, hogy igaz avagy hamis, hogy a valóságot ábrázolja vagy csupán a fantázia terméke.⁸

Meggyőződésem, hogy a korabeli értelmiség által gyakran emlegetett nyelvi szegénység összeurópai toposza a modern tudományok kialakulásával és ezzel párhuzamosan az episztemológiai ismeretek elmélyülésével és popularizálódásával függ össze. A korábbi kutatások a magyar irodalmi újjászületést gyakran az ún. irodalmi nyelv iránti igény megjelenésével magyarázták. Azt gondolom, hogy az esetek döntő többségében ilyenkor nem a modern értelemben vett és a stilisztikától kölcsönzött irodalmi nyelv megteremtése, kiművelése a hangoztatott cél, sokkal inkább azé a nyelv, amelyen lehetővé válna a tudományos igazságok vagy igaz kijelentések megfogalmazása.

Némileg meghökkenítő a Bessenyei által is gyakran használt *szép tudományok* kifejezése, amelyek célja kontextusai szerint szintén a tudományos megismerés volt, és – ez a fontos – amelynek részét képezték azok a szövegek is, amelyeket ma szépirodalomnak tartunk. A magyar nyelvbe szinte biztosan a francia *belles lettres* kifejezés került át német *schöne Wissenschaften* közvetítésével. A tudományok differenciálódásának már egy köztes állapotát jelenti, amikor a matematikai, algebrai alapú természettudományos diszciplínáktól, illetve a teológiától, a jog- és orvostudománytól már elválnak a nyelvi- leg, nyelvben megalapozott tudományágak, tehát a költészet, a történetírás, a klasszika filológia, a filozófia, a kritika.⁹ Bessenyei is ebben az értelemben használta a kifejezést.

„Vallyuk meg, hogy nagyon meg szűkültünk a Magyarorságra, mellynek ugyan bőségébe soha nem vóltunk”¹⁰ – írja a *Magyarság* című, mindannyiunk által ismert 1778-as munkájában. Bessenyei munkásságának egyik fontos, de természetesen könnyen félreérthető kifejezése ez. A *magyarság* itt a médiumtól függetlenül egyre szűkülő magyar

szőr, s mindmáig a legalaposabban Eckhardt Sándor tárta fel három részben megjelent tanulmányában: ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. I.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 43 (1919), 193–220; ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. II.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 44 (1920), 42–53; ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat. III.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 45 (1921), 19–34. Figyelemre méltó, hogy mind ő, mind a későbbi értekezők, akik egyáltalán érintették a témát, leginkább a Bessenyei ismeretelméleti nézeteire gyakorolt hatását emelik ki a nagy műnek, s nem veszik figyelembe, hogy nyilván behatóan ismerte annak harmadik, nyelvvel foglalkozó könyvét is.

8 Néhány saját, a témát érintő vagy alaposabban kifejtő tanulmányom: HEGEDŰS Béla, „John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvméleti tanulságai”, in *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Architect in the Quarry: Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor és TÖRÖK Zsuzsa, 358–369 (Budapest: rec.iti, 2010); HEGEDŰS Béla, „Epistemologischer Hintergrund des Litterae-Literatur-Überganges im 18. Jahrhundert: Ein Versuch”, *Germanistische Studien* (szerk. HARSÁNYI Mihály), 9 (2013): 49–57; HEGEDŰS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 383–393 (Budapest: reciti, 2015); HEGEDŰS Béla, „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”, in *Kösziklára építve / Built upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika, ELTE Papers in English Studies, 154–162 (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2018).

9 Stephan MATUSCHEK, „Literatur”, in *Handbuch Europäische Literatur: Begriffe – Konzepte – Wirkung*, szerk. THOMA Heinz, 335–343 (Stuttgart–Weimar: J.B. Metzler, 2015), 337.

10 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 427.

nyelvű nyilvánosságot jelenti. Megjegyzem, van ahol a szót elvontabb jelentésében használja, s alatta a gondolatok magyar nyelven történő minél pontosabb kifejtését érti.

Ismeretelmélet

Ahhoz, hogy Bessenyei nyelvről és anyanyelvről alkotott elképzeléseire közelebb kerüljünk, röviden szólnom kell az őt nagyban befolyásoló ismeretelméleti, episztemológiai kérdésekről, szem előtt tartva, amit *A holmiban* írt: „Némelly tudósnak tudod szokása homályosan írni, és beszélni, azon okból, hogy meg nem értethetvén, annál inkább tsudáltassék.”¹¹

Szintén *A holmiban*, annak a *Született tudomány vagy idea innata* című fejezetében fogalmazza meg kristálytiszta radikális empirista felfogását. Ne feledjük, Bessenyei született tudomány kifejezése itt a velünk született tudást vagy a velünk született ideákat jelenti:

Valamennyi gondolatot, tudománt magamba tapasztalok, mind az, vagy hallás, vagy látás, vagy izlés, vagy érzés s tapasztalás által szerzettetek meg részemre. Gondolkozzon magába akárki, tapasztalni fogja, hogy sem Istenről, sem világról, egyetlen egy gondolatot nem talál fel magába, melyet érzésein kívül szerzett volna. Vagy hallani, vagy látni, vagy érezni kellett valamit, különben rólla nem tudhatunk.¹²

Bizonyos szempontból meglepő az ekkor még református Bessenyei kiállása az empirizmus mellett, tehát hogy tudást csakis az érzékszerveken keresztül szerezhettek, hiszen a református ortodoxia számára sokáig inkább a descartes-i racionalizmus volt az irányadó, amely nem tagadja a velünk született ideák lehetőségét. Az empirizmus meglepő módon inkább a katolikusokra volt jellemző, mert lehetőséget hagy az isteni jelenvalóság érzékszervekkel fel nem fogható, s azokra hagyatkozva nem magyarázható bizonyítására, gondolok itt a csodás eseményekre, de mindeneelőtt az oltári-szentség átlényegülésére. Radikálisnak neveztem Bessenyei álláspontját, mert *Az Úr Vatsorájának titka a kenyérbenn és tsudája a Kristus testébbenn* című hangsúlyozottan nem teológiai értekezésében éppen ezt a katolikus kiskaput zárja be:

De tsak hiszed úgy é [az átlényegülést], mert a' szemed előtt lévő ostya Mysterium. Ezen minden értelemtől üres pompás hangnak olly véghetetlen ereje van, melly a' természetnek minden bizonyosság tételeit felyül haladja, és meg tzáfolja! Érzés, látás, hallás, tapasztalás, értelem mind semmi. Magyarázatjába belé botsátkozni nem lehet, mivel értelmét az egész világ böltsességével nem leled fel sehol, soha...¹³

11 A bécsi *Holmi XXXII.*, *Tanítás, írás-módja* című fejezetében. BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 332.

12 Uo., 208.

13 BESSENYEI György, „Az Úr Vatsorájának titka a' kenyérbenn és tsudája a' Kristus testébbenn”, in BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, 255–286, 274.

Az ismeretelmélet nagy kérdése volt azonban, hogy a gondolkodás során az elme az ideákat képként vagy nyelvi eszközként, szavakként fogja fel. Leibniz volt az első, aki egyértelműen kijelentette, hogy szavakkal gondolkodunk. A Bessenyeire igazán komoly hatást gyakorló Locke már említett nagy művében szintén kénytelen belátni, hogy a nyelvvel nem csupán kommunikálunk, de a gondolkodásunk alapját is képezi.¹⁴ Bessenyei *A holmi Tanítás, írás módja* című fejezetében ezt így fogalmazza meg: „Sokan mentik magokat a dolognak mélységével, hogy t.i. nem lehet a miat tisztán magyarázni: – ne hid. Soha olyat nem gondolhat az elme, mellyet a penna ki ne írhasson. [...] mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is eszközt is, gondolsz.”¹⁵ Egyrészt ez arra bizonyíték, hogy jól ismerte Locke nagy művének harmadik könyvét, tulajdonképpen annak nyelvelméletét. Viszont éppen ez az a fejezet, amiben az angol filozófus rigorózan kifejti a nyelvvel mint ismeretközli médiummal szembeni minden aggályát. A nagy kérdés, hogy ez vajon mennyiben befolyásolta Bessenyeinek a magyar nyelvvel kapcsolatos nézeteit?

John Locke nyelvvel kapcsolatos alapgondolatainak számbavételét mindenképpen hasznosnak tartom, már csak a fogalomhasználat összehasonlítása végett is.¹⁶ Szerinte az idea nem más, mint az értelem tárgya, „amivel az elme a gondolkodás során foglalatostokodik” [I.1.8.]. A szavak tagolt hangokként az ideák érzékelhető jelei, melyek az elmében – hibásan – gyakran magukat az ideákat helyettesítik [III.1.1.]. Az ideák és a szavak között nincs természetes kapcsolat, mert ha lenne, az azt feltételezné, hogy mindenki azonos nyelven beszélne [III.2.1.]. A szavakkal való visszaélésre a következő példákat sorolja fel: sok esetben a szavak nem helyettesítenek semmilyen ideát, tehát jelentésük sincs [III.10.2.]. A szavakat használóik állhatatlanul alkalmazzák, egyszer erre az ideára, másszor egy másikra [III.10.5.]. Olyan dolgoknak a jelölésére használják őket, amiket nem jelölhetnének [III.10.17.]. *A képes beszéd is visszaél a nyelvvel* argumentumú alfejezetben írja Locke: „a szavak [...] mesterséges és képes alkalmazása [...] semmi másra nem való, [mint]hogy a rossz ideákat sugallja [...], tökéletes csalás mindahány.” [III.10.34.]

Bessenyei tisztában van a locke-i filozófia nyelvi szkepszisével, sőt a *magyarság* kifejezés terminusként való használatával, tudniillik hogy törekedni kell a gondolatokat leginkább reprezentáló magyar szó és nyelvhasználat elérésére, osztja is azt. Viszont tovább is lép, hiszen meglátja a gondolatokkal kapcsolatos szóválasztásban a dolog minél pontosabb kifejezésének lehetőségét, ami a tudomány, tehát a tudás elterjedéséhez vezet. *A holmi Magyar írás módja* című fejezetében több *Aeneis*-fordítást összehasonlítva jut a következtetésre: „Ezek a versek rendesen vannak írva, mint látod, de mivel nints olyan meg irt dolog, mellyet más móddal is ki ne lehetne tenni, itt is különböző versekkel, és gondolatokkal ugyan ezen dologt lehet festeni.”¹⁷

Következtetése logikus: erre azonban nem általában a nyelv alkalmas, hanem egy speciális, közvetlenül adott vagy ahogy a korban hívják, a született nyelv, ami nem más, mint az anyanyelv. Bessenyei megfogalmazza ennek ismeretelméleti alapját is:

14 Vö. HEGEDŰS, „A szimbolikus gondolkodás”.

15 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 332–333. Kiemelés tőlem.

16 A következő fordítást idézem: JOHN LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, szerk. FARAGÓ-SZABÓ István, ford. VASSÁNYI Miklós és CSORDÁS Dávid, Sapientia humana (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

17 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 317.

Míg a gyermek meg szállalhat, már addig anya nyelvének értelmére jön, és hall mindenről csak nem. Mikor beszélni kezd; már az elöt sokáig látot, érzet, hallot honnan következik hogy ő általa akarmit mondjon, a születet tudomány továb nem bizonyitathatik.¹⁸

Az anyanyelv-elsajátítás folyamata tehát párhuzamos az első érzékszervi megismerések során az elmében felhalmozódó tudás megtapasztalásával. Ezzel egyrészt tagadja a velünk született ideák elméletét, másrészt a világ megismerése és az anyanyelv között kitüntetett kapcsolatot feltételez. Ez anyanyelvelméletének az alapja.

Anyanyelvelmélet

A nyelv mint a nemzet jele.

Nos, ezek után lássuk ismét a *Magyarság* című művének két híres mondatát:

Jegyezd meg e nagy igasságot, hogy soha a földnek golyóbissán egy Nemzet sem tehet-e addig magájéva a böltsességet, mélységet, valameddig a tudományokat, a maga anya nyelvébe bé nem húzta. Minden Nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.¹⁹

Noha ez egy általános megállapítás, amely konkrét példára lefordítva annyit tesz, hogy a magyar nemzet tudóssá csak a *történetesen magyar* anyanyelve mint eszköz által válhat, mégis marad egy nyugtalanító gondolat: annak lehetősége, hogy mi történik, ha a magyar nemzet anyanyelvet vált? Ezt az egy évvel későbbi *Holminak A magyar nyelv fel emelkedéséről* című fejezetében meg is fogalmazza:

Remélhettyük é mi, hogy nyelvünket valaha oda vihettjük, hol Frantzia, Anglus vannak? ha pedig Anya nyelvünk porba marad, hidjük é hogy idegen nyelvek által Nemzetünket közönségesen a szép tudományokra fel emelhettyük? Leg aláb azt tapasztollyuk, hogy tsupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga Anya nyelvét meg vetvén, böltsességre, tudományokra nem emeltethet.²⁰

Figyeljük meg, hogy nem egyszerűen idegen nyelvet ír, hanem csupán idegen nyelvet, az anyanyelv mellett. Az anyanyelv mellett a tudományokra használt idegen nyelv említésével itt természetesen a hazai latinitást ítéli el. Meglepő, hogy a téma a már visszavonult Bessenyeit sem hagyja nyugodni. *A természet világa* című monumentális költeményének *Anya nyelv – Tudomány* című részében a következőképpen fogalmaz:

18 Szintén a *Született tudomány vagy idea innata* című fejezetben. Uo., 209.

19 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 428.

20 BESSENYEI, „A holmi. Béts, 1779”, 313.

Gazdagítsd, fényessítsd születet nyelvedet,
Tsak az emeli fel, hid el, az eszedet. [...]
E pedig más nyelven, tudod, tanult nem lesz²¹
'S Elméje örökre a rosdájába vesz.
Minden Nemzet önnön nyelvén nemesedet
Azon okoskodot, azzal híresedet...²²

Már maga a fejezetcím is visszautalás ismeretelméleti rendszerére, amiben, mint láttuk, a tudás megszerzése kizárólag az anyanyelven keresztül képzelhető el.

De vajon lehetséges-e az anyanyelvcsere? Saját, mai tapasztalatunkból kiindulva állíthatjuk, hogy igen, van rá példa a történelemben. Gondoljunk csak az írekre, a skótokra vagy a nagy Oroszország kovácsolta frigy kis népekre gyakorolt hatására. Bessenyei még nem tud ilyenről, s erre a nemtudására alapozva fogalmazza meg a nemzet fogalmáról alkotott elméletét. Szemben a vele foglalkozó eddigi szakirodalommal, azt állítom, hogy egy nemzet anyanyelve már számára is az adott nemzet megkülönböztethetőségének egyik, ha nem a legfontosabb alapja lett, magyarul, vagy szebb *magyarsággal*: a számunkra is ismert modern nemzetfogalomban gondolkodott, s tette mindezt filozófiai alapozottságú anyanyelvelmélete alapján. Bessenyei sem kérdőjelezi meg a rendi, nemesi előjogokat, viszont felismeri, hogy amíg a Magyar Királyság területén élők többsége (s ebbe a többségbe beleérti már a nem nemeseket is) magyarul beszél, addig a közjó és közboldogság feltételének tekintett tudomány és nyelvfejlesztés nem képzelhető el nyelvcserevel, csakis az adott magyar anyanyelven. Ezért tartja fontosnak a nem nemesek kulturális, műveltségi szintjének emelését, mert attól függ az egész nemzet (értsd itt már: a magyarul beszélők közösségének) a jóléte is. Kései művében, *A természet világában*, a *Nevelés* fejezetben tömören így fogalmaz:

Nem nő eke szarván Socrates, sem Pláto,
Sem Brutus, Scipio, Seneca, sem Cató.²³

Tehát amúgy valóban nőne, ha lenne megfelelő nevelés, akkor a parasztból is lehetne tudós, mint ahogy szerinte a nemesek is köznépből emelkedtek ki korábban, s sokuk oda is fog visszahanyatlani. Azt, hogy a felvilágosodás eszmerendszeréből származtatható az általa használt közjó fogalma, talán a *Jámbor szándék*ban fejt ki a legpontosabban:

Az mondják a *Politicusok*, hogy az Ország' boldogsága a' népnek sokaságától függ. De mit használ az a' sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan? A szegénység és a' tudatlanság egy húron pendül. Sőt mindenik ki terjed a' másokra. Mert amaz a' testet, ez a' lelket illeti: a' kettő pedig mind jót mind gonoszt együtt érez. És így szint' olyan boldogtalan az a' nép, a' melyly tudatlan: mint a' melyly szegény.²⁴

21 Értsd: az ész nem válik tudóssá.

22 BESSENYEI, *Időskori költemények*, 536.

23 Uo., 543.

24 BESSENYEI György, „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék (1790)”, in BESSENYEI, *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790*, 469–487, 482.

A közjó alapfeltétele tehát a nyelvileg egységes nemzet mentális, műveltségi helyzete. Mindezek ismeretében érdemes visszafordulnunk a feltételezett nyelváltás gondolatához, mert ezek után talán jobban megérthetővé válnak a *Magyarságban* kifejtett gondolatai:

Mit kell hát egy Nemzetnek [az azonos anyanyelvűek közösségének] el követni, ha tudománnyal fel akarja magát emelni, melly dolog kötelessége? – Vagy valamely idegen nyelvet kell anya nyelvének fogadni, s a magáétül bútsút venni, vagy a maga született nyelvét a mély tudományokat által tenni. De egy egész Nemzet meddig tanul meg valamely idegen nyelvet tökéletesen, és mikor felejt el a magáét? Ha már így kéntelenek vagyunk nyelvünket meg tartani, tisztítsuk ki legalább, és dolgozzunk előmenetelünkön.²⁵

Feltűnő, hogy amikor közjó elérését illető kötelességekről szól, első helyen veti fel az anyanyelvcsere lehetőségét. Kétség kívül az lenne az egyszerűbb, ha egy már kiműveltebb nyelvre cserélné a nemzet a saját anyanyelvét, elérve ezzel a közjó mielőbbi elterjedését. Ezt azonban kivitelezhetetlennek tartja, azon oknál fogva, hogy ehhez nem elég az idegen nyelv mindenki (ideértve: a nem nemesek) általi elsajátítása, még szükséges továbbá a korábbi anyanyelv teljes elfelejtése is. S ezt így együtt Bessenyei nem tartja lehetségesnek. Csak ezért és nem annak bármiféle primátusa miatt kötelességünk a magyar anyanyelvünk kiművelése. Ez magyarázza az idézett szakasz utolsó mondatának furcsa szóhasználatát: „Ha már így kéntelenek vagyunk nyelvünket meg tartani, tisztítsuk ki legalább, és dolgozzunk előmenetelünkön.”

Más kérdés, s erre most most csak igen röviden térek ki, hogy Bessenyei miért éppen a nyelvi megalapozottságú szép tudományok (mai szóval, de nem lefedve annak teljes jelentését: a bölcsészettudományok) fejlesztését tartja a közjó mielőbbi elérése szempontjából elsődlegesnek. Egy korai, *Az elméről* című verséből szeretnék még röviden négy sort idézni:

Tudd-meg, hogy te a' búl Semmit nem ismérhetsz,
A' mit e' Világon járkálva fel-lelhetsz.
A' teremtés könyve el-van tőled tiltva.
El-nem érhetsz soha te ide olvasva.²⁶

Mi tagadás, különösen az utolsó sor verselése elég gyenge, de nem ez a lényeg, hanem az a tragikus hozzáállás, amivel – szemben a nyelvileg egységes nemzettel – az egyén megismerési lehetőségeit bemutatja. Az egyén megismerésen alapuló boldogsága így csakis a nyelvében azonos nemzet közjóra törekvésén keresztül érhető el. A tudás, a tudomány egyéni megszerezhetetlenségének keserű felismerése ez. Némi vigaszt nyújt erre anyanyelvi programja, s az azon alapuló nemzetfogalma.

25 BESSENYEI, „Magyarság (1778)”, 429.

26 BESSENYEI, *Költemények*, 100.

MÉSZÁROS GÁBOR

Tudós társaságok és donációs mecenatúra a 18. század végi irodalomban¹

Széchenyi Ferenc mint Pálóczi Horváth Ádám patrónusa

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő-polihisztor esetében a lokális kapcsolatok elemzése fontos irodalomtörténeti összefüggéseket tár fel, ezek ugyanis a kor magyar vezető értelmiségével való szakmai és baráti kapcsolatot jelentik. Olyan értelmiségi-ekkel állt nagyon szoros barátságban, mint Spissich János, Zala vármegye alispánja, gróf Festetics György, Somssich Lázár császári és királyi udvari tanácsos, Csépan István táblabíró és költő, Sárközy István, Somogy vármegye alispánja, illetve Széchenyi Ferenc, aki az országgyűlés alatt Horváth Ádámot bízta meg a magyar tudós társaság felállítására vonatkozó terv kidolgozásával.

Tanulmányomban az irodalmi mecenatúrát nem egyirányú rendszerként értelmezem, hanem összetett cserefolyamatként, gazdasági rendszerként, amelyből a mecénás és a támogatott is profitáltak. Dustin Griffin definíciója alapján a mecenatúra jelentős javak és szolgáltatások cseréjeként értelmezhető. A „kulturális gazdaság” terminussal Griffin azt sugallja, hogy a mecenatúra nem egyszerűen kosztról és kvartélyról szóló szolgáltatás volt a nyomtatott dedikációkért, hanem társadalmi rangot és az elismerést meghatározó csere, ami végső soron a legmeghatározóbb módon befolyásolta az irodalmi kultúrát. Úgy gondolom, az irodalmi mecenatúrában a szöveg (legyen az dedikáció, előszó vagy vers) és a kontextus viszonya nem definiálható független, az értelmezés szempontjából figyelmen kívül hagyható háttérként, hanem élő elemként kell tekintenünk rá, amelynek a szöveg a létezését köszönhette.²

Elemzésem Pálóczi Horváth Ádám és Széchenyi Ferenc kapcsolatából indul ki, valamint egy magyar nyelvű tudós társaság tervezetéből, amely egy jóval személyesebb és szorosabb főúr–tudós együttműködésnek tűnik, mint a hagyományos mecenatúra. Ehhez képest a helikoni ünnepségeken, csaknem harminc évvel később, az 1810-es évek végén az irodalmi és főúri reprezentáció vált meghatározóvá.

1 A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport tagja, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos segédmunkatársa, az ELTE Irodalom- és kultúratudomány Doktori Iskolájának hallgatója.

2 Dustin GRIFFIN, *Literary Patronage in England, 1650–1800* (Cambridge: University Press, 1996), 3–14. A témában releváns irodalmat lásd Edward G. ANDREW, *Patrons of Enlightenment* (Toronto–London: University of Toronto Press, 2005); Halina BERESNEVIČIŪTĒ-NOSÁLOVÁ, *Artists and Nobility in East-Central Europe: Elite Socialization in Vilnius and Brno Newspaper Discourse in 1795–1863*, *Elites and modernity 19* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2018); Heinz REIF, *Adel, Aristokratie, Elite: Sozialgeschichte von Oben* (Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016).

Magyarországon a 18. század után még jó ideig az arisztokratákra támaszkodó, mecenatúrán alapuló kultúrafinanszírozás volt a meghatározó patronálási forma. Ez a kultúrapártolás a 19. századi európai kultúra jellemző formáihoz képest hagyományos, feudális típusú mecenatúrának tűnik, de megbízásokra, kölcsönös szakmai együttműködésre is találunk példát.

Horváth Balatonfüreden ismerkedett meg azzal a Széchényi Ferencel, aki az Esterházy és a Festetics család mellett az egyik legnagyobb dunántúli nemesi család tagja volt. Széchényi Ferenc olyan meghatározó mecénása volt a kor irodalmi életének, akitől a legtöbb író támogatást kért.

Horváth Ádám a gróf javaslatára 1789 elején bécsi utazást tervezett. Korábban már volt Bécsben, 1787-ben innen keletkezett első önálló munkájának előszavát, a *Hunnias vagy Magyar Hunyad* című elbeszélő költeményét, melyben a 15. századi törökverő hadvezér, Hunyadi János tetteit énekelte meg.³ 1789 nyarán Balatonfüreden Széchényi elkérte Horváthtól *Leg-rövidebb Nyári éjtszaka* című művét, e lírai csillagászati költeményt, amely newtoni és fizikoteológiai alapú világ- és istenmagyarázatot ad.⁴ Széchényi azzal a szándékkal kérte el a művet, hogy „egynehány bécsi jó barátaival összeülvén által olvassa”.⁵

A *Nyári éjszakáról* Horváth azt írta Kazinczy Ferencnek, hogy műve Széchényinek „név nélkül dedicalva van”.⁶ Széchényi Horváthnak szóló levelében valóban kifejtette, hogy a költőket nemcsak munkájukban, de megélhetésükben is támogatni akarja,⁷ ám a *Nyári éjtszaka* kiadásáról semmit sem írt. Végül a verset Horváth nem Széchényinek, hanem Sándor Lipót főhercegnek ajánlotta. Sok évvel későbbi, 1806-os szeptemberi levelében Kazinczynak ezt írta Széchényiről: „jóbarátbul lett ellenség, – látod, mit tett nekem a' Literatura – látod, mit szül a' Nyári éjtszaka, mellyet valaha Széchenyinek szántam”. Sőt még 1814-ben is megjegyzi, hogy Széchényiben „még most is manet alta mente repostum, hogy a' Nyári éjtszaka nem neki van dedicalva”.⁸ Úgy látszik, Horváth nem kereste ilyen szempontból mecénása kegyét. Huszonhat, életében megjelent könyve közül kifejezetten egyet sem ajánlott Széchényinek, holott még jó ideig kapcsolatban álltak.

Horváth és Széchényi Ferenc ismeretsége, balatonfüredi találkozásai, eszmecserék nemcsak az irodalom termékei körül forogtak, hanem behatóan foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen módon lendíthetnének a magyar irodalom ügyén.

3 OLOFSSON Placid, *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompártolása*, Pannonhalmi füzetek 26 (Pannonhalma: Balatonfüredi Nyomda, 1940), 33–34.

4 A versről bővebben: BALOGH Piroska, „*Sic itur ad astra*: Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDŰS Béla, 101–112 (Budapest: Reciti, 2011).

5 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUDA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István (Budapest–Debrecen: 1890–2013) (a továbbiakban: KazLev + kötettség), I, 330.

6 KazLev I, 399.

7 KazLev II, 21.

8 KazLev XI, 422.

Évek óta foglalkoztatta a magyar írókat egy irodalmi társaság alakításának gondolata, amelyet legelőször Bessenyei György vetett fel 1777-ben, és négy évvel később részletesen kifejtett egy tervezetben, amely azonban csak 1790-ben láthatott napvilágot.⁹ Utóbbit megelőzte Széchényi, Horváth Ádám és Péczeli József 1789 nyarán, amikor Fűreden hárman „társaságot” alkottak.¹⁰ Horváth írja Kazinczynak:

Azt végeztük, hogy mi keresünk magunk mellé tudósokat; ő pedig (t. i. Széchényi) né-mely mágnás jó barátot arra fogja venni, hogy mindenik egy-egy nemes ifjat tartson maga mellett, a kiknek egyéb dolguk se legyen, hanem a jó francz és német könyveket forgassák magyarra [...]; Örülj új társaságunkon [...] örülj Széchényinek, de imádkozz, hogy ő éljen és több lelkeket nyerjen.¹¹

Horváth maga javasolta, hogy évenként kétszer-háromszor gyűljenek össze, mutassák be munkáikat, bírálják és javítsák azokat. Széchényi nem helyeselte a tervet, nehogy titkos politikai szövetséget sejtсенek benne, ami kellemetlen helyzetet teremthetne a hatóságokkal és a cenzúrával. Így inkább abban állapodtak meg, hogy levélben küldik majd el egymásnak munkáikat.¹²

Horváth csatlakozásra szólította fel Kazinczyt, és bátorította, hogy látogassa meg Széchényit Bécsben vagy Nagycenken.¹³ Kazinczy követte a tanácsot, és novemberben Nagycenken felkereste a grófot. Néhány héttel a látogatás után közölte szándékát Széchényivel, hogy *Orpheus* címmel folyóiratot indít, és jelzi, hogy „a magyar literatura hasznosabb és helyesebb előmozdítására czélzó projectumot” fog neki küldeni. Széchényi válaszolt, lelkesen üdvözölve a tervet.¹⁴ Bár Kazinczynak ez a terve megvalósult, az *Orpheus* csak rövid ideig, 1792-ig jelenhetett meg.

1790-ben Széchényi egyenesen megbízta Horváthot a tudós társaság felállításának kidolgozására. Horváth elsőként nem írói egyesületalapítással kezdte, hanem könyvkiadó társulatot akart szervezni. A könyvkiadóról úgy gondolták, hogy ide bármely író beküldhetné művét, és írókból alakult grémium döntene arról, melyik benyújtott alkotás érdemes a kiadásra. A terv szerint gazdag mecénások évenként együttesen ezer forintot adnának össze.¹⁵

9 Erről bővebben: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 49–73; SIMON József, „Empfindung und Vernunft im Bessenyei György Társasága (Gesellschaft György Bessenyeis, Wien 1777)”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, szerk. Dieter BREUER és TÜSKÉS Gábor, 161–175 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019); HEGEDÜS Béla, „Was bedeutet Wissenschaft und Literatur für eine gelehrte Gesellschaft?”, in *Aufgeklärte Sozietäten...*, 206–215.

10 Vö. FRAKNÓI Vilmos és SOÓS István, *Gróf Széchényi Ferenc: 1754–1820*, 2. kiad., Millenniumi magyar történelem: Életrajzok (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 112–113.

11 KazLev I, 420, 436, 482.

12 Uo.

13 Uo. Vö. FRAKNÓI és SÓS, *Gróf Széchényi Ferenc...*, 114.

14 KazLev II, 8.

15 SZINNYEY József, *Magyar írók élete és munkái*, IV. kötet (Budapest: Horánszky Viktor, 1896), 1122.

A terv megvitatására Széchenyi pesti házában egy társaság gyűlt össze. Kazinczy az erdélyi tudós társulat alapítójához, Aranka Györgyhöz szóló levele szerint részt vettek rajta a gróf Pesten tartózkodó barátai közül azok, akik a magyar nyelv és irodalom érdekében áldozatokra is készek voltak.¹⁶ Jelen volt gróf Esterházy Károly egri püspök, a résztvevők között voltak főispánok, helytartósági tanácsosok, alispánok, országgyűlési követek, s közülük többen felszólaltak a június 11-én és 12-én tartott országgyűlésen „az anyai nyelv” nemzeti nyelvvé tétele érdekében. „Pesten 3- 8br. Tartatott egygy Litterarius Consessus Gróf Széchenyi Fer. Ur ő Excell. Házánál. Gróf Berényi, B. Orczy, B. Podmaniczky, B. Vay, Gróf Esterházy Károl, Vay József, Balog Péter, Márijási István, Spissics, Horváth Ádám, Nagyváti, Bárány uraknak jelenlétekben, hol én is mint invitatus meg jelentem.”¹⁷ A *Litterarius Consessus* néven emlegetett összejövetel résztvevői nagyrészt a radikális reformerek és szabadkőműves páholytagok közül kerültek ki.

A gyűlésen sem a piarista tudós, Révai Miklós, sem Kazinczy szerkesztőtársa, Batsányi János nem vettek részt, bár korábban már szintén voltak tervei a tudós társaság megalapítására. Jelen volt viszont Kazinczy, Bárány Péter (mint Széchenyi gróf titkára), Horváth Ádám és Nagyváthy János, a keszthelyi Georgikon tanára, akit majd 1797-ben a bécsi udvarnak tett gesztusként Festetics György elbocsát, mivel politikailag gyanúsnak tűnik.

Bár Horváthék csak kisebb körről beszéltek, nem országról, mint Révaiék; a tanácskozások, amelyekről részletes tudósítással nem rendelkezünk, nem vezettek eredményre.

Létezett ebben az időben egy árkádi hagyományon alapuló társulási terv is. Kazinczy Ferenc 1791-ben a római Academia degli Arcadi mintájára egy Magyar Arcadia alapítását tervezte. A fiatal Kazinczy tervezete a magyar–erdélyi irodalmi társulás megvalósítására eszmény maradt, és csak levélváltásából ismert idea. Örökös főjegyzőjének magát, örökös főpásztorának Batthyány Lajost javasolta. Kazinczy 1791 januárjában keltezett levelében fordul a befolyásos Batthyány család hercegi sarjához, Batthyány-Strattmann Lajoshoz, hogy felkérje az általa alapítani kívánt irodalmi társaság elnökének és patrónusának. A társaság két köre a dunántúli és az erdélyi kör lettek volna, melyek vezetése e területek szabadkőműveseinek, Spissich Jánosnak, Pálóczi Horváth Ádámnak, Teleki Ádámnak és Aranka Györgynek volt szánva. Kazinczy három rendbe szervezte volna a tagokat: a „legelők” karába a vizekről elnevezett írókat, a „védők” karába a hegyek neveit viselő mecénásokat és főurakat, a „múlatók” vagy „gyönyörködtetők” karába a fák és füvek nevét viselő női közönséget képzelte.¹⁸ A társulás terve emlékeztet annak a Rózsarendnek a felépítésére is, amelynek Kazinczy kassai tartózkodása idején lett tagja.¹⁹ A Rózsarend álnevei virágnevek voltak, az összejöveteleket sétáknak hívták, a Rózsarendet alapvetően a művelődésterjesztés, a barátság ápolása, a nők nevelése, továbbá az írói és főúri körök

16 FRAKNÓI és Sós, *Gróf Széchenyi Ferenc...*, 167.

17 Kazinczynak 1790. november 2-án Aranka Györgyhöz írt leveléből tudjuk. *KazLev*, II, 120.

18 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 173–188 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 179–180.

19 Uo., 180.

esztétikai és nemzeti együttműködése motiválta.²⁰ Érdekes, hogy Kazinczy hányféle tudós társasági modellből alkotta meg a „Magyar Liget Pásztorai” vagy a „Magyar Arcasok” néven emlegetett irodalmi társaságának tervét.²¹ Láthatóan távolodni próbált a titkos társaságok zártságától: ajánlotta az összejövetel nyilvánosságát, hogy a rendőrség ne gyanakodhasson titkos összejövetelekre, sőt papok meghívását is javasolta.²²

Író–mecénás közösségek, írólátogatások

Horváth gyűjteményes kötetének a címe, amelyből három jelent meg életében, a negyedik rész pedig kéziratban maradt: *Hol-mi*.²³ A *Hol-mi*-ben összegyűjtött alkalmi írásai számos kortörténeti adatot őriznek. Jól reprezentálja az alkalmi költemények jelentőségét a *Hol-mi* negyedik részében az a költemény, amelyben Horváth elmondja az 1791-es júliusi nap történetét, amikor barátai vendégségbe érkeztek hozzá, majd a balatoni viharok után este hajóba szálltak, s a hajóban versekkel szórakoztatták egymást, melyeket ott és akkor költöttek. Bár maga Széchényi a hajózáson nem vett részt, a találkozással már azért is érdemes kitüntetett helyen foglalkozni, mert az érinti a Széchényi Ferenc házában szervezett találkozón jelen lévő méltóságok egy részét, valamint a füredi találkozók főúri vendégeit.

Füred 4a. Julii. 1791 midőn a' Balaton egész nap háborgott és estvére arra lévén rendelve az idő, hogy hajókázni menjünk, meg tsendesedett; be menünk a' hajóba: a' M[é]lt[ó]s[á] g[o]s Personalis, G. Hadikné Ba[...] Referendárus, Gr. Jalesinczky grófnéjával együtt Lengyel Országból, Szent Iványi Secretáriusné, Boros kapitány, Spissich Viceispány; Somsics, Péczeli és Horváth 's más többen Musika szóval: a' Personalis kivanni láttatva a' három utóbb nevezettektől, hogy mivel három Poéta van a' hajóba; egy pár verset mulatságból tsinálnának annak öröme, hogy a' ma egész nap háborgó víz, most mikor éppen hajókázni kell, meg tsendesedett – meg tették hát a' kívánságot, 's egynehány minut[...] alatt Horváth el kezdi szóval.

Most zúgjál szél! ha mersz, Hullámok zengejetek
Ha ez a' hatalom tsak ugyan tietek
Hogy a' bátrakat is meg ijeszthetitek
Most a nem bátrak is játszanak veletek.

20 SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 184–191.

21 GRANASZTÓI Olga, „Érzéketlen gazdagok? Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Batthyhány II. Lajos herceg elnökletével”, in „Közöttünk a' Mester”: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, 131–141 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019).

22 Uo.

23 A *Hol-mi* 'valami' jelentésben értendő. A kéziratról és a *Holmi* negyedik részéről bővebben: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám Hol-mijának negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.

Tovább már nehéz tellvén könyv nélkül beszélni plajbászt kér Horváth, s' folytatja írásban verseit eképpen.

Lám míg ma egész nap mindig harsogtatok,
De ím az est-hajnal minden hatalmatok'
Elveszi 's a' mérges háborút lassítja,
És a' kies Füred' vendégit tanítja,
Hogy a' savanyú víz mosolygó Nimfája
Erősebb mint a' mord Triton trombitája.

Ezt még kétszer háromszor el olvastuk volna a' hajóban; az alatt Somsich Consiliarius is meg ír a' Deák Disztichonokat így. [...] ²⁴

A hajózás és rögtönzött költői verseny leírása után következő vers címe:

5a. Julii. 1791. a' Veszprémi Nicolaides Chorussa, a' Korona nótáját egész hathatósan hegedülvén, a' Savanyú Vizen mulató Uraságok szerették volna eleven hangban és énekben hallani a Korona nótáját – ezt irám hát hirtelenében. ²⁵

Szövege megegyezik a *Holmi* harmadik részében megjelent *a Magyar Korona ditsekedése* című költeménnyel, s a fentiek szerint a vendég zenekar egyik hangszeres darabjára írta Horváth énekszöveggént.

A társaságban ott találjuk Spissich Jánost, az irodalmárok közül Péczeli Józsefet és Somsich Lázárt. Valószínűleg Horváth és Péczeli ekkor találkoztak utoljára a komáromi író társ 1792-es halála előtt. Tehát az egy évvel korábbi szervezkedés folytatásának a *Holmiban* olvashatjuk nyomait, s a leírás szerint ez hosszabb, több mint tíznapos együtt töltött időt jelent.

Ezen túl Horváth Ádám Péczeli és Somsich távozásának alkalmára is külön verset írt. A távozásra írt szöveg első része így hangzik:

16a. Julii. 1791. Midőn Somsich Consil és Péczeli Füredről egyszersmind elmentek.

'S mentek? – 's ilyen hamar mentek? Ti égnék gyermekei!
A' Parnasszuson mulató kegy szüzek' testvérjei!
Kiket úgy küldé Apolló hogy itt sátort (?) vonjatok,
Hogy zengjen kies térünkönn Éneketek 's lantotok.
Hogy Füred egy Olimpussá változzon általatok
'S ez orvos kutból Pegazus' forrását tsináljatok.
Mentek? – Metastaz 's Herziod' oda hagyják Füredet? –

24 A Csurgói Református Gimnázium könyvtárában, K 241-es jelzet alatt található, címe: HOLMI. Tom. III. us. Pro anno 1791, 18–19.

25 Uo.

Mennek 's tsak magadat hagynak jó Arion! tégedet.
Mentek Barátim! 'S az erőt mely egyedül Tiétek,
Hogy a' mi hasznos, egyszersmind édessé is tegyétek:
Magára ez egy fiatal Arionra bizzátok. [...] ²⁶

A fenti, versbe szedett történetek jól illusztrálják, hogy a látogatás miként vált kulturális ceremóniává. Az irodalmi látogatás mint emlékezhely/emlékezettér problematikája beszélhető el. A 18. század végén és a 19. század első harmadában a magyarországi írólátogatások (akár négy szemközt, akár társasági együttlét alkalmával történtek) nem függetlenek a rendi társadalom kereteitől. ²⁷ Az írói látogatás közösségképző hatással bírt: erősítette az írói identitást és presztízst, valamint befolyással volt literátori közösségek formálódására és az intézményes rendszerét (folyóirat- és könyvkiadás, irodalmi körök, irodalmi társaságok, tudós társaság, akadémia) kereső, majd kiépitni kívánó magyar irodalmi közéletre.

Horváthnál Kazinczy Ferenc is többször látogatást tett, 1789-ben, 1790-ben és 1791-ben. Az 1789-es látogatás híre az *Orpheus* 1790. évi második számában, *Utazások. Füred.* címmel látott napvilágot. Az útilevél részletes beszámolót ad arról, hogy a Horváth látogatására érkező íróbarát hogyan jutott Füredről Tihanyba, onnan pedig a Balatonon át Szántódra, Horváth úgynevezett remete-házához. ²⁸ Kazinczy ezt megelőzően Dugonics Andrást kereste fel Pesten, Füred után Győrbe ment Révai Miklóshoz és Rájnis Józsefhez, Pozsonyban a papneveldeben meglátogatta az ott működő irodalmi kört, köztük Döme Károlyt és Fejér Györgyöt. Bécsben Görög Demeternél, Báróczi Sándornál és Széchényi Ferencnél tette tiszteletét. ²⁹ A következő évben Kazinczy 1791 tavaszától kisebb megszakításokkal augusztus végéig Bécsben volt; Füredre elsősorban azért utazott, hogy sárgaságából lassan kigyógyulva kúráltassa magát. ³⁰

Széchényi és Horváth kapcsolatának vége

1792 után a további tudós-írói megbízások és közös munkák ismeretlenek Széchényi Ferenc és Horváth között, de 1793-ból kezünkben van két hosszú levél. Az elsőnek az elején Horváth beszámolt egy Széchényitől kapott „földmérő munka” elvégzéséről, majd megemlítette nagy tartozását. És „könyörgött”, „hogy maga Excellentiád méltóz-

26 Uo.

27 Bővebben: Kovács Ida, „»Atyámfiak Apollóban« (Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámnál tett látogatása)”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Mónika, 390–407 (Budapest: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010).

28 Uo., 399–400.

29 Uo., 399.

30 [1791] *Júl 27–31. Horvnál Fureden.* KAZINCZY FERENC, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: 1. osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 322; Lásd még: Uo., 176.; „itt mulatásom, bajaim, egy hat hétig tartott veszedelmes betegség és innen Pestre 's Füredre tett útazásaim gátoltak meg abban”, Kazinczy Édes Gergelyhez (Bécs, 1791. aug. 17.), *KazLev* II, 222.

tasson benne módot mutatni, hogy a kölcsönt eszemmel és két kezemmel leszolgálhas-
sam”.³¹ Horváth ezen további földméréseket értett; a gróf kutasi és soproni birtokainak
felmérését kérte Széchényitől az adósság törlesztéseként – majd egészen 1798-ig nem
tudunk több levélről.

1798-ban a vármegye határán még Horváth Ádám üdvözölte a főispáni beiktatásra
érkező Széchényi Ferencet, ugyanis április 6-án Somogy vármegye főispánjává nevez-
tetett ki. Széchényit július 4-ei főispáni beiktatásán több prominens költő köszöntötte,
köztük Csokonai Vitéz Mihály, aki akkor a csurgói gimnáziumban kapott tanári állást.
Csokonai, a kor egyik legjobb tollú költője nemcsak Széchényi főispáni beiktatására írt
alkalmi verseket, hanem a gróf nejét is külön költeményben ünnepelte. Úgy nyilatko-
zott Széchényi Ferencről és hitveséről, hogy ők voltak a legelsők, akik neki erőt adtak,
és alkotásra bátorították. Így tehát, amikor 1798 elején azzal a tervvel foglalkozott,
hogy a Péczeli József halálával félbeszakadt, *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirat foly-
tatására vállalkozik, Széchényi Ferenc pártfogását kérte.³² Amikor ezt február 13-án
Komáromból megírta, egyúttal bejelentette, hogy Kleist *Tavaszi* című verseskötetének
magyar fordítását akarja megjelentetni, amelyet a grófnénak neve napja alkalmából
ajánlana.³³ Hogy Széchényi milyen rangú patrónusnak számított a korban, jól mutatja,
hogy mindezek után, amikor Csokonai összes költői műveinek kiadására készült, arra
is felhatalmazást kért Széchényitől, hogy neki ajánlhassa a kötetet.³⁴

Horváth Ádám 1798-ra datálta a *Herkules választására* című verset, amelyet Széchényi
egyik fiának születésére írt. Széchényi feleségének, Festetics Julianna grófnőnek is
dedikált egy alkalmi verset *Öröm Somogyban* címmel. Egyik sem jelent meg nyomta-
tásban.

Horváth Ádám és Széchényi elhidegülésének oka pikáns, Horváth házának fel-
dúlásával kapcsolatos történet. Kapcsolatuk csak 1800 körül szakadt meg véglegesen,
ami arra enged következtetni, hogy a konfliktus az inszurgens-kérdéshez (is) kapcso-
lódik. Az 1800-as somogyi inszurrekciókor a parasztokból verbuvált gyalogos csapatok
Nagybajomnál fellázdáltak, megölték német vezetőiket, és feldúlták, kifosztották a kör-
nyékbeli portákat. Ennek a fosztogatásnak esett áldozatul Horváth háza is, s ezért kért
kártérítést Széchényitől, aki nem tett eleget kérésének. Úgy tűnik, ez után a kérés után
nincs kapcsolat kettejük között.

Somogy vármegyében a francia támadással szembeni magyar nemesi felkelés pa-
rancsát 1800. szeptember 29-én hirdették ki. Ez az esemény – illetve az inszurgensek
lázadása – meghatározta Horváth hozzáállását az inszurrekció intézményéhez. 1800.
november 8-án hajnalban az elindított gyalogság fél zászlóalja Tapsonyban fellázdott,
megölte a kísérő német katonákat, s Nagybajomban egyesült a mögötte menetelő

31 FRAKNÓI és SÓS, *Gróf Széchényi Ferenc...*, 172. A családi levéltárban: I. 9, III. 56. 1793. szeptember 24-én.

32 Vö. FRAKNÓI és SÓS, *Gróf Széchényi Ferenc...*, 173.

33 CSOKONAI Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Bu-
dapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 89. levél, 164–166; hálózati kiadás: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_lev_089_k (letöltés: 2019.10.31.)

34 Uo., 115. levél, 199–208; hálózati kiadás: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_lev_115_k (letöltés: 2019.10.31.)

zászlóalj másik felével. Itt egynapi pihenő után feldúlták, kifosztották és szétverték a környékbeli nemesi portákat, helyenként jobbágyokkal egyesülve törtek a nemesi udvarházakra. Az irányítás nélküli, spontán szervezett felkelés egyes helyeken az útjukba kerülő uradalmi tiszteteket is megölte.³⁵ A reguláris katonaság dunántúli egységei néhány napon belül levették a paraszti felkelést, a mozgalom vezetőit kivégezték, mindazonáltal a történetek megviselték a dunántúli nemességet. A Somogy megyei uralkodó osztályon belüli pártharcok árnyalhatják a kérdést. A vélemény- és érdekkülönbségeket Széchenyi is említette. Horváth vizsgálati indítványát az a rendi réteg is támogathatta, aki a főispán tekintélyét gyengíteni kívánta. Nemcsak a felkeléstől megfélemlített vagy a kárpótlásban reménykedő nemesség kerülhetett e kérdésben szembe Széchenyivel. Pártja azonban erősnek bizonyult, az akaratát sikerült véghezvinni, majd csak egy évtized múlva buktatták meg főispánként.³⁶ A Széchenyi elleni sérelmek között még akkor is felemlítik az inszurgens zendülés leverésekor tanúsított méltánytalanságot.³⁷

Reprezentáció a Helikonon

A helikoni ünnepek részeként 1817. február 12. és 1819. február 16. között öt irodalmi összejövetelre került sor, amelyeket minden év februárjában, Ferenc császár születésnapja táján (február 12.), illetve májusban, a georgikoni vizsgák alkalmával rendeztek meg. Annak a nemesi és irodalmi körnek a rendezvényei voltak, amelyek részben Széchenyi említett irodalmi kapcsolatait alkották. A helikoni ünnepek irodalmi részének előadói Berzsenyi Dániel, Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor és Dukai Takács Judit voltak, tehát Keszthely környékén élő szerzők, valamennyien Festetics György ismerősei. A Keszthelyen megjelent szerzők a főúri reprezentáció igényeit kielégítő műveket küldtek a grófnak, aki ezt anyagi természetű ajándékokkal viszonzta. Ez a működés a mecénatúra modern formáitól igen távol állt, a feudális kultúrapártolásra emlékeztet. Látható, hogy az olyan szorosabb tudós–patronus együttműködés után, mint amilyen a *Litterarius Consensus* volt, továbbra is presztízzsel bírt a hagyományos reprezentáció, hiszen a helikoni ünnepség megfelelő alkalmak voltak a dunántúli íróknak, hogy megmutassák, milyen kulturális viszonyrendszerben helyezkednek el mint szerzők. Még az a Kazinczy Ferenc, aki egyébként nyíltan kijelentette leveleiben, hogy nem hajlandó részt venni az ünnepségen, mert esztétikai felfogása különbözik, valamint idegenkedik a császár felé irányuló politikai gesztusoktól, még ő is elküldte végül 1819-ben Festetics Györgyről szóló versét a grófnak

35 Vörös Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Irodalomtörténeti füzetek 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 5.

36 Uo., 32.

37 A témáról bővebben: MÉSZÁROS Gábor, „Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. Csörsz Rumen István, 151–167 (Budapest: Reciti, 2018).

Keszthelyre.³⁸ Holott azt megelőzően gúnyolódott a résztvevőkön: „Puppenspielnek”, „bourlesque-nek” titulálta a keszthelyi Helikont.

Ami az ajánlásokat és paratextusokat illeti: ezek nem pusztán a kötelező tiszteletadás jeleként értelmezhető gesztusok voltak. A szerző azzal reprezentált, megítélése szempontjából annak volt jelentősége, hogy egy könyvet kinek ajánlott, s hogyan mondott köszönetet támogatójának. A helikoni ünnepség példája jól mutatja, hogy az úr–író relációnak tűnő mecenatúra összetettebb irodalmi, „kulturális gazdasági” kapcsolatot jelentett, a társadalmi rangot és az elismerést meghatározó cserét, ami meghatározta a szerzők reprezentációját, és mindazonáltal az uralkodó megítélését.

A 18. század után az irodalom pártolás még jó ideig továbbra is a mecenatúrán alapult, s így a főrangúakra, arisztokratákra korlátozódott. Ehhez képest Horváth és Széchényi kapcsolata, a tudós társaság szervezése Péczelivel egy közvetlenebb együttműködést, közös munkát jelölt. Az efféle egyedi eseteken kívül – elsősorban a társaság alapítási tervek meghiúsulása miatt, vagyis számottevő független pénzalapok, írói ösztöndíjak híján – a kultúrafinanszírozás egészen a 19. század második feléig nem mozdult el radikálisan az arisztokrácián alapuló klasszikus mecenatúrától.

38 Kazinczy meghívása a helikoni ünnepségre, és a küldött vers üzenete szintén érdekes része a történetnek. Erről bővebben: HÁSZ-FEHÉR, „A keszthelyi Helikon-ünnepség...”, 181–185.

TÖRÖK LAJOS

Volt egyszer egy regény...Jókai Mór *Politikai divatok* című regényének keletkezéstörténetéről*1. Kérdések és kétségek*

Az alábbi gondolatmenet alapötlete a *Politikai divatok* keletkezéstörténetéhez kötődik. Pontosabban annak ahhoz a szegmenséhez, amelyet a szerző beszél el a regény 1894. évi kiadásához írt utószavában. A Jókai-életművet valamelyest ismerők számára emlékezetes történet szerint az írónak a *Politikai divatok* elkészítése közben meggyűlt a baja a cenzúrával, s ezért a művet annak publikálása közben át kellett írnia. Ennek a kényszerű feladatnak az epizódja eléggé jól beilleszthető a forradalommal, a szabadságharcra és e kettő utóéletével is foglalkozó, nem csekély heroizmussal és fikcióval átítatott írói önarcképeknek a sorába, vagyis azoknak az autobiografikus narratíváknak a számát (is) gazdagíthatja, amelyekben az 1848/49 emlékezetéből táplálkozó Jókai a nemzeti ellenállás erősen mitizált hőseként tűnik fel. A *Nemzeti kiadás* számára készített, egy-egy mű megírásának históriájához adalékokkal szolgáló utószavak organikusan illeszkednek az edíció alaptörekvéséhez, a Jókai-kultusz ápolásához is. Ez alól a *Politikai divatok* vallomása sem kivétel; még akkor sem, ha más, hasonló írásaitól némileg eltérő módon a keletkezés témáját érintő elbeszélésben arról tájékoztat, hogy a publikált szöveg nem igazán tükrözi az eredeti szerzői szándékot. Jókai ebben az utószóban az önkényuralom áldozataként jelenik meg, üldöztetését pedig a szabad cselekvés jogától megfosztott magyarság önéletrajzi allegóriájaként értelmezi. Ebből a szempontból még azok a megjegyzései sem tekinthetők a személyét övező kultikus aura felsebzésének, amelyek a mű végső változatának fogyatékosait sorolják:

Valószínűleg föltűnik az olvasónak az a sok hézag, ami e regény folyamatán elárulja magát. A történet, mely egy irányban megindul, egyszerre csak más irányt vesz; az elbeszélés ott, ahol legérdekesebbnek ígérkezik, hirtelen letörik, s új fejezetbe csap át. Köztudomású tényeken átugrik a *mese*, s lesz belőle *mese*, ahol lehetne igaz történet: érdekesebb a költött dolgoknál. A jellemek széles alapon vannak megkezdve, s erre az alapra van valami fölépítve. A nagy, dicsőségteljes harcból, mely a szereplő alakok tisztító tüzet képezte, semmi sem jut érvényre, csak a végkatasztrófa; az is csak allegóriákban, amiknek a sorai között kell keresni a komoly valót; a históriai háttér pedig egészen elvész, a korrajz elhalványul, az előadás hangulatában a hazafias lendület kerültek.

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem docense.

1 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), kiad. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 471.

Az elbeszélés, a jellemformálás és a történelmi-politikai környezetrajz szempontjából hibának vélt mozzanatok (megszakítottság, kihagyás, elhallgatás, helyettesítés) egy 19. század végi konzervatív, Jókai számára nem igazán kedvező kritikai nézőpontból könnyen lehetne értelmezni dilettáns regényírói manőverekként. Mivel azonban a keletkezéstörténet időszakának korlátozott politikai közbeszédéből nyerik motivációikat, egy politikailag és történelmileg megtépázott közösség emlékezetének jeleivé válnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *Politikai divatok* poétikai devianciái az önkényuralom kori politikai beszédgyakorlatra jellemző devianciákat a fikcióalkotás sajátos eljárásával közvetítik, ez pedig azt is jelenti, hogy Jókai úgy írja tovább a reformkori, döntően az eötvösi modellre épülő irányregény műfaját, hogy egyszerre tartja szem előtt irodalom és politika diszkurzív egymásrautaltságát és különbözőségét.

Jókai valószínűleg 1862-ben és 1894-ben is számolt azzal, hogy az „irányzatosság” a közönség számára nem önmagától értetődő vonása a *Politikai divatok*nak. A mű megírásakor készített előszó talán azért (is) hangsúlyozza oly erősen, hogy az olvasó irányregényt tart a kezében, mert a szöveg maga ambivalens módon viszonyul az 1840-es évekre visszanyúló műfaji tradícióhoz. Ezt az ambivalenciát tükrözi az a tény, hogy az előhangban a Jókai által műfaji kritériumként számon tartott cselekményséma nem válik a szöveg egészében alapvető kompozíciós elemmé. Igaz ugyan, hogy a forradalom és szabadságharc eseményeiig tartó periódust tárgyaló fejezetekben a hősök viselkedését, cselekedeteit és konfliktusait számos esetben közéleti szerepvállalásaik motiválják, a regény második felében ennek a műfajkonstituáló elemnek a jelentősége csökken. Olyannyira, hogy a végén a szöveg ki is lép az irányregénynek az *Előszóban* lefektetett normarendszeréből. A bevezető közélet és magánélet egymásba fonódását az egyéni életpályára és a társas viszonyok kiemelt formáira (család, párkapcsolatok) nézve természetesnek, vagy ha úgy tetszik, szükségszerűnek tartja. Ezzel szemben a regény lapjain a hősök által betöltött „közéleti” szerepek és e szerepek által reprezentált kollektív értékek (Lávay Béla politikai szerepvállalása és társadalmi érzékenysége a megyegyűlésen, Pusztafy és Zeleji hősiessége és áldozatvállalása a függetlenségi háborúban, Judit és Béla megpróbáltatásai az utóvédharcok idején) helyett a magánszféra válik legfőbb értékke. Ennek a polarizáló magatartásnak a nyomai fedezhetők fel Béla és szerettei jellemzésében a *Politikai divatok* című fejezet elején, amikor a férj ügyvédi munkája és családi élete között éles különbséget tesz az elbeszélő:

Mint ügyvéd, eljárta hivatalos teendőiben, beszélt mindazokkal, akikkel kénytelen volt beszélni, hanem éppen csak annyi szót, amennyit múlhatatlan szükséges volt elmondani, s csak akkor kezdett el valóban élni, mikor hazajutott szűk családi körébe, melyet anyja, neje és gyermeke alkotott, s melyet néha Melchior szaporított jelenlétével.²

A Lávay család által képviselt értékrendnek, a magánélet biztonságának a szétrombolása (is) vezet Szerafin összeomlásához és tragikus halálához, továbbá a közéleti szerepvállalás háttérét/célját/közegét képviselő *haza* létezőségébe vetett hit megkér-

dőjelezése teszi értelmetlenné a börtönből szabadult Pusztafi számára a közért hozott személyes áldozatot. Ezek a példák jól rávilágítanak arra, hogy az *Előszó*ban gerjesztett műfaji elvárásoknak a regény egészében véve nem felel meg, vagy ha igen, akkor is csak annyiban, amennyiben pusztán arra használja az irányregény műfaji karakterkészletét, hogy a zsáner továbbírhatóságát megkérdőjelezze. Persze az sem kizárt, Jókait nem a műfaj aktualizálhatóságába vetett hit gyengülése vezette arra, hogy a bevezetőben olyasvalaminek a fontosságát hangsúlyozza, ami a szövegben elveszíti jelentőségét, hanem az az egyszerű ok, hogy az *Előszó* még egy korábbi, ám a mű írása közben – akár a cenzúra, akár a politikai változások hatására – megváltoztatott szerzői koncepció alapján született. Ha ezt az érvelést elfogadnánk, akkor a kései utószó keletkezéstörténeti elbeszélésének abban az állításában sem volna okunk kételkedni, amely szerint Jókai, amikor először pontot tett az *Előszó* végére, még egészen más *Politikai divatok*-ban gondolkodott, mint amit aztán valóban megírt. Dokumentálhatnánk e feltevést az 1862 márciusa óta Jókai szerkesztésében megjelenő *Magyar Sajtó* ugyanezen esztendő augusztus 7-ei számának *Vegyes közlemények* rovatában megjelent híradásával, amely szerint „Jókai Mór társadalmi regényen dolgozik”.³ Itt ugyanis még szó sincs irányregényről. Ennek a feltevésnek azonban több tény is ellentmond. Egyrészt: a híradás további részében olyan információkat találunk, amelyek a két műfaji elnevezés közötti egyértelmű különbségtételt bizonytalanná teszik. „Tárgyát az 1847 óta előfordult események képezik s legtöbb ez időközben szerepelt nevezetesebb egyén előfordul benne.”⁴ Ez a mondat politikai-történelmi arculattal bíró háttérnarratívára utal, vagyis a tudósítás szerkesztői és az *Előszó* szerzői intenciói a műfajiság tekintetében egybees(het)nek. Másrészt: a híradás után bő három héttel (a *Magyar Sajtó* augusztus 31-ei számában) a mű előfizetési felhívásával együtt publikálja Jókai augusztus 18-ai keletkezéssel az *Előszót*, akkor még a kötetkiadásban található záró bekezdés nélkül. Ezek a néhány hét alatt lezajlott események nemcsak azért nem dokumentálnak egy változó szerzői koncepciót, mert felettébb gyorsan követik egymást, hanem azért sem, mert a *Politikai divatok* Jókai által először tervbe vett füzetes kiadásának feltételezett időpontja előtt történnek, vagyis akkor, amikor még a regény publikálhatóságára vonatkozó, további vizsgálódásaimban az *Utóhang* idézésre kerülő szakaszaiban kifejtett keletkezéstörténeti fordulat nem következik be. A kései utószó hangja – számolva a megírás idejétől való bő harmincévnyi távolsággal – valószínűleg azért (is) tart(hat)ja szükségesnek a mű genezisének felvázolását, mert az *Előszó* szerzői koncepciójához tartozó regényterv és a mű poétikai deficitekkel tarkított végső – vagyis *A Honban* és a kötetkiadásban is megjelent – változata közötti eltérések éppen az irányzatosságtól fosztják meg a *Politikai divatok* világát. Ha az *Előszó*nak a *Magyar Sajtó*-ban és a regény kötetkiadásában publikált verziói közötti apró eltérésre irányítjuk a figyelmünket, akkor akár indokolható is lenne a koncepcionális eltérés. Az alább idézett három bekezdésnyi szakasz a kérdéses írás végén található: a *Magyar Sajtó* 1862. augusztus 31-ei számában közzétett *Előszóból* még az utolsó hiányzik. Ez a könyvbeli változatba került bele elsőként:

3 *Magyar Sajtó*, 1862. aug. 7., 723.

4 Uo.

Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk? hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával? *a kikként az több volt, mint divat*, s a kik hívek maradtak még akkor is eszméikhez, midőn azok már kimentek a divatból.

E korszakot igyekezett visszatüntetni regényem, melynek bizonyosan számos hibái között első helyet foglalhat az, hogy több munkája volt benne az emlékezetnek mint a képzelmi erőnek.

Ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó. A fényképezés szép tudomány, de nem művészet. Az életírás a historicus feladata, nem a költőé. Regényem nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett hiven visszaadni.⁵

Ha a zárlatot az utolsó bekezdés nélkül olvassuk, az *Előszó* úgy van poentírozva, hogy a regény legfőbb vonásaként a(z író) személyes emlékezet(é)re alapozott, a tárgyalt időszak politika szellemiségével átítatott valóságosítást hangoztassa. Ha azonban az utolsó bekezdéssel együtt szemléljük az idézetet, úgy tűnik, mintha Jókai (részben) visszavonná az előzőekben megfogalmazottakat, ugyanis abban már élesen el van választva egymástól a mű költői, tehát fikcióra épülő elbeszélése a történetírás valós tényeken alapuló hiteles ábrázolásától. A szerző ezzel a toldalékkal talán éppen a *Politikai divatok* irányköltészeti besorolását igyekszik elbizonytalanítani, kétségbe vonva annak az 1840–1850-es évekbeli kritikai diskurzusból jól ismert ismérveit: többek között azt, hogy a költői hatás helyett politikaira törekszik, illetve hogy az irodalmat az élethez viszi közelebb.

Sem a két paratextus-változat funkciói között mutatkozó eltérések, sem pedig a *Politikai divatok* poétikai deficitjei nem jöttek volna létre, ha Jókai azt a szövegváltozatot publikálhatta volna, amelyet eredetileg tervezett... Ha tervezett... Az utószó írója két *Politikai divatok*ról beszél: az egyik a Bach-kormányzatról a Schmerling-érába tartó hazai közviszonyok idején keletkezett („Mire aztán elkészültem a regénnyel, akkorra vége lett az alkotmányos korszaknak.”),⁶ a másik, amit több mint százötven esztendeje olvashatunk, a „becsületes abszolutizmus” kezdeti hónapjaiban. Arra vonatkozóan, hogy valóban létezett-e a korábbi változat, az eddig ismert és a szakirodalom által elemzett források csak közvetett módon tájékoztatnak. A regény kritikai kiadását elkészítő Szekeres László által összeszedett adatok korabeli sajtóhíreken alapulnak, s bár utalnak egy füzetnyi publikált regényszakaszra *A Honbéli cenzúrázott*(ként ismert) verzió előtti időből, ez a kiadvány sehol nem maradt fenn. A Szekeres kutatásaival vitába szálló Szajbély Mihály szerint ez a füzet azonos a regény 1862-ben, tehát a mű folytatásos közlésének kezdete (1863. január 1.) előtt megjelent első kötetével.⁷ Az *ős-Politikai divatok* létezését illető kérdés eldönt(het)etlensége a szöveg létezésének hitében élő textológust és irodalomtörténészt vágyainak folytonos kielégíthetlenségével szembesíti. Különösen fájdalmas ez az érzés, ha magunk elé képzeljük a tollat kezében tartó Jókait, aki a

5 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok*, 4 köt. (Pest: Szerző saját kiadása, 1862), 1: 5–6.

6 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), 472.

7 „...arra hajlok, hogy ezt a kötetet azzal a füzetrel azonosítsam, amelynek megjelenéséről a korabeli sajtó is hírt adott.” SZAJBÉLY MIHÁLY, *Jókai Mór*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2010), 225.

cenzori önkénynek engedelmeskedve tünteti el a *Politikai divatok* genezisének textuális nyomait. Amikor a regény utószavában a szerző e munkálkodásának felidézéséhez ér, a következőképpen fogalmaz:

a cenzor minden lépten-nyomon lefoglalta a lapot a Tárcaiban folyó regény miatt; nekem aztán egyre-másra törülnöm, másítanom kellett benne; kihagynom ívszámra azokat a részleteket, amik a szabadságharcra vonatkoztak, amik hőseimnek a jellemét kiemelték, megszöknöm a legjobb gondolataimtól, üresen hagynom az összekötő epizódok helyét. Soha még regényírónak keservesebb vajúdása nem volt a munkájával, mint nekem ezzel az elbeszéléssel. Irigylem a muszka írónak sorsát. Így készült, foltokra szaggatva, újra összefoltozva a *Politikai divatok*.⁸

Az ugyancsak sokak számára jól ismert idézetben a szerző által véghezvitt korrekcióknak legalább három típusa különíthető el. Az első a szöveg testén végzett manővert jelöl (törlés, másítás), a másik mentális cselekvés, amelynek nem lehetnek textuális nyomai (megszökés a legjobb gondolatoktól, összekötő epizódok üresen hagyása), a harmadik pedig egy, az előző kettőt (is) összegző és valószínűleg nem szó szerint értendő tevékenységsor (foltokra szaggatás és újra összefoltozás), amelyhez – bármennyire is tűnik summázatnak – sehogy sem passzolnak az előbbieken rögzített cselekedetek. Hiszen míg amazok a redundanciákat és deficiteket termelő visszavonás, kihagyás és csere aktusaira épülnek, addig ez utóbbi a sem felesleget, sem hiányt nem képző, hanem a rendelkezésre álló darabok teljes újrafelhasználását magában foglaló szétszedés és újbóli összerakás művelein alapul. Ha összehasonlítjuk e három műveletet, nem nehéz belátni, hogy a korrekciós munkát egymástól lényegesen eltérő gyakorlattípusokkal nevezi meg Jókai. Nem csupán az a különbség közöttük, hogy egyre homályosabban utalnak konkrét manőverekre, hanem az is, hogy egyre távolabb viszik az olvasót a cenzúrázatlan *Politikai divatok* egykori létezésének illúziójától. Egy korábbi szövegváltozat létezettségére csak az elsőként említett korrekciós gyakorlat utal, a másik kettő nem. Olyannyira nem, hogy a második és harmadik még ennek ellenkezőjére is lehetőséget kínál: a gondolt, de le nem jegyzett korrekció filológiai szempontból olyan, mintha meg sem történt volna, mint ahogy a ruházati metaforával megvilágított műveletekről sem tudható, miféle konkrét textuális manőverekre utalhatnak.

Hogy valóban végzett-e korrekciókat a szövegben Jókai, vagy írás közben az elméjében vált szét a *Politikai divatok* egy vágyott és egy valós verzióra, vagy esetleg a szerző mindenkor túltengő fantáziája szülte-e a mű megírásának kalandokkal teletűzdelt elbeszélését, eddigi ismereteink alapján alighanem lehetetlen kétséget kizáróan eldönteni. Főként akkor, ha a keletkezéstörténet önéletrajzi elbeszélőjét nemcsak ködösítéssel vádoljuk, de föllentésen is kapjuk. Szajbély Mihály előbb már idézett monográfiájában hívja fel a figyelmet arra, hogy az *Utóhang* egyik kijelentésében a szerző nem mond igazat. A *Politikai divatok* kéziratának hányattatásait elbeszélő szakaszban Jókai kijelenti, hogy „ennek az én regényemnek ebben a korszakban nem akadt kiadója. *Pesti Napló*,

8 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), 477.

Magyar Sajtó szerkesztői kidobtak regényemmel együtt az ajtón, mikor belepillantottak.”⁹ „Ez azonban aligha lehet igaz – írja Szajbély –, hiszen ebben az időben a *Magyar Sajtó* szerkesztője éppen Jókai volt”.¹⁰

Jókai regényírói praxisában ilyesféle, a művek genezisével összefüggő csapdák máshol is előfordulnak.¹¹ Az viszont egyáltalán nem jellemző a szerzőre, hogy fél évszázadnyi munkássága idején külső okokból vagy belső kényszerből félkész, befejezetlen vagy töredékes alkotást publikált volna. Emiatt érdemes azon elgondolkodni, hogy a feltételezett és a valós *Politikai divatok*ról szóló sztori vajon tényleg a szerzői szándék beteljesületlenségét dokumentálja, vagy egy nagyon is átgondolt, a korabeli publikálási lehetőségek korlátaival számoló írói gyakorlatot reprezentál. Ha Jókai nem írta volna meg a mű *Utóhangját*, akkor a szakirodalom valószínűleg sohasem vetett volna fel az abban megfogalmazottakhoz hasonló keletkezéstörténeti problémákat. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a témában – mindeddig – Jókai az egyetlen forrásunk. Érdekes, hogy már Szekeres László is ráértett arra, hogy az *Utóhang* sztorija kissé sántít. Pontosabban hiányos és ellentmondásos, még hozzá olyan hely(ek)en, ahol a legfontosabb volna tisztázni Jókainak, hogyan s miként zajlott az írás és/vagy a kiadás folyamata. Amikor a regény folyóiratbeli publikálásáról szóló bekezdések felidézésekor Szekeres elérkezik a Jókai bebörtönzését tárgyaló szakaszig, így okoskodik:

Jókai eszerint tehát 1863 februárjáig akadálytalanul írta a *Politikai divatokat*. Arról nem nyilatkozik, hogy a bírósági eljárás és börtönbüntetésének kitöltése idején hogyan jelent meg a szokott időközben a regény. Csak arra utal, hogy a jún. 4-i kiszabadulása *után*, amikor a *Honban* megjelent regény eseményei régen túljutottak a szabadságharcon, a cenzor megtépázta a *Politikai divatokat*, s épp a szabadságharcra vonatkozó részeket törölte.¹²

Az okoskodás logikailag teljesen korrekt lenne, ha az *Utóhangban* felidézett események valóban a Szekeres olvasata szerinti sorrendben követték volna egymást. Jókai azonban egy-két kivételtől eltekintve nem datálja a történéseket, így az idézetekhez tartozó szakaszban sem. Az így keletkező receptív zavart még az is fokozza, hogy nemcsak az abszolút (vagyis az évszámokkal és/vagy hónapokkal és/vagy napokkal jelölt), de a relatív (a történések halmazát időben egymáshoz viszonyító) kronológia sincs pontosan jelölve a szövegben. Így a Szekeres által citált események nemcsak az egymásutániség, hanem a párhuzamosság illúzióját is kelthetnék az olvasóban.

Szigorúan a Szekeres-féle szövegkritikai megjegyzések és keletkezéstörténeti narratíva nyomvonalán haladva, illetve a kritikai kiadás jegyzeteiben idézett forrásokat figyelembe véve az *Utóhang* teremtette keletkezéstörténeti csapdák közül a legveszélyesebbeket a *Politikai divatok* kéziratának hányattatása és *A Honbéli tárcaközlése* közötti

9 Uo., 472.

10 SZAJBÉLY, *Jókai Mór*, 222.

11 Néhány ilyet kiemeltem egy korábbi Jókai-írásomban, amely az *Alföld* című folyóirat 2014. évi januári számában jelent meg. Ezért engedtessek meg az olvasótól, hogy az ott felhozott példák említésétől most eltekintsek.

12 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok (1862–63)*, 495.

események, valamint azok elbeszélései közti ellentmondásokban látom. Az azokban foglalt információk és a genesis históriájának idején napvilágot látott, Jókai publikációs szándékairól szóló híradások alapján ugyanis képtelenség egyértelműen eldönteni, mikor kezdte, mikor folytatta és mikor fejezte be a szerző a regényt, vagy mikor mit írt éppen a készülő műből. Pedig az 1894-es visszaemlékezés a megírás időszakáról viszonylag konkrét információkkal szolgál: „én ezt a regényt akkor kezdtem el megírni, amikor az új alkotmányos korszak (1861-ben) azt a csalóka reményt költötte fel, hogy az elmúlt szabadság újra életre kel hazánkban. Fölszabadult a politikai szószék és a sajtó.”¹³ Majd röviddel ezután hozzáteszi: „Mire aztán elkészültem a regénnyel, akkorra vége lett az alkotmányos korszaknak. Jött az átokterhelt Schmerling-éra.”¹⁴ Az idézetek szerint Jókai a *Politikai divatok*at 1861-ben kezdte el írni és ugyanazon év őszére/őszén be is fejezte. (Ferenc József 1861 augusztusában oszlatta fel az országgyűlést, s Schmerling hivatali rémuralmának kezdetei is ekkorra datálódhatnak.) Könnyedén azt mondhatnánk, hogy a kézirat lehetett (volna) a korábban említett *ős-Politikai divatok*. A *Magyar Sajtó*ban 1862. augusztus 7-én, vagyis nagyjából egy évvel az előbbieket után megjelent – gondolatmenetünkben korábban már hivatkozott – közleményben viszont az áll, hogy „Jókai Mór társadalmi regényen *dolgozik*. Címe 'Politikai divatok' [...] E regény előfizetés útján jelenik meg, 12 füzetben, havonként két füzet kerül ki sajtó alól.”¹⁵ Vagyis a mű megírásának munkálatai itt egy esztendővel az előzőekben idézettek utánra helyeződnek. A mű füzetes kiadása körül kialakult kaotikus helyzet miatt – az első darab megjelenése után a közlés állítólag megszakadt – 1862. november 27-én egy újabb *Magyar Sajtó*béli közleményben Jókai kijelenti, hogy „nem tőlem függő akadályok miatt mindaddig meg nem jelenhetvén, sőt *az egész műnek újra dolgozása* múlhatlanná levén, kénytelen vagyok belátni, hogy annak füzetenként, előfizetés útján kiadása célszerűtlen [...]”¹⁶ Ez a közlemény alátámaszthatja ugyan az 1861-es *ős-Politikai divatok* létezését (a kurzívval kiemelt rész azt sugallja, hogy a kiadáskor már a teljes mű elkészült), de arra is lehetőséget nyújt, hogy az augusztus 7-ei sajtóközlemény szerint 1862 középső hónapjaira tegyük megírását. Arról nem is beszélve, hogy az idézetben Jókai azt állítja, az első füzet megjelenése és a füzetes kiadás csődje után (vagyis 1862. október közepe után) kezdett hozzá a mű átdolgozásához. Ezeket az – egymást lényegében kizáró – alternatívákat viszont a filológia szemétkosarába dobhatjuk, ha hitelt adunk az *Utóhang*ban található, a regény 1863. január 1-jén indult folytatásos közlésével kapcsolatos kiadási nehézségekről szóló, Szekeres László által citált, tőlem másodjára idézett visszaemlékezésben foglaltaknak. Jókai e vallomása szerint a szöveg „újra dolgozása” 1863 tavaszára vagy nyarára esik, de semmi esetre sem 1862 vagy 1861 őszére. Ha viszont Jókainak minden előbb kiemelt állítását elhisszük, még azzal a következtetéssel is zárhatnánk keletkezéstörténeti kalandozásainkat, hogy a *Politikai divatok*ból nem egy, nem is kettő, hanem három változat készült. Egy 1861-ben, egy

13 Uo., 471.

14 Uo., 472.

15 Uo., 496. [Kiemelés tőlem. – T. L.]

16 Uo., 497. [Kiemelés tőlem. – T. L.]

ugyanezen esztendő vagy a következő év őszén (az 1861-es első verzió „újra dolgozása”-ként) egy pedig 1863-ban, amely túlnyomórészt a tárcaközlés folyamatában és a cenzúra hathatós közreműködésével (lásd: *Utóhang*) formálódott azzá, amiként az utókor ismeri; s attól függően, hogy melyik létezésének adunk nagyobb hitelt, vagy az 1861-es, vagy az 1862-es változathól eredeztethető. Az így is felettébb zavaros történetet még az a furcsa tény is tovább bonyolítja, hogy a mű első, könyv formában publikált edíciója első kötetének címlapján a kiadás éveként 1862 szerepel.¹⁷ E kötet „szövege kisebb eltérésektől eltekintve azonos a végül 1863 novemberében négy kötetben megjelent mű első kötetének szövegével”.¹⁸ Ha ez igaz, akkor felvetődik a kérdés: vajon ez a textus, amely az *Előszótól* a *Háztartás, igen szűk körülmények közt* című fejezet végéig tartó szövegrészt, vagyis a forradalom és szabadságharc időszakára eső történések nagy részét tartalmazza, mikor keletkezett? Így is feltehetjük a kérdést: az előbb vázoltakban feltételezett szövegvariánsok közül melyikkel azonos e kötet anyaga? Ha az utókorra hagyott változattal szinte megegyező szövegről van szó, módosított-e rajta valaha Jókai bármit is?

2. Az egyensúly elvesztése

Az elmondottak alapján keletkező receptív zavarok némelyikét a regény idézett szakirodalmában megpróbálták már kiküszöbölni. Szekeres László a kritikai kiadás jegyzeteiben – véletlenül vagy szándékosan, nem tudhatjuk – elfeledkezik az *Utóhang*béli keletkezéstörténetnek az 1861. évhez tartozó eseményéről (vagyis arról az egyszerű, ám, mint láttuk, Jókainál is ellentmondásokat szülő tényről, hogy a [z ős-]*Politikai divatok* már ekkor kész volt), és a füzet-, illetve folyóiratközlésről szóló összefoglalójába helyezi át a mű megszületését („Jókai eszerint tehát 1863 februárjáig akadálytalanul írta a *Politikai divatokat*.”), kitörölve ezzel a keletkezéstörténet egy felettébb zavaró részletét. Szajbély Mihály monográfiájában az 1862-es dátummal megjelent első kötet kapcsán szembefordul Szekeres László azon feltevésével, hogy Jókai „1862 végén már nem biztosíthatta a füzetes kiadás zavartalan megjelentetését. Azért vállalkozik átdolgozott, a szerző saját kiadásában közzétett mintakötet kiadására, hogy a cenzúrának előzetes felülvizsgálásra bemutathassa, s engedély birtokában nyugodtan, mintegy magát bebiztosítva indíthassa meg az újságközlést.”¹⁹ Szajbély így fogalmaz: „Én azonban inkább arra hajlok, hogy ezt a kötetet azzal a füzetel azonosítsam, amelynek megjelenéséről a korabeli sajtó is hírt adott.”²⁰ Szekeres feltevése nem megoldja, hanem tovább bonyolítja az 1862-es kötetel kapcsolatos problémákat. Szajbély „gordiuszi” ötlete viszont több rejtélyt is megold: azonosítja a füzetkiadás elveszett(nek hitt) első darabját, hitelesíti a kötet megjelenésének dátumát (Szekeres sajtóhibára gyanakszik!) és kiküszöböli a

17 A kötet címlapjának fényképmásolatát a kritikai kiadás képmellékletei között is fellelhetjük a 240–241. oldal között.

18 SZAJBÉLY, *Jókai Mór*, 225.

19 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok (1862–63)*, 499.

20 SZAJBÉLY, *Jókai Mór*, 225.

Politikai divatok első, kötetbe került részének keletkezéstörténetéből a füzetkiadás és az 1863. novemberi kötetkiadás közti időszakban cenzurális okok miatt elvégzett (?) korrekciókról szóló cselekményszálat. Szajbély feltevése ellen az eddigiekben összefoglalt információk alapján nehéz volna használható érvet találni. A feltételezés ugyanis a szakirodalom által hivatkozott adatok ismeretében nem cáfolható, de kétséget kizáróan nem is bizonyítható.

Az életmű 1960-as évekbeli kritikai kiadásainak klasszikusai közé tartozó Szekeres László érezhetően jobban hisz az emlékeivel számot vető Jókainak, mint a keletkezéstörténeti narratívák barkácsolásával már nem igazán bajlódó 21. századi irodalomtörténész. Az életművet „médiatörténeti perspektívából” szemlélő Szajbély a *Politikai divatok* genezisének több mozzanatát a lapszerkesztő és regényíró Jókai által generált reklám- vagy marketingfogásnak tekinti. A magyarázat vonzó és tovább is gondolható. A *Magyar Sajtó*ban megjelent *Előszó*ban a publikálás előtt álló regény irányzatosságát magyarázó kollektív szólam a nemzetközösség egészét jelöli meg autentikus befogadóként, vagyis eléggé tágra nyitja a mű potenciális olvasóinak körét. A korabeli honi irodalomfogyasztás piaci szempontjainak figyelembevételével még az a zavarba ejtő filológiai kérdés is megkerülhető, hogy a rendelkezésre álló információk alapján *Politikai divatokat* füzetes, könyv- vagy tárcaregénynek szánta-e Jókai, ugyanis bevételi szempontból a legutóbbinak lehetett igazán gyors sikere, legalább is a három publikálási alternatíva időbeli sorrendiségét tekintve. Ebből a szempontból az első két publikációs változat lét(ezhetőség)éről szóló sajtóközlemények és az általuk jelölt – létezett vagy nem létezett – kiadványok nem mások, mint a tárcaközlés szerzői vagy szerkesztői vagy kiadói szempontból tervszerűen alakított (vagy spontán alakult) reklámkampánynak a(z ál)dokumentumai. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az előbbi magyarázat továbbra sem oldja meg a tanulmányban felvetett kérdéseket, és nem eliminálja a felvetett ellentmondásokat sem.

3. Hosszmetszetek és keresztmetszetek

A *Politikai divatok* kritikai kiadásának jegyzeteiben található keletkezéstörténeti narratíva nemcsak a fent említett ellentmondások és zavarok miatt bírálható, de azért is, mert a vizsgálódás nem terjed ki a regény összes szövegváltozatára. Ez az edíció ugyanis nem ismeri a *Politikai divatok* talán legkorábbi – nem feltételezett, hanem valós – szövegközléseként számon tartható pár fejezetnyi szakaszát. Ha visszafogottság nélkül akarnék fogalmazni, akkor azt mondhatnám, Szekeres László – hogy szándékosan vagy véletlenül, az most teljesen mindegy – átejtette a *Politikai divatok* elmúlt bő fél évszázadnyi recepcióját, de a Jókai-filológiát is, hiszen kihagyta a forrásanyagból azokat a „Mutatvány”-okat, amelyek a mű keletkezéstörténetének éppen abban az időszakában láttak napvilágot, amelyről a legkevesebb biztosnak nevezhető információnk van. A kutatásaink során megtalált (ám elveszettnek korántsem nevezhető) szövegrészek ugyan nem adnak választ a *Politikai divatok* korábban már vázolt filológiai kérdéseinek mindegyikére, arra azonban lehetőséget kínálnak, hogy néhány részproblémát illetően

az eddigieknél hihetőbbnek tűnő feltételezéseket fogalmazhassunk meg. A regényből *A Honbéli folyóirat* közlés előtt a Jókai által szerkesztett *Magyar Sajtó*ban négy tételben két és fél fejezetnyi rész jelent meg: a negyedik (*Az ünnepély*) és az ötödik (*A víz alatt*) teljes egészében, a tizennegyediknek (*Drága vércseppek*) pedig nagyjából az első fele. Mindegyik szöveg esetében a közlemény jellegét megnevező „Mutatvány” szó szerepel a címek mellett/alatt. Ez első látásra arra utalhat, hogy publikálásuk idején Jókai még nem gondolkodott a *Politikai divatok* teljes szövegének tárcaközlésében, hanem az addigi híradásokból kitűnő eredeti koncepció szerint önálló (vagy füzetes vagy könyv-) kiadást tervezett. Ha azonban a közlemények publikálásának dátumait is figyelembe vesszük, az előbbi feltevés csak részben tartható. A könnyebb eligazodás végett az alábbi táblázatban feltüntetjük a szövegrészek megjelenésének *Magyar Sajtó*béli és az azokkal megfeleltethető fejezeteknek *A Honbéli* publikálási adatait.

Közölt regényrészlet	1. folyóiratközlés a <i>Magyar Sajtó</i>ban	2. folyóiratközlés <i>A Honban</i>
<i>Az ünnepély</i> című fejezet	1862. október 10. (233. szám), 929.	1863. január 28. (22. szám), 2–3.
<i>A víz alatt</i> című fejezet első fele	1862. október 11. (234. szám), 934. (A közlemény az „E szerencsétlen tömeg között voltak Hargitay két Juditja, a nő és a leány; s az elutasított szerető, Béla.” mondattal zárul.)	1863. február 1. (26. szám), 2. (A közlemény a „De vajjon utban vannak-e?” mondattal zárul.)
<i>A víz alatt</i> című fejezet második fele	1862. október 12., (235. szám), 937.	1863. február 4. (27. szám), 2.
a <i>Drága vércseppek</i> című fejezet első fele	1862. december 7., (282. szám), 1125. (A közlemény a „S e szónál nyugodtan. hidegvérrel ült le a karszékbe Judit...” kezdetű mondattal zárul.)	1863. március 27.. (70. szám), 2. (A közlemény a „S e szónál nyugodtan. hidegvérrel ült le a karszékbe Judit...” kezdetű mondattal zárul.)

A *Magyar Sajtó*béli megjelenések dátumaiból látható, hogy a negyedik-ötödik és a tizennegyedik fejezet közlése között csaknem két hónap telt el. Ez az időszak az, amikor a rendelkezésre álló és e tanulmányban részben már említett információk alapján a *Politikai divatok* kiadására vonatkozó szerzői koncepció állítólag fordulatot vett. Az 1862. októberi közlések egybeesnek a regény első füzetének megjelenésére vonatkozó sajtóközleményekkel, a december 7-ei mutatvány viszont már másfél héttel azt követő-

en jelenik meg, hogy Jókai a *Magyar Sajtó*ban bejelenti a füzetes kiadás kudarcát.²¹ Ha ok-okozati kapcsolatot keresünk a megjelenések és a publikációs tervek között, akkor úgy tűnik, hogy az októberi közlések még a füzetes kiadás iránti olvasói igényeket igyekeztek gerjeszteni, a decemberi közlés viszont már feltételezhetően *A Hon* bő három héttel később meginduló tárcaközlését előlegezte meg. Nehéz ugyanis elképzelni azt, hogy a szerkesztői minőségében lapváltás előtt álló Jókainak ne lettek volna világos elképzelései a regény publikálásának tervéről. Az októberi megjelenések mögött álló, előbbi gondolatunkban feltételezett szerzői vagy szerkesztői szándék azért is elképzelhető, mert a közlés dátumai csaknem egybeesnek a *Politikai divatok* első füzetének kiadásával. Már amennyiben ez a kiadás valóban létezik. Ha a regény végső, könyv alakban megjelent edíciójának terjedelmét elosztjuk a füzetes széria tervezett darabszámával, vagyis tizenkettővel, akkor *Az ünnepély* és *A víz alatt* fejezeteknek a második füzet végére kellett (volna) kerülniük. Vagyis: az októberi közlések célja az is lehetett (volna), hogy beharangozzák a füzetes kiadás második darabját. Ám az is lehetséges, hogy ez az edíció a regény közlésre szánt részeinek határait máshol húzta meg.

Ebből a szempontból nem elhanyagolható az a tény, hogy a könyvváltozat első kötetében és a második kötet első felében 96 oldalanként mindig új fejezet kezdődik. Az előbbi kétszer 96 oldalnyi részre tagolható. A 97.-en éppen az egyik *Magyar Sajtó*ban megjelent rész, *A víz alatt* kezdődik. Az utóbbi, vagyis a második kötet első 96 oldalas része pedig az fent említett folyóiratkiadás utolsó darabjával, a *Drága vércseppekkel* zárul. Ezt követően azonban a kötetkiadásokban felbomlik a szöveg tagolásának említett módja, vagyis egyetlen fejezethatár sem kerül a 96. oldalra. (A második kötet már nem is százkilencvenkettő, hanem csupán százhetven oldalt tartalmaz.)

A *Drága vércseppek* első felének decemberi megjelenésekor a füzetes kiadás kudarc mellett Jókai bizonyosan tisztában volt azzal is, hogy az év végén feláll a *Magyar Sajtó* szerkesztői székéből – ezt egyébként a december 31-ei számban közzétett *Végszó a Magyar Sajtó közönségéhez* című írásában jelenti be – és a következő év januárjától már az induló *Hon* élén állva publikálja a lap első számától kezdődően a ma is ismert *Politikai divatok* folytatásait. Ez utóbbi tervéről már a *Magyar Sajtó* korábban idézett november 27-ei közleményében is beszámol. A *Drága vércseppek* az egyik azon fejezete a regénynek, amely a leginkább képes lehetett a szabadságharc emlékezete iránt vonzó olvasóközönség érdeklődésének felkeltésére, hiszen azt a jelenetet beszéli el, amikor Hargitay Judit előkészületeket tesz arra, hogy a császári ostromgyűrű által körbezárt Komáromba áruhában bejutva menlevelet szerezzen Lávay Bélának.

Az előbbi okoskodás ingataggá válhat, ha a *Politikai divatok* füzetes kiadásával kapcsolatos sajtóközleményeket nem tekintjük hitelt érdemlőnek, vagyis ha kételkedünk abban, hogy a széria 1862 októberében megindult. Felettébb gyanús ugyanis, hogy a kiadványból egyetlen példány sem maradt az utókorra. Elképzelhető persze, hogy az első füzet kiadásának folyamata nem jutott el a kereskedelmi forgalomba kerüléséig, csak a nyomdai munkálatok befejezéséig. Az is elképzelhető, hogy a cenzúra a piaci forgalmazás előtt az utolsó példányig lefoglalta a széria első darabját. E feltételezések közvet-

21 Lásd írásunkban a 16. számú lábjegyzethez tartozó idézetet.

lenül nem bizonyíthatók. Az azonban elgondolkodtató, hogy a füzetes kiadás idejére esik a birodalmi cenzúra honi médiumainkra gyakorolt nyomásának látványos konjunktúrája, a korabeli lapok, szerkesztők és kiadók elleni szigorú fellépése. Ha csupán a *Magyar Sajtó* 1862. októberi és novemberi számainak *Vegyes közlemények s újdonságok* rovatát böngésszük, több e tevékenységet igazoló híradást olvashatunk. Közleményben értesülnek az olvasók a *Bolond Miska* című élclap egyik számának lefoglalásáról, a *Magyar Izraelita* és a debreceni *Hortobágy* című orgánium megjelenésének felfüggesztéséről, a P. Szathmáry Károly által elkövetett sajtóvétségről. Ami számunkra most a legfontosabb ezekből a híradásokból, az a *Politikai divatok* füzetes változatának nyomdai munkálatait végző Emich Gusztávot érinti, akit valószínűleg a gondozásában megjelent, ám a cenzúra által betiltott kiadványok (az előbb említett *Bolond Miska* is az ő kiadásában jelent meg) látványos megszaporodása miatt október folyamán kéthavi (az *Ország* című lap információi szerint azonban csak egyhavi)²² börtönbüntetésre ítélték. Ennek letöltését a *Magyar Sajtó* november 6-ai számának közleménye szerint Emich meg is kezdte. (Arról, hogy mikor fejezte be, már nem közöl információkat a lap.) Ha e sajtóhír igaz, akkor a kérdéses hónapokban valószínűleg a kiadónak is komoly működési nehézségei lehettek. Ez pedig arra is lehetséges magyarázatot adhat, miért fullad(hatott) kudarcba a *Politikai divatok* füzetes kiadása. A november 27-ei sajtóközleményben említett „nem tölem függő akadályok” között az előbb mondottak alapján Jókai akár Emich meghurcoltatására is célozhatott.

Előbbi okfejtésünk is ingataggá válik, ha a regény első könyv formátumban megjelent edícióját, pontosabban annak első két kötetét is számításba vesszük. A kiadás címlapján található 1862-es dátum ugyanis alaposan felforgat(hat)ja a mondottakat. Eszme-futtatásunk során utaltunk rá, hogy a szakirodalom nem képvisel egységes álláspontot a dátum hitelességét illetően. Mint korábban láttuk: Szekeres László a kritikai kiadásban különálló edícióként kezeli a kiadványt, Szajbély Mihály viszont a füzetes kiadással azonosítja. Az utóbbi feltevés esetében érdemes volna elgondolkodni azon a kérdésen, hogy a kötetkiadás első három 96 oldalas egysége megfeleltethető-e egy füzetes edíció első darabjainak. Jókai a híradások szerint tizenkét füzetre tervezte regényét, a könyvváltozatot pedig hat kötetre. E szerint az információ szerint egy kötetnek két füzetnyi szöveget kellett (volna) tartalmaznia. A kötetkiadás első darabja a kétszer 96 oldalas felosztással így akár két füzet összevonásával is létrejöhetett. Az a tény pedig, hogy végül is nem hat, hanem csak négy kötet lett a regényből, visszatéríti gondolatmenetünket a *Politikai divatok* többféle verziójára vonatkozó találgatásokba, hiszen ezek létezőségét a változatoknak – a kései utószó célzásai mellett – Jókai egyik korabeli sajtóközleménye alapján feltételezett terjedelmi különbségei (is) alátámaszthatják. A tárcaközlés befejezését követően a *Politikai divatok* 1863 végi megjelenésekor több lap – először *A Hon*, majd a *Hölgynyitár* és a *Koszorú* – is közölte a szerző *Értesítését*:

22 *Ország*, 1862. okt. 22.

„Politikai divatok” című regényem megjelent. Miután parancsoló körülmények miatt a mű tartalmát hat kötet helyett négyre voltam kénytelen összevonni, azon tisztelt előfizetőimnek, kik a bolti árnál előlegesen többet küldöttek be, e felesleget, a könyvekkel együtt, postán azonnal visszaküldöm.²³

Szekeres László a következőképpen magyarázza a könyvváltozat létrejöttét:

Jókai [...] általában igyekezett kerülni minden nézeteltérést a cenzúrával, s nem helyezkedhetett szembe vele oly mértékben, hogy állandó letiltásokkal veszélyeztesse az új lap [A Hon – T. L.] létét. 1862 végén már nem biztosíthatta a füzetes kiadás zavartalan megjelentetését. Azért vállalkozik átdolgozott, a szerző saját kiadásában közzétett mintakötet kiadására, hogy a cenzúrának előzetes felülvizsgálásra bemutatassa, s engedély birtokában nyugodtan, mintegy magát bebiztosítva indíthassa meg az újságközlést. Éppen ezért nem tartjuk lehetetlennek, hogy hasonló megfontolásból a második, harmadik, negyedik kötet is elhagyta a sajtót 1863 novembere előtt, mielőtt a kötetek terjesztésére sor kerülhetett volna.²⁴

Az idézetből és korábbi vázolt dilemmáink alapján is világos számunkra az, hogy az első kötetkiadás létezésének vagy indokoltságának (vagyis hogy az olvasóközönség vagy a cenzúra számára készült-e) a lehetséges magyarázatai attól függenek, hogy a *Politikai divatok* keletkezéstörténetének az 1862. évre eső szakaszában milyen kronológiai (és egyben ok-okozati) összefüggésrendszer elemeként szemléljük a kérdéses edíciót. A gondolathalmazunkban korábban már többször idézett 1862. november 27-ei *Magyar Sajtó*béli közleményben nincs szó a regény könyv alakban való megjelenéséről vagy e megjelenés írói/szerkesztői/kiadói szándékáról. Pedig erre vonatkozó adatokat joggal várhattak volna az olvasók, hiszen éppen három héttel az említett közlemény előtt még *Az új földesúrnak* a szerkesztőségbe érkezéséről is közölt hírt a lap.²⁵ Ha azt feltételezzük, hogy egy ilyen méretű vállalkozásnak jóval a terv megvalósítása előtt ismertté kellett volna válnia, akkor az első kötet megjelenésének teljes procedúráját (a kézirat nyomdába adásától a szedésen és nyomtatáson át a kötet kereskedelmi forgalomba kerülésig tartó folyamatot) 1862 decemberére kellene datálnunk. Még ha el is hinnénk azt, hogy a jelzett bő egy hónapnyi idő elég volt e munkálatok elvégzésére, *A Hombéli közlés* 1863. január elseji megindulásának ténye nehezen adna magyarázatot arra a – piaci szempontból sem elhanyagolható – kérdésre, hogy miért kezdte el Jókai hetekkel a tárcaközlés előtt könyv alakban is publikálni művét. Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a regény műfajának korabeli (1850–1860-as évekbeli) mediatizációs technikái jelentősen befolyásolták az alkotói praxist, akkor felettébb nehezen képzelhető el, hogy Jókai eleve úgy írta vagy tagolta volna a *Politikai divatokat*, hogy az mind a könyv,

23 *Koszorú* 1, 22. sz. (1863): 527.

24 JÓKAI MÓR, *Politikai divatok (1862–63)*, 499.

25 „Beküldetett szerkesztőségünkhöz: 'Az új földesúr' Regény. Irta Jókai Mór. Kiadja Emich Gusztáv. Ára a három kötetnek 3 Ft.” *Magyar Sajtó*, 1862. nov. 8., 1031.

mind pedig a hírlap médiuma által szabott feltételeknek egyaránt megfeleljen.²⁶ Ebből a szempontból érdemes idézni a *Szépirodalmi Figyelő* 1862. augusztus 14-ei számának *Vegyes rovatából* a regény füzetes kiadását beharangozó, Arany János tollából származó közleményt és kommentárt:

Jókai Mór, közönségünk ez annyira kedvenc regényírója »Politikai divatok« című regényt ír. E regény – mint azt a M. S. [*Magyar Sajtó* – T. L.] tudatja – előfizetés útján fog megjelenni tizenkét füzetben; havonként két füzetet kapunk s az elsőt october elején. Nem csak azon örvendünk, hogy Jókai ismét gyakrabban ír regényt, hanem azon is, hogy a francia divatu tárczaregény helyett, melyet nagy reszt [sic!] hirtelen, számról számra, szokás írni, most az angol füzetes regény módját követi, mely több időt enged a kidolgozásra.²⁷

Arany kommentárja a folytatásos közlés két típusa közti színvonalbeli különbséget emeli ki. A reflexió, miszerint a regény füzetes kiadása a magasabb nivó biztosítéka, Jókai regényírói gyakorlatának újszerűségét hangsúlyozza: a megfontoltságot és az alaposítást. A *Politikai divatok* keletkezéstörténetében ezek az írói erények azonban aligha kimutathatók. Legalább is akkor, ha a regény végső – ártirt (?) – változatát az eredeti szerzői szándékkal nem egyező textusnak tekintjük.

A regény kései utószava és a *Magyar Sajtó* többször idézett közleményei arra a Szajbély Mihály által hangoztatott felismerésre vezethetnek, hogy Jókai – életművének publikálási gyakorlatát tekintve atipikus módon – a *Politikai divatokat* nem tárcaregénynek szánta. Hogy végül az lett belőle, valószínűleg nemcsak a cenzúra Jókai által is hangoztatott befolyásának köszönhető, hanem az említett mediatizációs feltételeknek is. Innen nézve az 1894-es *Utóhangban* említett szövegátalakítási műveleteket a cenzurális nyomás mellett vagy helyett az is motiválhatta, hogy a szerző a *Politikai divatokat* füzetes vagy könyvregényből tárcaregényre igyekezett alakítani. Ehhez persze azt kel-

26 Ebből a szempontból tanulságos esetet említ Keresztúrszki Ida nyomán Zákány Tóth Péter a Jókai-regények folytatásos közlésének „médiarcheológiai” feltételeivel is foglalkozó tanulmányában, amikor Jósika Miklós egyik művének megjelenésével kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „Jósika Miklós azon 1845 eleji próbálkozása, hogy először a Budapesti Híradó hasábjain tegye közzé eredetileg könyv alakban megírt, *Akarat és hajlam* című regényét, azért nem lehet igazán sikeres, mert a szerző nem számolt kellő mértékben a két médium nyújtotta, alapvető különbségekkel. Korabeli kritikusi szerint nemcsak arról van szó, hogy folyóirat-publikáció esetén a regényírónak alkalmazkodnia kell a hírlapok technikai feltételei által meghatározott formai követelményekhez, hanem hogy a két médium, az őket alkotó beszédformák különbsége miatt, a bennük megőrizhető események jellegében tér el alapvetően egymástól – Jósika pedig épp ezt hagyta figyelmen kívül. Ahelyett, hogy egy olyan regényt adott volna közre egy politikai hírlap hasábjain, amely – a francia Constituonell Sue műveit megjelentető mintájához hasonlóan – majd minden szakasza egy-egy kiegészített életképet s reflexiókat foglal magában”, Jósika sokkal inkább úgy vélte sikeresen áthidalhatóknak a publikáció eme formájából adódó, a recepció oldalán jelentkező nehézségeket, hogy regénye olvasójaként egy olyan befogadót képzelt el, aki egyértelműen a könyvek világában mozog otthonosan...” ZÁKÁNY TÓTH Péter, „A Jókai-írógép”, in *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VINCZE Ferenc és ZÁKÁNY TÓTH Péter, 478–538 (Budapest: Napkút Kiadó, 2010), 519.

27 *Szépirodalmi Figyelő* 2, 15. sz. (1862): 2:239.

lene igazolni, hogy az 1862-es dátummal ellátott első kötet létrejötté/kiadása valóban megelőzte *A Hon* tárcaközlésének megindulását. Mindaddig nem voltak konkrét adataink arra vonatkozóan, hogy a két közlés között tisztán kronológiai értelemben különbséget tehesünk. A források hiánya mellett azért sem volt eldönthető ez a probléma, mert az 1863-as évszámmal napvilágot látott négykötetes változat, amelyet a kritikai kiadás a mű kötetkiadásai között I. b) sorszámmal jegyez, nyomdatechnikailag és a szövegállapot szempontjából is teljesen azonos az I. a) sorszám alatt álló és az 1862-re datált első kötetet is magában foglaló edícióval. Ez a „teljesen” szó szerint értendő, vagyis még a Szajbély Mihály által említett „kisebb eltérések” sem találhatók meg benne. Ez a két kötetkiadás, ha hinnénk az 1862-es dátumnak, olyan szövegállapotot rögzített, amely már *A Honban* történő publikálás előtt nagyrészt megvolt. Ha ez igaz (volna), akkor egy további érv is alátámaszthatná azt a feltételezést, hogy Jókainak a *Politikai divatok* keletkezéséről szóló, gondolathalmazunk 8. számú lábjegyzeténél idézett visszaemlékezése merő kitaláció, hiszen az a szöveg, amely már 1863. január 1. előtt kész volt, nem lehetett volna *A Honban* közlöttel csaknem teljesen megegyező, ha közben (mármint a tárcaközlés közben) a szerző törölt, másított és kihagyott a készülő munkából. Vajon valóban elindult-e a füzetes kiadás 1862 októberében? És vajon mit kezdetünk a kötetkiadás első darabjával, amelynek kiadása a címlap szerint csaknem egybeesik az előbbi kezdeteivel? Mi lehet a kapcsolat a kritikai kiadásban I. a) és I. b) sorszámmal ellátott, ám a címlapok szerinti publikálásának dátumát tekintve csak részben egyező kötetkiadások között? A kérdésekre adható lehetséges válaszok tekintetében érdemes figyelembe venni a *Pesti Napló* 1862. október 8-ai, vagyis a regény füzetes kiadásának kezdete után egy héttel napvilágot látott számában található tájékoztatót:

Koszorus Jókaink „*Politikai divatok*” című regényének *első füzete* megjelent. Pest 1862, szerző saját kiadása; nyomtatott Emich Gusztávnál; 16-od rét, 96 lap. Az egész álland 12 két hetenkint megjelenő füzetből; előfizetési ára helyben 5 ft 50 kr; a postaküldéssel bérmentve 6 ft. Előfizethetni *Emich* Gusztáv könyvkiadó hivatalában: barátok tere 7-ik sz. 1ső emelet. Ajánlására nem szükség semmit mondanunk: Jókai Mór nevében benn foglaltatik az. A regény meséje a forradalom előtti években, s a szerző kedves szülővárosában Komáromban veszi kezdetét. Az 1847-iki nádor fogadási ünnepély, s az ezen alkalommal történt dunai szerencsétlenség különösen művészileg van ecsetelve.²⁸

A korabeli napilapokban és folyóiratokban megjelent híradásoktól a *Pesti Napló* közleménye egy lényeges ponton eltér. Míg más esetekben pusztán az első füzet megjelenésének ténye került rögzítésre, itt olyan információkkal is találkozunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a hír írója látta, lapozta és talán el is olvasta a kérdéses kiadványt. Ez utóbbiról az első füzet rövid tartalmi áttekintése ad tájékoztatást. A kiadvány jellemzésében egy másik fontos adatot is tartalmaz: a füzet terjedelmét. Úgy tűnik, hogy a Szajbély Mihály által felvetett és vizsgálódásaink korábbi részében továbbgondolt feltevés arról, hogy a füzetes és a(z első) kötetkiadás között szoros kapcsolat áll fenn,

28 *Pesti Napló*, 1862. okt. 8.

helytállónak bizonyulhat. Döntően azért, mert az utóbbi (vagyis a kötetkiadás első két darabjának) terjedelmét meghatározó kilencvenhat oldalas tagolás az előbbit is jellemzi. Ebből a szempontból valóban elképzelhető, hogy a *Politikai divatok* könyvváltozata a füzetes kiadás alapján készült. Azt a Szajbély által hangoztatott feltevést, miszerint a két edíció azonos, érdemes valamelyest pontosítani. Az azonosság ugyanis itt nem azt jelenti, hogy ugyanarról a kiadványról van szó, sokkal inkább azt, hogy a kötetkiadás a füzetes verzió felhasználásával készül(hetet)t. A *Pesti Napló* előbb idézett híradása nem az első kötetről beszél, az ugyanis 192 oldalnyi, tehát két füzetnyi szöveget tartalmaz, hanem annak első feléről. A könyv első fele ugyanis éppen azokat az eseményeket tárgyalja, amelyeket a lap híradása említ. Az eddigiekben mondottak alapján megkockázatható tehát a feltevés, hogy az *Előszót* és a regény első négy fejezetét tartalmazó szakasz nem más, mint az *1862. október elsején előfizetés útján terjesztett füzetes kiadás első és egyetlen megjelent darabja*. Ennélfogva a kötetkiadás további két 96 oldalnyi egysége sem lehet(ne) más, mint a félbehagyott füzetes verzió második és harmadik folytatása. A *Politikai divatok* megírását kezdetben ennek az edíció típusnak a terjedelmi keretei motiválhatták. Különösen a történet első füzetbéli poentírozása vetheti fel e gyanút, ugyanis Jókai a regény cselekményét annak egyik legfordulatosabb pontján függeszti fel. Az *ünnepség* című fejezettel záruló rész egy tragikus esemény közepén szakítja meg a történetmondást: a két főhóst, Lávay Bélát és Hargitay Juditot elnyeli a Duna.

A terjedelmi hasonlóságok, a poentírozás alapján tehát úgy tűnhet, hogy a könyvváltozat őrzi a füzetes kiadás emlékezetét. Nemcsak a *Politikai divatok* kritikai kiadásában I. a) sorszámmal jelölt edícióról van itt szó, hanem az I. b)-vel jelöltről is. Bár a két verzióban az első kötetek címlapján található évszám különböző, nem tartom valószínűnek, hogy eltérő időpontban jelentek volna meg. Ezt a gyanút erősíti, hogy a korabeli napilapokban, folyóiratokban, amelyek a füzetes kiadás sorsát élénk figyelemmel kísérték, egyetlen szóval sem említik, hogy 1862-ben elindult volna a regény kötetkiadása. Maga Jókai is többször azt hangoztatta, hogy a füzetes változat kudarcát követően *A Hon* hasábjain publikálja a művet, s e tárcaközlés lezárultával jelenik majd meg a *Politikai divatok* könyv alakban is. Úgy vélem, hogy az első kötet 1862-es dátummal ellátott példányai is 1863 őszén láttak napvilágot. Elképzelhető ugyanis az, hogy a kiadás sajtó alá rendezésekor a nyomdai munkálatok során a füzetes kiadás szedését használták, ám az sem zárható ki, hogy az első kötet bizonyos példányaiba a füzetes változathoz megmaradt darabokat kötötték bele. Természetesen egyik lehetőségre sincs konkrét bizonyíték, ám más feleletet egyelőre aligha találhatnánk arra a kérdésre, miért térnek el a könyvváltozat első kötetének kiadási dátumai.

A füzetes kiadás korai csődje sajátos megvilágításba helyezi a *Magyar Sajtóban* publikált két fejezetet. Ha az előbbi edíció valóban *Az ünnepély* című résszel ért véget, akkor a Jókai lapjának 1862. október 10-ei számában megjelent részlet e fejezet újraközlésének tekinthető. Vajon miért publikálta a szerző az alig egy héttel korábban már megjelent részt? A kérdést az október 11-ei és 12-ei mutatók egyúttal érdemes vizsgálni. Korábban már említettem, hogy a három tárcaközlés marketingcélokat szolgálhatott: a füzetes kiadást reklámozhatta. Ám annak korai elhalása miatt másféle motivációk is elképzelhetők. Bár Jókai először csak a *Magyar Sajtó* november

27-ei számában tájékoztatta az olvasókat a füzetes kiadás megszakításáról, lehetséges, hogy már az első darab megjelenése utáni napokban felmerülhetett e kényszerű döntés lehetősége. E feltételezésünk alapján *Az ünnepség* és *A víz alatt* tárcaközlése – vagyis a komáromi gyaloghíd leszakadása miatt életveszélybe került főhősök megmenekülésének történetét egészében közreadó regényrészlet az előbbi – az első füzetet lezáró – fejezethez kapcsolódó olvasói várakozásokat igyekezett kielégíteni. Pontosabban: a *Politikai divatok* további publikálásának ellehetetlenülése miatti olvasói csalódottságot igyekez(het)ett valamelyest enyhíteni a szerző-szerkesztő Jókai. Ha ugyanis a füzetes kiadás folytatására egy héttel az első darab megjelenése után még lett volna lehetőség, marketingszempontról valószínűleg elhibázott lett volna a remekül poentírozott történet folytatását egy lap tárcarovatában publikálni.

4. Az el nem ért bizonyosság

Gondolatmenetünk hátralévő részében arra teszünk kísérletet, hogy a fentebb megfogalmazott dilemmák és feltevések alapján egyrészt összevevünk a *Politikai divatok* genezisésének legzavarosabb periódusából származó három szövegváltozatot, másrészt pedig néhány felvetéssel tovább bogozzuk a mű kusza keletkezéstörténeti narratívájának egyes szálait. Okfejtéseink, bármennyire is szeretnénk, nem vezethetnek a regény genezisét övező problémák megnyugtató lezárásához. Még akkor sem, ha minden filológiai és/vagy hermeneutikai érünk a tisztánlátás lehetőségével kecsegtet. Hangsúlyozni kell: a *Magyar Sajtó*ban megjelent két és fél fejezetnyi szakasz a teljes regénynek még 5%-át sem tartalmazza. Vagyis: csupán egy mintavételszerű textológiai vizsgálatot tesz lehetővé, a mű egészére vonatkozatható következtetések levonásához viszont nem járul hozzá. Bár a mutatóványok a *Politikai divatok* különböző helyeiről származnak, s így utalhatnak a szerző írásgyakorlatának néhány sajátosságára, általánosításokat nem tesznek lehetővé.

Hogy vizsgálódásainkat nyomon követhesse az olvasó, a függelékben betűhíven közöljük a *Magyar Sajtó*ban megjelent mutatóványokat. Lábjegyzetekben tüntetjük fel a további egykorú szövegváltozatok – az első kötetkiadás és *A Hon* tárcarovatában 1863. január elsejétől október 29-éig 111 folytatásban megjelent regény azonos szakaszai – eltéréseit. Ezek a lábjegyzetek a főszövegek félkövérrel szedett és lábjegyzetszámmal ellátott egységeire vonatkoznak. A szövegeközlés során a következő rövidítéseket használtuk:

PD – A *Politikai divatok* első, könyv alakban megjelent kiadása

Hon – A *Hon*ban megjelent folytatásos közlés

MS – *Magyar Sajtó*

sh. – sajtóhiba

() – egy kijelölt (kövérrel szedett) szövegrészen belüli szakasz, amely csak attól a szövegváltozattól tér el, amelyre lábjegyzete utal; ilyen hely csak egyszer fordul elő a szövegeközlésben. Lásd a 142. és a 143. lábjegyzethez tartozó szakaszt.

[] – a sajtó alá rendező megjegyzései

A közlemények a regénynek olyan szövegállapotát dokumentálják, amely több ponton eltér a kötetkiadás és *A Hon* folytatásos közlésének vonatkozó szakaszaitól. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy e két utóbbi verzió között kevesebb eltérés van, mint köztük és a mutatványok között. Ez alapján a textológiai sajátosság alapján (*A Hon* folytatásaira jellemző, a szavak, szóösszetételek egyedi írásmódjától és egyéb helyesírási devianciáktól most eltekintek), könnyű volna azt a következtetést levonni, hogy azok a *Magyar Sajtó*béli közléseknél nem lehetnek korábbiak. Ha számolunk a füzetes kiadással és annak a kötetváltozatban való felhasználásával, akkor *Az ünnepség* és *A víz alatt* tárcaközlése textológiai szempontból nem illeszthető bele a regény genezisének lineáris rendjébe, hiszen olyan szövegállapotot képvisel, amely későbbi a másik két verziónál. Ha ugyanis a három változat közül *A Hon* és a kötet szövegváltozatai közötti korreláció a legerősebb, elképzelhető, hogy az előbbiben meginduló tárcaközléskor a füzetes kiadás textusát használták fel a nyomdai munkálatok során. Egészen más kronológiai viszonyt tételzhetünk a *Magyar Sajtó*ban 1862. december 7-én *Drága vércseppek* címmel megjelent fejezet rész és annak a két másik forrásban található változatai között. *A Hon*béli közlés kezdete előtt három héttel napvilágot látott mutatvány a *Politikai divatok* korábban még nem publikált részének első megjelenése, így keletkezéstörténeti szempontból a *Magyar Sajtó* októberi számaiban megjelentekhez képest a legkorábbi dokumentálható szövegállapotot képviseli. A fejezet rész azt bizonyíthatja ugyan, hogy a regény a kérdéses szövegrészig elkészült, azt azonban már nem, hogy egy befejezett munkából emelte ki Jókai. Bár a „mutatvány” szó annak korabeli folyóirat- és hírlapirodalmi kontextusai alapján már elkészült és megjelenés előtt álló művekből (regényekből, drámákból, tudományos munkákból, versgyűjteményekből stb.) közölt szemelvény jelentésben volt használatos, ez a szemantikai érv sem használható a *Politikai divatok* 1862. decemberi állapotát firtató kérdés megválaszolásához.

A szövegváltozatok összevetése során összesen 368 eltérést regisztráltunk a *Magyar Sajtó*béli mutatványok és a két másik verzió között. Fontos már a vizsgálódás elején rögzíteni, hogy ezek a különbségek semmi olyasmire nem utalnak, ami igazolná a *Politikai divatok* keletkezéstörténeti narratívájában a szöveg gyökeres átdolgozására vonatkozó szegmensek hitelességét. Jókai a regény *Utóhang*jában, mint arra már többször utaltunk, a kérdéses szerzői manővereket *A Hon* tárcaközlésének első hónapjaira teszi, a *Magyar Sajtó* közleményei viszont a mű 1862. őszi állapotát dokumentálva egyetlen fontos momentumot kivéve nem tartalmaz olyan eltéréseket, amelyek alátámasztanák a visszaemlékezésben foglaltakat. Így az átdolgozás datálása szempontjából az *Utószó* semmi esetre sem tekinthető keletkezéstörténetileg hiteles magyarázatnak. Az egyetlen kivétel, amelyre az előbb utaltunk, egy névcseré. A *Politikai divatok*nak a *Magyar Sajtó*ban megjelent utolsó mutatványában, melyben a szerző a *Drága vércseppek* című fejezet első felét publikálja, a későbbi változatokkal szemben az egyik szereplőnek, a sánta orvosnak még nem Glanz Melchior volt a neve, hanem Bórkövy Kálmán (lásd szövegközlésünk 279., 289., 306., 320., 325., 328., 333., 343., 348., 360. és 360. lábjegyzetét). Ha a három szövegváltozat viszonyát vizsgáljuk, eléggé meggyőző adat lehet *A Hon* és a kötetkiadás közti szorosabb kapcsolatra vonatkozó-

an, hogy a mutatóanyagokban regisztrált 368 eltérés közül 294 (vagyis annak csaknem 80%-a) e két verzióban közös, a fennmaradó körülbelül 20%-nyi deviancia nagy része néhány kivételtől eltekintve a médiumokra jellemző írásmódok eltéréseivel hozható összefüggésbe. A 368 különbség túlnyomó része a központosítást, a szavak helyesírását (hosszú vagy rövid magán- és mássalhangzók, összetett szavak egybe- vagy különírása, szavak nagy vagy kis kezdőbetűvel írása), toldalékolását érinti. Emellett néhány (valós vagy általunk annak vélt) sajtóhiba is előfordul. Az esetek töredékében találunk olyan grammatikai és szemantikai devianciákat, amelyek az előbb említett eltéréseknél komolyabbnak tűnhetnek. Csak felsorolásszerűen, néhány példával és a szövegváltozatok keletkezésének kronológiai relációjára való utalás nélkül: a szócserek (13., 56. és 197. lábjegyzet), szavak törlése vagy betoldása (65., 80., 106., 145. és 215. lábjegyzet), eltérő igeidők használata (202. és 203. lábjegyzet). Figyelemreméltó, hogy a *Magyar Sajtó* és a két másik változat közötti 294 közös eltérés (a Bórkövy Kálmán/Glanz Melchior névcsereét leszámítva) nem tartalmaz jelentősebb, tagmondatok vagy mondatok jelentését módosító devianciát. A szócserek természetesen nem hanyagolhatók el, főként ha azokban valamiféle tendencia is kimutatható. Egy szereplő képi megjelenítése és az olvasó képzelőerejének igénybevétele szempontjából nem mindegy, hogy az „fehér csipkeöltözetben” vagy „díszöltözetben” jelenik-e meg (vö. 56. lábjegyzet), de az sem lényegtelen, ha egy regénybeli esemény „szőlőhegytetőn” vagy csupán „hegytetőn” játszódik (vö. 52. lábjegyzet). A példapárok első tagjai a *Magyar Sajtó*-ban, a második pedig *A Honban* és a kötetkiadásban találhatóak, s arra utalnak, hogy az előbbi változatban a *Politikai divatok* világa képileg gazdagabb, illetve konkrétabb, szemléletesebb (volt), mint a másik két forrásban. Ha a *Magyar Sajtó* és a kötetkiadás, illetve az előbbi és *A Hon*-beli textusok közötti egyedi eltérésekre összpontosítunk, nehezebben kibogozható keletkezéstörténeti relációt feltételezhetünk a három szövegváltozat között. Ha csupán mennyiségi szempontból vizsgáljuk az eltérések típusait, egyértelműnek tűnhet(ne) az, hogy a kötetkiadás és *A Hon* tárcaközlései szövegállapot tekintetében közelebb állnak egymáshoz, mint bármelyikük a *Magyar Sajtó*-beli fejezetekhez. A csaknem 80%-nyi közös eltérés mellett a Bórkövy Kálmán/Glanz Melchior névváltoztatás igazolhatja ezt. Az alábbi táblázatban típusok szerint csoportosítottuk a különbségeket. A közös eltéréseket nem soroltuk fel, csupán az egyedi jellegűeket jelöltük a vizsgálódásaink végén található szövegváltozás lábjegyzeteinek sorszámai alapján. A devianciák százalékos megoszlásakor kerekített értékeket tüntettünk fel.

Az ünnepély, A víz alatt

egy MS szöveghelytől a PD és a Hon azonos módon tér el	egy MS szöveghelytől a PD és a Hon különböző módon tér el	egy MS szöveghelytől csak a PD tér el	egy MS szöveghelytől csak a Hon tér el
	46, 119, 156, 161, 166, 200, 208, 256, 261, 270, 275, 278	1, 33, 38, 47, 58, 100, 109, 110, 126, 128, 143, 157, 165, 174, 175, 186, 189, 195, 207, 214, 244, 245, 249	11, 14, 85, 92, 108, 142, 146, 196, 223, 268
233 db (84%)	12 db (4,4%)	23 db (8%)	10 db (3,6%)

Drága vércseppek

egy MS szöveghelytől a PD és a Hon azonos módon tér el	egy MS szöveghelytől a PD és a Hon különböző módon tér el	egy MS szöveghelytől csak a PD tér el	egy MS szöveghelytől csak a Hon tér el
	301	286, 287, 290, 294, 295, 296, 297, 305, 307, 314, 317, 319, 321, 326, 327, 335, 352, 353, 354, 355	292, 308, 310, 311, 318
61 db (68%)	1 db (1%)	23 db (25,5%)	5 db (5,5%)

Ha a fenti két táblázatban feltüntetett eltérések típusainak százalékos arányait vetjük össze, akkor azt láthatjuk, hogy a közös (84–68), illetve az **MS** és a **Hon** közti egyedi (3,6–5,5) eltérések között az összes differenciára vetítve nincs látványos különbség. Van viszont a másik két típus arányai között: a *Drága vércseppek* **MS**-változatában tulajdonképpen nem található olyan szöveghelyek, amelyektől a **PD** és a **Hon** eltérő módon különbözne, ugyanis a 301. lábjegyzetet vizsgálva látható, hogy a *beterítve* szó mindkét forrásban ugyanazzal az igekötővel cserélődött ki, s a két utóbbiban csupán egy magánhangzó időtartam szerinti eltérése okozza a devianciát (**PD**: *leterítve* / **Hon**: *leterítve*). Az *ünnepély* és *A víz alatt* című fejezetek hasonló jelenségeit vizsgálva már változatos példatárral találkozhatunk. A táblázatban felsorolt lábjegyzetek által jelölt párhuzamos szöveghelyeket vizsgálva több olyat találhatunk, amelyek eltérései a **PD** és a **Hon** közti szorosabb összefüggésre utalnak. A 256. (**MS**: *állta el az*; **Hon**: *megszállta az*; **PD**: *megszállta amaz*) és a 261. (**MS**: *átkarolá*; **Hon**: *átkulcsolá*; **PD**: *átkulcolta*) számú lábjegyzet egy-egy **MS**-ben található szó megváltoztatását dokumentálja. A példák azt sugallják, hogy a két utóbbi verzió között lényegesen kisebb mértékű a deviancia, mint köztük és az első forrás között,

így az is megkockáztatható, hogy keletkezéstörténetileg közelebb állnak egymáshoz. E példák alapján úgy tűnhet, hogy nem a **PD** a legkorábbi a három változat közül, hanem az **MS**. A kérdés ezek után az, hogy a **Hon** vagy a **PD** szövege-e a korábbi. Ha találhatók textológiai érvek mellett, hogy a könyvváltozat első kötetének 1862-es dátummal kiadott szövege valójában az 1863. novemberi edícióval azonos, vagyis a címlapon és a kolofonon található évszám hibás, akkor a **PD** textusa nem lehet korábbi a **Hon**-ban megjelentnél. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy bármilyen évszám is található a címlapon, a *kötetkiadás a regény utolsó, Jókai által véglegesnek tekintett változatát tartalmazza*.

Ha *Az ünnepély* és *A víz alatt* táblázatának második oszlopában jelölt variánsokat tovább vizsgáljuk, találhatunk egy olyan példát is, amely az eddigieknél meggyőzőbb érveléssel szolgálhat e kronológiai sorrend létezésére. A 143. lábjegyzet szerint a **PD** variánsa jelentősen eltér a többitől: két félmondatnyi résszel rövidebb. Az alábbiakban idézzük a vonatkozó szöveghelyeket azok közvetlen kontextusával együtt. A könyvváltozatban és minden további kiadásban a következők olvashatók (kurzívval emeljük ki az összevetés alapjául szolgáló mondatot): „Most történik meg az elfogadás. Most megszólalnak a harangok. *A menet az első diadalkapun jött át.* A nép üdvkiáltása megzendül, az induló zenéje közbe hangzik: most érkeztek a hidra fel.”²⁹ Az **MS** és a **Hon** változata ennél valamivel hosszabb. A variánsokat a két lapból vett háromsornyi részzel együtt és az eredeti tördelést megőrizve idézzük. Kurzívval jelöljük a **PD**-ben is kiemelt mondatot megfigyelhető szövegrészt. Az **MS**-ben ez áll:

dás. Most megszólalnak a harangok. *A menet megindul. Ismét lövések a várfokról; a menet az első diadalkapun jött át.* A nép üdvkiáltása meg-

A **Hon**-ban lényegében ugyanez a szöveg található, egyetlen sajtóhibával: a középső sorban hiányzik a mondat végéről a pont.³⁰

Most megszólalnak a harangok. *A menet megindul. Ismét lövések a várfokról* **A menet az első diadalkapun jött át.** A nép üdvkiáltása meg-

A két utóbbi lapközlésnek valószínűleg ugyanaz lehetett a forrása, ám ez biztosan nem a kötetkiadásbeli verzió volt. Sőt! Elképzelhető, hogy éppen fordított helyzettel állunk szemben: a **PD** a másik két változat valamelyike alapján készülhetett. Ha ez az eset állna fenn, kizárólag a **Hon** jöhetne számításba, ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a *Politikai divatok* teljes szövegének nyomdai munkálatai során a mutatványt használták volna. Azt a feltevésünket, hogy *A Hon* folytatásos közlése lehetett a kötetkiadás forrásszövege, nemcsak *Az ünnepély* és *A víz alatt* című fejezetek *Magyar Sajtó*-ban megjelent mutatványaitól való

29 JÓKAI, *Politikai divatok*, 1:99.

30 A kritikai kiadás jegyzeteiben Szekeres László *A Hon* változatának idézésekor kitette ezt az írásjelet. Vö. JÓKAI Mór, *Politikai divatok (1862–63)*, 542.

közös eltérések nagy száma erősíti meg, hanem ez lehet az előbb idézett szöveghelyek közti különbségek magyarázata is. Lehetséges ugyanis, hogy a példák a szöveghiba egyik változatával, a sorkihagyással hozhatók összefüggésbe. A sorkihagyás a szöveg reprodukálói által elkövetett vétség. Úgy keletkezik, hogy „a másoló vagy a szedő szeme egy olyan megismétlődő szóra ugrik, amely az előzményben egymás alá esett”.³¹ Az **MS** és a **Hon** verziójában kövérrel kiemelt szavak elhelyezkedése alapján felmerülhet a szövegkritikus fejében a sorkihagyás gyanúja. Lehetséges, hogy a *Politikai divatok* első kiadását a hírlapközlés textusa alapján rendezték sajtó alá? Ha igen, akkor az edíció forrása a *Hon* folytatásos közlése lehetett. Ennek a verzióknak nemcsak azért nagyobb a relevanciája, mert a mutatványoknak nem sok hasznát vehették a kötetkiadás nyomdai előkészületei során, hanem azért is, mert a *Hon* tördelése alapján nagyobb esélye lehetett annak, hogy „a másoló vagy szedő” hibát kövessen el. Az idézett hírlapi közlésben a *A menet* két egymást követő sorban is előfordul, csaknem megegyező pozícióban (Az **MS**-ben hasonló a sorok elrendezése, de ott csak az első előfordulási helyen van mondatkezdő helyzetben a két szó, másodjára viszont már tagmondatot nyit meg.) Ha a citátumból „**A menet** megin-/dul. Ismét lövések a várfokról” részt kiemeljük, a megmaradt rész összeolvasva éppen a **PD**-ben található változatot adja. Mivel azonban a kötetkiadás kérdéses helyén a feltételezett szöveghiba nem értelemzavaró, még az is elképzelhető, hogy maga Jókai kurtította meg regényét. Ám ha valóban a sorkihagyás esete áll fenn, akkor szövegromlásról (is) beszélhetünk. Ezt azért is érdemes kiemelni, mert a *Politikai divatok* későbbi kiadásai ugyanezt a hibát örökítették tovább. Mindezek alapján ismételten megkockáztathatjuk, hogy a kötetkiadás – legyen szó az 1862-es vagy az 1863-as dátummal ellátott edícióról – a három szövegváltozat keletkezési idejét tekintve a legutolsó, vagyis semmi esetre sem azonosítható a füzetes kiadással.

A *Drága vércseppek* című fejezet változatainak összevetése a már többször említett névcserénél és az előbb vizsgált sorkihagyásnál komolyabb filológiai izgalmakat nem gerjeszt a kutatóban. Ez azonban nem jelenti, hogy a három verzió közti eltérések vizsgálata szöveggenetikai szempontból ne kínálna felismeréseket Jókai írásgyakorlatára vonatkozóan. A gondolatmenetünket vezérlő kérdésekre textológiai kalandozásunk után sem tudnánk egyértelmű válaszokat adni. Vajon létezett-e a *Politikai divatok*nak más szerzői koncepció szerinti és terjedelmesebb „ösváltozata” vagy sem? A vizsgált regényrészletek alapján nemmel felelhetnénk. Ám a Jókai által megalkotott és a szakirodalomban tovább öröklődő keletkezéstörténeti narratíváról még ezek után sem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy az merő kitaláció lenne, ugyanis perdöntő bizonyítékok továbbra sem állnak rendelkezésünkre. Mint ahogy arra a kérdésre sem tudnánk kielégítő választ adni, hogy a kötetkiadás – illetve annak bizonyos részei – a *Politikai divatok* genesisében melyik szövegállapotot képviseli. A füzetes kiadással való azonosítással kapcsolatban vannak érvek és ellenérvek. Lehet az első, de lehet az utolsó verzió is. A *Politikai divatok* keletkezéstörténetét övező problémák továbbra sem megoldottak, emiatt valószínűleg a jövőben is újabb kihívásokat jelenthet majd a Jókai-filológia számára.

31 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 32. Stoll ezt az idegen kéztől származó hibát egy másik Jókai-regény (*És mégis mozog a föld...*) hírlapi és első kötetkiadásának összevetésével példázza.

Függelék

[1.]

[Megjelent: *Magyar Sajtó*, 1862. október 10, 929.]

Mutatvány JÓKAI MÓR „Politikai divatok” című regényéből.

Az ünnepély.

Másnap reggel az utcák be voltak hintve zöld **füvel**¹ a hidtól a megyeházig; a házak oldalai fellombozva jegenyeágakkal, az ablakokban megjelentek a **nemzeti szín zászlók**², a tornyok minden ablakából széles lobogók repkedtek a derült légben: úgy látszott, mintha az egész város repülni készülne.

És az utcákon az ünnepi zaj; vasárnapi öltözetű nép, **ezüstgombos**³, **ezütlánczos**⁴ férfiak, selyemruhás polgárnők, közbe **egyegy**⁵ daliás alak, **panyókárevetett**⁶ mentével, fityegő csáköval, hosszan engedve maga után csörömpölni ezüstös **kardját**:⁷ **egyegy**⁸ csoport nemesi bandérium, lóháton, mely hadnagya vezetése alatt a közeli falvakból jó, kék mentékben, tarsolyos **kardokkal**;⁹ török muzsikával haladó polgári diszörség; a becsületes czéhek pompás **zászlókkal**¹⁰, miknek egyikét nyolcz férfi vállá emelte nyolcz rudon: a középső ruddal maga a czéhmeister tartá az egyensúlyt; az iskolák növendékei hosszú orgonasíp sorban és a mindenféle látni-tudni-vágyó tarka néptömeg mindenütt, mely minden utcát ellepett, a merre a diszmenetnek jönni kellett.

A Duna a váron felül két ágra szakad s egy kis szigetet képez; a városból e szigetre álló hid vezet, melynek szokás szerint két osztálya van: egy a szekerek, más a gyalogjárók számára.

A **gyaloghid**¹¹ ezuttal el van mindkét oldalán zárva a válogatatlan tömeg **előtt**:¹² a cordont két-két városi és megyei drabant képezi a két **bejáratnál**¹³ és most még, midőn a nép csendes **hangulatában**¹⁴ van, s a kék dolmány az uralkodó szín, tökéletes sikerrel. A szürös, inges és meztlábos még most a **szigetpartokon**¹⁵ ácsorog, s a nagy jegenyék soraira kapaszkodott fel; onnan várja a látandókat.

A gyaloghid közepén van egy tágasabb tér, melynek hátuljában látható rendes napokon **Szent**¹⁶ Nepomuk János szobra; e rendkívüli napon pedig **ugyan az**¹⁷ előtt egy

1 PD, **Hon:** füvel | 2 PD, **Hon:** nemzetiszín-zászlók | 3 PD, **Hon:** ezüst gombos | 4 PD, **Hon:** ezüst lánczos | 5 PD, **Hon:** egy-egy | 6 PD, **Hon:** panyókára vetett | 7 PD, **Hon:** kardját, | 8 PD, **Hon:** egy-egy | 9 PD, **Hon:** kardokkal: | 10 PD, **Hon:** zászlóikkal | 11 **Hon:** gyalog-hid | 12 PD, **Hon:** előtt; | 13 PD, **Hon:** bejáratnál | 14 **Hon:** hangulatban | 15 PD, **Hon:** sziget partokon | 16 PD, **Hon:** szent | 17 PD, **Hon:** ugyanaz

menyezet¹⁸ van **emelve s**¹⁹ **gyönyörűen**²⁰ **felékesítve**²¹ virágfüzérékkel, zászlókkal és szalagokkal azon urhölgyek számára, kik a lovagias ifju nádornak bejövetelekor elmés feliratu **babérkoszorút**²² fognak átnyujtani. Tehát a gyaloghíd azért van elzárva, hogy a néptömeg e **díszes**²³ csoportozatot az ünnepjára hevélyében meg ne bolygassa.

Az ünnepély programjában a mult éjjel az a változtatás történt, hogy Hargitay nem a kiszálláskor üdvözlendi a magas vendéget, hanem a megyeházába lépte után. Amott rövid szavakkal a városi küldöttség fogadja.

A sziget hegyén, **ahonnan**²⁴ nagyon keveset lehet látni az egész ünnepélyből, áll egy vén, **százévesnél**²⁵ **öregebb terepély**²⁶ füzfa: az alatt van egy kis pad.

Ezen a helyen, a hova mai nap bizonyosan senki sem fog tévelyedni, találjuk Pusztafit és Lávayt. A távol emberi zaj, mint egy **méhköpű**²⁷ **zúgása hallatszik**²⁸ **idáig; senki**²⁹ sem zavarja a beszélgetőket.

– Látod, **fiu**³⁰, szól Pusztafi, nincs olyan helyzet, **aminek**³¹ okos ember hasznát ne tudja venni. Itt van most e **diadalut**,³² egyik dicsőséget nyer belőle, más hivatalokat; te menyasszonyt. És az a leány valóban megérdemli, hogy nőd **legyen. Elteszem**³³ emlékeim közé **névalírását**³⁴; még a keze sem reszketett. Hát a tied nem reszket-e? No ezt szeretem. Ne gondolj a jövővel; a bátor sziv előtt meghunyászkodik az, s csak a gyávákat üldözi, mint az ugató eb. – Csak olyan soká ne volna az este. Kivált **ez**³⁵ a **nehány**³⁶ óra, míg a processio tart, igen hosszú lesz nekem.

– Nem **jössz**³⁷ velem?

– Azt jól tudod.

– Hát kívánod, hogy veled maradjak?

– Sőt ellenkezőleg, követelem, hogy kedvesed közelében légy: mert én **ügy**³⁸ érzem, valami baj történik vele. Tudod, hogy én minden ilyen ünnepélynél úgy érzem magamat, mint a macska földinduláskor. Vigyázz rá.

– Az igaz, hogy képtelen gondolat volt a hidra állítani a **tribünet**³⁹; de te mit fogsz addig csinálni?

– Itt maradok a sziget végén, **beleülök**⁴⁰ egy **csónakba, és**⁴¹ csendesen horgászom. Hanem megállj. Még úgy is korán az idő; nincs **miért**⁴² sietned. Szeretném hallani, mivel akartad felköszönteni a magas vendéget? Ugy sem fogja senki meghallani **kárbaveszett**⁴³ **dictiódat**⁴⁴, legalább halljam én.

– Jól van. Halld meg. Körülbelül **ügy**⁴⁵ szóltam volna hozzá: „**Uram**!⁴⁶ azon városba léptél, melyre nézve e hon földe egyedül mostoha anya. **Nyolczvanöt**!⁴⁷ év előtt a földindulás rommá döntötte ezt: a romok alapjaira új város épült. Ötvenkét év előtt az árviz pusztította el; a pusztaságnak újra lakói lettek. Harmincz éve tűz emésztette meg; hamvaiból ismét

18 PD, Hon: mennyezet | 19 PD, Hon: emelve, s | 20 PD, Hon: gyönyörűen | 21 PD, Hon: feldíszítve | 22 PD, Hon: babérkoszorút | 23 PD, Hon: díszes | 24 PD, Hon: a honnan | 25 PD, Hon: száz évesnél | 26 PD, Hon: öregebb, terepély | 27 PD, Hon: méhköpű | 28 PD, Hon: zúgása, hallatszik | 29 PD, Hon: idáig: senki | 30 PD, Hon: Látod fiú, | 31 PD, Hon: a minnek | 32 PD, Hon: diadalút: | 33 PD: legyen Elteszem [PD sh.] | 34 PD, Hon: név aláírását | 35 PD, Hon: az | 36 PD, Hon: néhány | 37 PD, Hon: jössz | 38 PD: ügy | 39 PD, Hon: tribünet | 40 PD, Hon: bele ülök | 41 PD, Hon: csónakba és | 42 PD, Hon: mért | 43 PD, Hon: kárba veszett | 44 PD, Hon: dikciódat | 45 PD, Hon: igy | 46 PD: Uram; / Hon: Uram: | 47 PD: Nyolczvan öt

ujra támadt. Husz év óta a várerődítés egész negyedét rontá le s tette legelővé, a város odább ment és ujra **felépült**⁴⁸. E kis tér lakóit minden csapás üldözé, maga az alattuk álló föld is. És im e házsorok, e templomok beszélnek és mondják, hogy e nép még csapásaiban is szereti, imádja és nem hagyja el szülőtteföldét. Uram! e csodás honszerelem búvkörébe **lépj be**;⁴⁹ és maradj meg abban; mert **aki**⁵⁰ azon belül van, az mind végig sérthetetlen!”

Pusztafi meglökte tenyerével barátja vállát.

– Eredj, te balga! Nagyon jó, hogy el nem mondtad. Hiszen ez szép.

Egy ágyudördülés a **tulparti**⁵¹ **szőlőhegytetőn**⁵² jelenté, hogy a gőzös, mely a magas vendéget hozza, már látható.

Lávay sietett a hidra jutni, melyhez már akkor fegyveres hadsorok tartották hozzájárulhatóvá az utat. A gyaloghidon is annyi volt már a szabadalmazott néző, hogy munkájába került a baldachin közelébe juthatni; **ahol**⁵³ aztán Márton huszárral össetalálkozva, e kellemes társaságban megmaradt.

Márton huszár nagy tisztelője és pártfogója volt a kiadott vőlegénynek. Ő egyedül maradt változatlan irántai érzelmeiben, politikai hitvallása **daczára: pedig**⁵⁴ hiszen ő volt legérezékenyebbül sértve általa: mert ha a paraszt is urrá lesz, hát akkor a szegény hajduk hivatala hová alacsonyul le!

Hanem azért Márton huszár nem szünt meg egykori kegyencét pártfogolni.

– Csak ide álljon mellém a tens ur; majd én helyet csinálók, szolt protectori arczczal. Innen legjobban lehet látni a zászló mellől.

Tudnillik⁵⁵, hogy nem a diszmenetet lehet legjobban látni, hanem a kisasszonyt, ki pompás **fehér csipkeöltözetben**⁵⁶ a többi delnök között a **tribuneon**⁵⁷ áll.

– Bizony **gyönyörű**⁵⁸ teremtés! mond Márton hajdu. Balszomszédja azt a bársonyruhás lovagot érti, **aki**⁵⁹ akkor vágat végig a hidon, s azt mondja rá, az ám: pedig Márton a jobb oldalra **beszél**t, s⁶⁰ egészen másra gondolt.

Halkan **sugva**⁶¹ folytatja Bélához.

– Tegnap este a kisasszony fekete kenyeret hozatott magának a cselédektől, azt mondta, hogy már ezután olyanhoz akar szokni.

Lávay szemei meg nem tudtak válni Judit shyphidi termetétől.

– Ide nem nézne egy világért, pedig tudja, hogy valaki közel **van: dörmög**⁶² Márton.

Most ujra három lövés hallatszik a szigeten, és arra hat dördülés **egymásután**⁶³ a várfokon, és ujra ágyu ágyu után; van olyan ember is, a ki megszámlálja: hányat lőnek? A városban minden harang megszólal, a tornyok üdvkiáltása **tulzengi**⁶⁴ az emberi riadalt, mely ezernyi ezer szóval köszönti a lobogós zászlókkal érkező **gőzhajót; minden zeng, minden hangzik**⁶⁵ a földtől a jegenyék tetejéig, és a háztetőkig; s az örömiadal **ügy**⁶⁶ hömpölyög odább odább, a mint a sziget felől a diszmenet közelebb huzódik.

Mennyi pompa! mennyi igaz lelkesülés!

48 PD, Hon: fölépült | 49 PD, Hon: lépj be, | 50 PD, Hon: a ki | 51 PD, Hon: túlparti | 52 PD, Hon: hegytetőn | 53 PD, Hon: a hol | 54 PD, Hon: daczára; pedig | 55 PD, Hon: Tudnillik [MS sh.?] | 56 PD, Hon: diszöltözetben | 57 PD, Hon: tribüneön | 58 PD: gyönyörű | 59 PD, Hon: a ki | 60 PD, Hon: beszélt s | 61 PD, Hon: sugva | 62 PD, Hon: van; dörmög | 63 PD, Hon: egymás után | 64 PD, Hon: túlzengi | 65 PD, Hon: gőzhajót; minden hangzik | 66 PD, Hon: úgy

A diadalivek alatt egyenkint tünedeznek elő a polgárórség **csapatái**⁶⁷, elől a táborig zenekarral, mely a Hunyady-indulót harsogtatja, azt a dalt, melynek refrainje ez: „Éljen soká a hon, éljen a király!” Utánuk a lovas nemesi banderium; melynek zenekara skarlat ruhás **zigány-trombitások**⁶⁸ **csapata**⁶⁹ fehér **lovakon, mind**⁷⁰ szép rendben vonulnak végig a hidon; büszke, harczias tartással. És **ezután**⁷¹ következnek az **úrlovarok**⁷², pompás **csajtáros**⁷³ paripákon; arany sujtásos bársony öltözetben, kócsagos, forgós kalpagokkal, villogó **szablyákkal, miknek**⁷⁴ aranyos tokja a fényes kengyelhez verődik. És ennyi deli lovag **közepett aranyos**⁷⁵ diszhintóban maga a **nádor: egy**⁷⁶ szép daliás arcú férfi; élte ifju korában; magas homloka, szelid szemei, **hosszudad**⁷⁷ arca, szép magyáros szénfekete **bajusza, s**⁷⁸ egész tekintetének férfias nyájassága olyan önkénytelen vonják felé minden szem tekintetét.

Ki tehetne az ellen, ha ennyi ember töri magát a hintó közelébe juthatni; egy örvendetes „**éljent**⁷⁹ kiálthatni az ország legelső választott tisztviselőjének s elfoghatni egyet **azon mosolygások**⁸⁰ **közül**⁸¹, mikkel a **nép**⁸² üdvözlétét viszonozza.

A nádori hintó körül tóduló néptömeg, **amint**⁸³ a széles utról a keskeny hidra ért, egyszerre összeszorult. Itt már erősen meg is szaporodott azokkal az elemekkel, mik eddig a jegenyéket tarták megszállva, s **miknek**⁸⁴ **meggyőződésük**⁸⁵ az, hogy a mikor ilyen jó nap van, akkor minden polgárnak kötelessége semmi szóra **nem**⁸⁶ hallgatni.

A két megyei hajdu a **gyalog hid**⁸⁷ végén nyilván gyöngye oltalom volt a közeledő ár ellenében. A mint azt minden ember előre láthatta, a hogy a diszhintó a hidra ért, az örömujjongó tömeg egy perc alatt elfoglalta a **gyalog hidat**⁸⁸, az ellenálló órséget elkapva, mint vihar a **lekaszált**⁸⁹ füvet. **Néhány**⁹⁰ perczig lehete még látni a néptömeg **közül**⁹¹ **kiemelkedni**⁹² **egy pár**⁹³ **küszködő**⁹⁴ tollbokrétát, és fenyegetőleg **felemelt**⁹⁵ kardot. Azok is eltűntek **nemsokára**⁹⁶, a csákókat és kardokat bizonyosan belökték a vízbe. **Azontul**⁹⁷ nem állt semmi az **utban, és ki**⁹⁸ a gyaloghidon volt, azt a közeledő ár mind tömte jobban a **tribüne**⁹⁹ felé.

– Tens uram, itt baj lesz! dörmögé Márton huszár Bélához fordulva.

– Az bizonyos. Már most segítsünk, a hogy lehet. Adja ide Márton a kezét: ketten tán visszatarthatjuk a népet csak annyi ideig, **mig**¹⁰⁰ a nádor az asszonyoktól átveszi a **koszorút**¹⁰¹, mert azután egy perc mulva úgy össze fogják törni ezt a vékony sorompót, mint a pozdorját; de legalább **azalatt**¹⁰² a hölgyek csendesesen eljuthatnak a hid tulsó **végéig, s**¹⁰³ ott hintaikba ülhetnek.

– Jó lesz tens uram.

67 PD, Hon: csapatjai | 68 PD, Hon: cigány trombitások | 69 PD, Hon: csapatja | 70 PD, Hon: lovakon; mind | 71 PD, Hon: azután | 72 PD, Hon: úrlovarok | 73 PD, Hon: sujtásos | 74 PD, Hon: szablyákkal; miknek | 75 PD, Hon: közepett, aranyos | 76 PD, Hon: nádor, egy | 77 PD, Hon: hosszudad | 78 PD, Hon: bajusza s | 79 PD, Hon: „éljent” | 80 PD, Hon: azon szíves mosolygások | 81 PD, Hon: közül | 82 PD, Hon: az a nép | 83 PD, Hon: a mint | 84 PD, Hon: s a miknek | 85 PD, Hon: meggyőződésük | 86 PD, Hon: sem | 87 PD, Hon: gyaloghid | 88 PD, Hon: gyaloghidat | 89 PD, Hon: kaszált | 90 PD, Hon: Néhány | 91 PD, Hon: közül | 92 PD, Hon: kiemelkedve | 93 PD, Hon: egy pár | 94 PD, Hon: küszködő | 95 PD, Hon: felemelt | 96 PD, Hon: nem sokára | 97 PD, Hon: Azontúl | 98 PD, Hon: utban. A ki | 99 PD, Hon: tribüne | 100 PD: míg | 101 PD, Hon: koszorút | 102 PD, Hon: az alatt | 103 PD, Hon: végéig s

Azzal még egy pár becsületes hajós legény segítségével megkisérték azt a feladatot, ezernyi rohanó alakból tömörült emberoszlop nyomását egy négyszög ölnyi területen, ellenvetett vállakkal **visszatartóztatni, a mely**¹⁰⁴ néhány perczre sikerülhetett, de a mint sűrűbb lett a rájuk nehezülő tömeg, aként kelle **nyomról**¹⁰⁵ nyomra engedniök.

A hölgyek pedig a baldachin szárnyaitól **takarva, s nem**¹⁰⁶ látták **azt**¹⁰⁷ az egész veszélyt, csupán -az örömjajt hallották belőle s az érkező nádor arczán függött figyelmük.

S e terhes pillanatban Hargitaynének, ki leánya oldalán állt, **az az**¹⁰⁸ ötlete jött, hogy egy egyszerű „sokáig élj” kiáltás helyett valami szép rhygmust mondjon a **nyújtott**¹⁰⁹ **koszoru**¹¹⁰ mellé.

Már **akkor**¹¹¹ Lávayt és Mártont egész a tribüneig szoritotta az ellenállhatlan néphatalom, s a korlátok recsegné kezdtek.

Hargitayné nem látott, nem hallott abból semmit. Ünnepeles hangon **kezdé**:¹¹²

– Mélyen tisztelt

Abban a perczben egy rögtöni roppanás hallatszott, rá egy rövid, egy borzasztó ordítás, minő száz meg száz megölt ember utolsó jalkiáltása...

A gyaloghíd a **túlteher**¹¹³ alatt harmincz ölnyi hosszúságban egyszerre leszakadt, **és**¹¹⁴ hölgyeivel, zászlóival, **szenképeivel**¹¹⁵ együtt a Duna közepébe zuhant.

A következő perczben nem látszott a vitzükre más, mint uratlan fővegek, fennlibegő **diszkoszorúk és**¹¹⁶ lemaradt zászlók. A többi a víz alatt volt.

Azok között Béla és Judit.

[***]

[2.]

[Megjelent: *Magyar Sajtó*, 1862. október 11, 934.]

Mutatvány

JÓKAI MÓR

„Politikai divatok” czimü regényéből.

(Folytatás.)

A víz alatt.

Kétszáz harmincz¹¹⁷ ember bukott egyszerre a letört hiddal a víz alá.

Ott a¹¹⁸ diadal mámorában, az ünnepély fénykörében, a nádor szeme láttára, alig egy ölnyre hintaja kerekeitől, zuhantak a **hullámsirba**:¹¹⁹ az ünnepelt még láthatta

104 PD, Hon: visszatartóztatni; a mely | 105 PD, Hon: nyomrul | 106 PD, Hon: takarva, nem | 107 PD, Hon: ezt | 108 Hon: azaz | 109 PD: nyújtott | 110 PD: koszorú | 111 PD, Hon: ekkor | 112 PD, Hon: kezdé. | 113 PD, Hon: túlteher | 114 PD, Hon: s | 115 PD, Hon: szent képével | 116 PD, Hon: diszkoszorúk, és | 117 PD, Hon: kétszázharmincz | 118 PD, Hon: Ott, a | 119 PD: hullám sirba; / Hon: hullám sirba,

a **koszorus**¹²⁰ angyalföket maga előtt, még hallhatta a zengő **éljenkiáltást**; **és**¹²¹ egy percz mulva a **koszorus**¹²² usztak a víz színén, és a fájdalom ezerszavu ordítása tölté be a levegőt.

Oh milyen ünnepély volt ez!

Midőn a zászlós diadaliveken át rohant a jajgató néptömeg minden irányba kábult rémülettel; aranyos, bársonyos lovagok hogy vágattak, fővegvesztve, észvesztve, s kiáltoztak nejeik, gyermekeik után! a szép fegyveres polgárórség hogy riadt szerte, mint egy fölvert **tábor**, **s**¹²³ mindenki a part hosszában, mely még akkor zászlókkal volt fölékesítve.

– Siessenek önök a **dereglyékhez! kiálta**¹²⁴ a nádor **kíséretéhez**,¹²⁵ ő maga is leugrott hintájából. Egy ember, kinek neje szemeláttára **bukott le a hidról, kezeit tördelve akart utána rohanni**:¹²⁶ a nádor ragadta meg és tartóztatá vissza, magával vonszolva a félőrültet: „a dereglyékhez, a dereglyékhez! A gőzöshöz kell futtatni, hogy kerüljön a folyamon fel! A halászkok **jőjenek**”¹²⁷ **hálókkal**¹²⁸! A hajókhoz minden **ember**!”¹²⁹ „

Akik¹³⁰ közel voltak és hallották a parancsokat, vágattak azokat teljesíteni; a távolabb álló tömeg hullámozott előre **hátra: mint**¹³¹ kinek jó tanács nem jut eszébe. Egy csoport, mely jó előre haladt a város utczáin, még diadalmas zenével nyomul előre. Egy lovas utoléri őket. Egy szót mond nekik, arra a zene töredezetten megszakad; a csapat felbomlik s zenész és ünnepjárom fut visszafelé a folyamhoz.... Oh milyen ünnep ez!

Hargitay János **ezalatt**¹³² a választott bizottmány élén várta az ünnepélyes percet, melyben a nép hódolatát az oly forrón **öhajtva**¹³³ várt vendég színe előtt tolmácsolhatja.

Ma elragadóan fog szónokolni, mert valóban érzi is azt, **amit**¹³⁴ mond. A nemzeti büszkeség, az ősi honszerelem és a ragaszkodó **hűség**¹³⁵ szavai azok. Ki tudja, mi lesz, ha ezek mind kimennek a divatból? Ma **bizonyal**¹³⁶ ezeknek a napja leend!

Nem Hargitay János, hanem azon elvek, miket ő képvisel, tartják ma diadalnapjukat.

Le is van irva a szép dialecticával alkotott szónoklat s Hargitay még egy pillanatot vet belé, midőn a monostori első **ágyuszó**¹³⁷ eldördül.

„**Amig**¹³⁸ én élek, **amig**¹³⁹ e test össze nem roskad, addig ez eszmék, e szavak is élni fognak.”

És bizonyára Hargitay arczán az élet maga sugárzik. Ilyen tekintet az, mely nem fél a holnap szelétől; mely nem mondja a jövődökre: „ha **élünk!**”¹⁴⁰

Daliás **zsinóros**¹⁴¹ köntöse még tíz évvel fiatalabbnak mutatja; a mai nap eszméi elsimitottak homlokáról minden ránczot; annyival is ifjabb. Egész magatartása azzal dicsekszik, hogy ez a nap ma az ő számára virradt.

Ismét lőnek: az ágyudördülés megzörrenti az ablakokat. Hargitay János magában számíthatja a tőle távol történetek folyamát. Most megérkezett a gőzös. Most történik meg

120 PD, Hon: koszorus | 121 PD, Hon: éljen kiáltást és | 122 PD, Hon: koszorus | 123 PD, Hon: tábor s | 124 PD, Hon: dereglyékhez, kiálta | 125 PD, Hon: kíséretéhez; | 126 PD: bukott le a vízbe, utána akart rohanni: | 127 PD, Hon: jőjenek | 128 PD: hálóikkal | 129 PD, Hon: ember. | 130 PD, Hon: A kik | 131 PD, Hon: hátra; mint | 132 PD, Hon: ez alatt | 133 PD, Hon: öhajtva | 134 PD, Hon: a mit | 135 PD, Hon: hűség | 136 PD, Hon: bizonynyal | 137 PD, Hon: ágyuszó | 138 PD, Hon: A mig | 139 PD, Hon: a mig | 140 PD, Hon: élünk. | 141 PD, Hon: zsinoros

az elfogadás. Most megszólalnak a harangok. **A menet megindul. Ismét lövések a [várfokról; a]¹⁴² menet az első diadalkapun jött át.**¹⁴³ A nép üdvkiáltása megzendül, az induló zenéje közbe **hangzik;**¹⁴⁴ most érkeztek a hidra fel. A zeneszó, az éljenriadás mind jobban kivethető a part felől. Most egyszerre valami nagy, erős kiáltás hangzik; **nagyobb, áthatóbb**¹⁴⁵ az eddigi morajnál: az emberen úgy végig borzong valami. Azután egyszerre csendesség lesz, csak a közeledő zene s a harangszó marad meg.

Hargitay azt számítja, hogy most áll neje és gyermeke a magas vendég előtt, ki kegyteljes mosolyát árasztja rájuk.

Ekkor egyszerre **félbeszakad**¹⁴⁶ a zene, megáll a harangszó.

És egy percz mulva elkezdik a harangokat **félrevern** a hidon.¹⁴⁷

Mint nagy vész idején, midőn mindenkinek menteni, menekülni kell, minden toronyban, minden harang, vékonyan, vastagon, szomoruan **el kezd**¹⁴⁸ kongani: „vész, vész, vész!”

A **tornyokból**¹⁴⁹ jól **láthaták**¹⁵⁰ a borzasztó baleseményt.

„Mi történhetett ott?” **Kérdezik**¹⁵¹ egymástól az elsápadt férfiak ott az ünnepélyes **teremekben**¹⁵²; – tűz ütött-e ki?¹⁵³

A magas épület ablakaiból semmi irányban sem lehetett tüzet látni; és a harangok mégis egyre mondták: „vész, vész, vész!”

Nemsokára¹⁵⁴ az újra támadó népzaj is hirdette azt.

Ah az¹⁵⁵ egészen más zaj volt, mint az **elébbeni**¹⁵⁶ Nem az a kitaró zengés, mely egyetlen „éljen” szónak szájról szájra kelő ismétléséből támad; hanem egy zürzavaros zsi-vaj, mely nő, de nem közeledik, melynek hallása nem melegít, hanem **összeborzaszt**.¹⁵⁷

És senki sem jó onnan, hirt hozni. Az utcákon minden ablak tele várakozó főkkel, **akik**¹⁵⁸ mind sápadtan kérdik a járókelőktől: mi történt? Senki sem tud **feledni**¹⁵⁹; **aki**¹⁶⁰ most jár az utcán, az mind a városból siet **kifelé a harangszóra;**¹⁶¹ s maga sem tudja, mi vár rá?

Csak nagy későre fut végig az utcán egy öreg asszony, kezeit tördelve, ez már a part felől jó, s lázhidegtől rázott hangon rebegi: „**oh**¹⁶² Jézus Máriám! óh Jézus Máriám!”

Ez a városházához siet, a tisztí sebésznek hirül adni, hogy siessen műszereivel a szerencsétleneken **segíteni**:¹⁶³ saját nejét is épen most fogták ki holtan.

Hargitay János lekiáltott a futó asszonyra a megyeház ablakából: „mi történt?”

Oh¹⁶⁴ hiszen minden ablakból kérdezték ezt már a jámbortól, de ő nem hallott most semmi kérdést, s nem felelt **semmit**¹⁶⁵ **mást, mint:**¹⁶⁶ oh Jézus Máriám!

142 **Hon:** várfokról A [**Hon sh.**] (Mivel ez az írásjelhiba a 143. jegyzetbe tartozó szövegrészen belül található, a könnyebb megkülönböztetés érdekében kapcsos zárójellel különítettem el egymástól a kettőt.) | 143 **PD:** A menet az első diadalkapun jött át. | 144 **PD, Hon:** hangzik: | 145 **PD, Hon:** nagyobb, élesebb, áthatóbb | 146 **Hon:** félbeszakadt | 147 **PD, Hon:** félrevern. | 148 **PD, Hon:** elkezd | 149 **PD, Hon:** toronyból | 150 **PD, Hon:** láthaták | 151 **PD, Hon:** kérdezik | 152 **PD, Hon:** termekben | 153 **PD, Hon:** ki? [**MS sh.**] | 154 **PD, Hon:** Nem sokára | 155 **PD, Hon:** Ah, az | 156 **PD:** elébbeni. / **Hon:** elébbeni [**Hon sh.**] | 157 **Hon:** összeborzaszt, [**Hon sh.**] | 158 **PD, Hon:** a kik | 159 **PD, Hon:** felelni | 160 **PD, Hon:** a ki | 161 **PD:** kifelé a partra / **Hon:** kifelé a harangszóra, | 162 **PD, Hon:** óh | 163 **PD, Hon:** segíteni; | 164 **PD, Hon:** Óh | 165 **PD:** semmi | 166 **PD:** csak: / **Hon:** mást:

Amint¹⁶⁷ ennek **lélek-borzogató**¹⁶⁸ sikongásai elhangzottak a városháztéren, akkor kezdett egy csapat férfi nagy zajjal **jönni**¹⁶⁹ a megyeház felé, kiket minden ablaknál **megállítottak**¹⁷⁰; s nagy sokára bontakozott ki a lassan huzódó tömegből egy vágatató lovas: egyike a megyei lovas huszároknak, kik a rendtartás végett voltak kiküldve. A huszár ruhája csupa por, arcza csupa vér volt, mint a kit egyszer lovastul a porba gázolt a vakon rohanó néptömeg. Csakója sem volt a fején, **ugy**¹⁷¹ vágatott hajadon fővel a megyeház **kapujaig**¹⁷²; nagy nehezen **birván**¹⁷³ elszilajult lovát visszatartani.

– Mit történt?! szólj! **beszélj! kiálta**¹⁷⁴ le a lovától **hánykódtatott**¹⁷⁵ lovasra Hargitay.

Az rá sem ért a **kérdőre**¹⁷⁶ feltekinteni, **mert akkor talán**¹⁷⁷ nem mondta **volna meg neki**¹⁷⁸, ha megismeri.

– Leszakadt a **dobogóhid**¹⁷⁹, az asszonyások mind a Dunába veszttek!....

Hargitay János, mint ki haláldőfést kapott, elordította **magát**¹⁸⁰

– Mind a két Juditom!! (Nejét is Juditnak hitták.)

És erre szép piros életvidám arcza elkezdett mosolyogni, elkezdett még pirosabb lenni, mindig ragyogóbb, mindig mosolygóbb lett. **Néhány**¹⁸¹ pillanatig nem **lehetett**¹⁸² **tudni**¹⁸³, **megőrül-e vagy**¹⁸⁴ meghal? Hanem azután egyszerre **elmaradt**¹⁸⁵ minden mosolygás, a piros arczsin szederjesre **vált**¹⁸⁶, a szép délczeg alak, aranyzsinóros, nyusztos diszöltözetében, ezüstmarkolatu kardjával kezében, álló helyében összeroskadt; előbb térdével, azután karjával, azután homlokával koczantva a márvány pallót.

Csakugyan igaza volt. Az ő ősei mind szemközt állva szokták meglátni a halált. Most már ő is közöttük van.

S ha halottai valóban megindultak a **tulvilág**¹⁸⁷ felé, ő gyorsabb volt **náluk**¹⁸⁸ – megelőzte őket.

De **vajjon**¹⁸⁹ utban vannak-e?

A mint a gyaloghíd korhadt mestergerendája **kettéroppant**¹⁹⁰, az **alázuhanó**¹⁹¹ szakznak egyik fele minden rajta levőkkel egyben a hidlábak alá esett, míg a másik rész pántjainál fogva fennakadva, arról csak a rajta levő népcsoport hömpölygött alá; **nehány**¹⁹² karfa **utánok**¹⁹³ **esett**¹⁹⁴, és a kit ott talált a hidon, **azt**¹⁹⁵ összezúzta.

Néhány, az örökkévalóságához **számított percz**¹⁹⁶ mulva, több ölnyire a hidon **túl**¹⁹⁷ fölmerült az alászakadt hidrész a víz alól.

Minő látvány volt az!

Szánál több nő és férfi, egy kuszált gubanczczá keveredve, mint egy folt féreg, melyet a zivatar **ágastól**¹⁹⁸ letört, egymásba és a karfákba kétségbeesetten kapaszkodva;

167 PD, Hon: A mint | 168 PD, Hon: lélekborzogató | 169 PD, Hon: jönni | 170 PD, Hon: megállítottak, | 171 PD, Hon: úgy | 172 PD, Hon: kapujáig | 173 PD, Hon: birta | 174 PD: beszélj! – kiálta | 175 PD: hánykódtatott | 176 PD, Hon: kérdezőre | 177 PD, Hon: mert talán | 178 PD, Hon: volna neki | 179 PD, Hon: dobogóhid; | 180 PD, Hon: magát. | 181 PD, Hon: Néhány | 182 PD, Hon: lelete | 183 PD, Hon: tudni: | 184 PD, Hon: megőrül-e, vagy | 185 PD, Hon: elmúlt | 186 PD: vált; | 187 PD, Hon: tulvilág | 188 PD, Hon: náluk: | 189 PD: vajjon | 190 PD, Hon: ketté roppant | 191 PD, Hon: alá zuhanó | 192 PD, Hon: néhány | 193 PD, Hon: utánuk | 194 PD, Hon: esett; | 195 PD: a kit ott talált, azt | 196 Hon: számított, percz | 197 PD, Hon: alul | 198 PD, Hon: ágastul

néhol **egy egy**¹⁹⁹ életért esengő kéz, melynek feje a gerendák alá **szorult**; ²⁰⁰ ájult női **alakok, kiknek lebomlott**²⁰¹ haját libegteti hosszan a hullám.

És egy jajkiáltás nem **hallatszott**²⁰²; a rémület mindannyinak elvette szavát. Halálos kábulatban **engedte**²⁰³ magát az egész embertömeg, lélekvesztő tutaján, a víztől csendesen alávitetni.

Ezeket megmenteni könnyű! De hát a kik a hid tulsó töredékéről mentő **darabfa**²⁰⁴ nélkül omlottak alá egy gomolyba keveredve, mely egymást nyomta, tulajdon esése terhével, le, le egész a Duna mély **fenekéig**,²⁰⁵ a hol a kagylók teremnek!

E szerencsétlen tömeg **közt**²⁰⁶ voltak Hargitay két Juditja, a nő és a **leány**; ²⁰⁷ az elutasított szerető, Béla.

(Vége következik.)

[***]

[3.]

[Megjelent: *Magyar Sajtó*, 1862. október 12, 937.]

Mutatvány
JÓKAI MÓR
„Politikai divatok” című regényéből.

(Vége.)

Abban a perczben, midőn az ijesztő recsegés közepett az egész tömeg, **hidastól**²⁰⁸ együtt roskadni kezdett, Judit lelkének ez az egy betöltő **gondolata**²⁰⁹ volt: „ah, tehát meghalunk!”

Ez **tehát a megoldása**²¹⁰ a fájdalmas kérdésnek: meghalni. Nem ijeszté őt meg a pillanat rémképe, egész lelke tele volt azzal régóta. Sokat gondolt ő egy ilyen perczre; sokat képzelte ő magában: milyen érzés lehet az, mikor az ember egy magas helyről az ismeretlen hullámsirba leugrik? milyen lehet oda alatt? sokáig tarthat-e? nagy fájdalom lehet-e az? feljön-e a lélek a buborékokkal: elébb megszakad-e a szív, mint a fő gondolkodni képes? s rég meg volt barátkozva e hideg, bántalmas gondolattal; csupán az tartotta vissza: hogy azt tenni mégis gyávaság volna. De ime a sors maga akarja most. Tehát így történik az legjobban.

E keserü nyugalomban egészen megtartá öntudatát, még akkor is, midőn a következő perczben a hullám összecsapott feje fölött.

Szemeit le nem tudta hunyni a víz alatt.

És az rettenetes volt.

199 PD, Hon: egy-egy | 200 PD: szorult, emelkedik ki a víz alól; / Hon: szorult emelkedik ki a víz alól; | 201 PD, Hon: alakok lebomlott | 202 PD, Hon: hallatszik | 203 PD, Hon: engedi | 204 PD, Hon: darab fa | 205 PD, Hon: fenekéig; | 206 PD, Hon: között | 207 PD: leány s | 208 PD: hidastul / Hon: hídastul | 209 PD, Hon: gondolatja | 210 PD, Hon: tehát megoldása

Látni maga mellett, körül, alatta, fölötte, ismerős arcokat, a halál kétségbeesett agoniájával, némelyik mereven kidülledt szemekkel, duzzadt arczczal szállt csendes, mint légben a pehely, másik eltorzult arczczal, összehuzott szemekkel vonaglott, tehetetlen erőködéssel kapkodva mentő tárgyak után. Legiszonyubb volt két ismerős barátnéjának alakja, **ki, egymást**²¹¹ szorosán átölelve, lebegtek **alá,**²¹² **amint**²¹³ a fenn delelő nyári nap **keresztül**²¹⁴ sütött a víz átlátszó tömegén, oly zöldnek látszott **körül**²¹⁵ minden arc és alak.

És még e száz **és**²¹⁶ száz arc és alak élt! Még mozgott, még hánykódott, még vonaglott az átkozott zöld elem híg világában; még a kezek nyultak egymás után, még az ajkak kiáltásra nyitak, még a szemek forogtak **üregeikben...**²¹⁷ és **ez**²¹⁸ már a halál országa volt.

Judit látta és még nem érezte, hogy ez a halál. Még nem nyitotta fel ajkát. Nem érzett egyebet, mint azt a nehéz nyomást **amellest**²¹⁹, **amit**²²⁰ a víz tömege okoz.

S **eközben**²²¹ úgy érzé, mintha csendesen emelkednék fölfelé: tán éppen **azáltal**²²², hogy elhagyta magát? A feje fölötti zöld tömeg mindig világosabb kezdett lenni, s már látni **kezdé,** **amint**²²³ fölötte azok az apró halacszkák rajzanak, mik **ezrével**²²⁴ uszkálnak a vízszinén, a nap melegében fürödvé, s leskelődve a lég bogarkái után.

A nap odafenn, mint egy tüzgolyó nagyított képe **látszott már a vizen**²²⁵ **keresztül.** **S**²²⁶ a millió felszálló buborékban megtört sugáritól szivárvány dicskőr képződött itt alant.

E szivárványos **glóriából**²²⁷ egyszerre, mintha egy, égből **alázuhanó**²²⁸ alak szállana le hozzá! Kedvesének arca volt az!

Midőn ez arc megjelent a leány előtt, midőn e **mentőkéz**²²⁹ megragadta karját, midőn egy percz mulva **szétváltak**²³⁰ a habok feje körül, midőn szemei megpillanták az Isten szép **világát,**²³¹ midőn egy szabad **lehellettel**²³² átszivhatá az áldott levegőt, és midőn arca kedvese vállára borult, – ah akkor az a **gondolata**²³³ támadt, hogy az élet nagyon szép.

Megmenekülni! Épen annak erős karja által mentetni meg a halálból, **akiért**²³⁴ meg akart halni! Ez az érzés, ez az eszme egy perczig üdvözültté tette. Csak egy perczig.

A következő perczben ismét egy gondolat villant át agyán, **ami**²³⁵ rokon a kárhózzattal.

– Hát az anyám!

S mintha rögtön válasz **jőne**²³⁶ e kérdésre onnan a **hullámsirok**²³⁷ országából, hirtelen a vizek alól egy erőszakos kéz ragadta meg a lábát...

Judit zsibbadni érzé minden idegét. Nem gondolt egyébre, mint hogy ime azon kéz, mely tiltva állt közte és szerelme között, most még a sirok mélyéből is **felnyúl**²³⁸ hozzá,

211 **PD, Hon:** kik egymást | 212 **PD, Hon:** alá; | 213 **PD, Hon:** a mint | 214 **PD:** keresztül | 215 **PD, Hon:** körülé | 216 **PD, Hon:** meg | 217 **PD, Hon:** üregeikben... | 218 **PD, Hon:** az | 219 **PD, Hon:** a mellen | 220 **PD, Hon:** a mit | 221 **PD, Hon:** e közben | 222 **PD, Hon:** az által | 223 **Hon:** kezdé amint | 224 **PD, Hon:** ezrivel | 225 **PD, Hon:** látszott a vizen | 226 **PD, Hon:** keresztül, s | 227 **PD, Hon:** glóriából | 228 **PD, Hon:** alá suhanó | 229 **PD, Hon:** mentő kéz | 230 **PD, Hon:** szét váltak | 231 **PD, Hon:** világát; | 232 **PD, Hon:** lehellettel | 233 **PD, Hon:** gondolatja | 234 **PD, Hon:** a kiért | 235 **PD, Hon:** a mi | 236 **PD, Hon:** jöjné | 237 **PD, Hon:** hullámsirok | 238 **PD, Hon:** felnyúl

s megragadja²³⁹ gyermekét, midőn azt kedvese az életnek és az élet **hosszu**²⁴⁰ rejtelmének rabolja vissza; ez a hideg erőszakos kéz nem engedi azt megtörténni, hanem leviszi őt ismét magával, le a csendes, a **nyugalmas**²⁴¹ halálba.

Judit nem ellenkezett **vele**,²⁴² csendesen összetevé mellén kezeit és szemeit most már lehunyta. Percz mulva érzé, hogy ismét elborította fejét a hullám.

A másik pillanatban Béla karja újra felragadta őt, **de az az erőszakos**²⁴³ kéz folyvást tartotta alant és nem bocsátotta el.

Érzé, minő erőfeszítésébe kerül **kedvesének ily**²⁴⁴ küzdelem mellett a haboknak ura **maradhatni**²⁴⁵. Mondá neki: hagyj el, menekülj **magad!**²⁴⁶ Nem volt az szó, csak gondolat volt: ő azt képzelte, hogy **beszél**:²⁴⁷ vagy azt, hogy kedvese tán **gondolatát**²⁴⁸ is meghallja.

Az erőszakos kéz pedig folyvást vonszolta lefelé.

Többször volt már fejével a víz alatt, mint fölötte. Esmélete kezdé elhagyni. Valami siket **zugást**²⁴⁹ érzett füleiben, mely agyát elkábitotta; az a pillanat volt ez, midőn a test és a lélek már különválva **élnék**;²⁵⁰ a lélek még eszmél, gondolkodik, de az idegek más urnak fogadják szavát; a lélek nyugodt már, de a test halálküzdelemben vonaglik, reszket és harczol semmivéletele ellen.

S a halálbavivő kéz nem akarta elereszteni.

Az öntudat elhagyta egészen; nem eszmélt semmire már; **akkor**²⁵¹ a vele küzdő alak ott lent haláldühében kinosan megharapta lábát.

E fájdalomra önkénytelenül összevonaglott a test, egy erőszakos rándulással felveté **magát**,²⁵² e **rándulással**²⁵³ az üldöző elmaradt **tőle**, s²⁵⁴ többé nem fogózott belé; – akárci **volt – az**²⁵⁵ már halott.....

És most Judit idegeit **állta el az**²⁵⁶ öntudaton kívüli erőszak; **minőt e kinos halállal küszködőt**²⁵⁷ szokta meglepni. Nem volt már semmi gondolatja. Kedvesét, ki őt eddig karjánál fogva emelte és vitte **fáradtságosan**²⁵⁸ **uszva**²⁵⁹ a hullámok **közt**,²⁶⁰ hirtelen átölelé; mindkét karját dermedt erőszakkal fonta vállai körül, **átkarolá**²⁶¹ karjait, magával vonta a víz **alá**, és²⁶² ajkaival annak **ajkát**²⁶³ keresve föl, egy végső halálos csókkal, öleléssel képtelenné tette azt a mozdulásra, a **lélekátvevérsre**²⁶⁴; így együtt és egyszerre szállt a két alak le a vízfenékre, s két lélek fel az égbe....

– Hahó! Béla! Ide! hangzott egy ismerős hang a vizek fölött. Egy csónak sikamlott a habokon végig, csak egy férfi ült abban. Az volt Pusztafi.

E csónakban leste ő a halakat horogra, mig mások az ünnepély zaját növelni **siettek**;²⁶⁵ ő volt a legelső, ki a vész helyére sietett.

239 PD, Hon: megragadva | 240 PD, Hon: hosszú | 241 PD, Hon: nyugodalmas | 242 PD, Hon: vele; | 243 PD, Hon: de az erőszakos | 244 PD: kedvesének hogy ily | 245 PD: maradhasson | 246 PD, Hon: magad. | 247 PD, Hon: beszél; | 248 PD, Hon: gondolatját | 249 PD: zúgást | 250 PD, Hon: élnek; | 251 PD, Hon: ekkor | 252 PD, Hon: magát; | 253 PD, Hon: rándulástól | 254 PD, Hon: tőle s | 255 PD, Hon: volt; az | 256 PD: megszállta amaz / Hon: megszállta az | 257 PD, Hon: minő a kinos halállal küzdőket | 258 PD, Hon: fáradtságosan | 259 PD, Hon: uszva | 260 PD, Hon: között; | 261 PD: átkulcsolta / Hon: átkulcsoló | 262 PD, Hon: alá és | 263 PD, Hon: ajkait | 264 PD, Hon: lélekzetvevérsre | 265 PD, Hon: siettek:

– Ide Béla! Ide! – Már messziről megismerte barátját, a mint az küzdve dolgozott a hullámok között, látta a haláltusát közte és a leány között, és megfeszített²⁶⁶ erővel sietett segélyükre. Béla nem hallotta már szavát,²⁶⁷ az örült ölelés őt is vesztébe ragadta.

De a költő²⁶⁸ nem hagyja elveszni azt, a kit szeret.

Csákyával kezében addig kereste őket, míg rájuk talált. A lányka akkor is ölelve tartá kedvesét,²⁶⁹ nem lehete őket egymástól elválasztani.

A költő kiemelte őket izmos karjaival²⁷⁰, mint két gyermeket a bölcsőből,²⁷¹ s azután²⁷² lefekteté őket a mennyasszonyi ágyba: a csónak fenekére.

A két egymáshoz²⁷³ tapadó főt odavette az ölébe, lesimitá homlokaikról az összetapadt²⁷⁴ hajfürtöket; a leány fején még akkor is ott volt a zöld myrtus koszoru. Most már egészen illett hozzá.

Egyik sem adott semmi életjelt,²⁷⁵ mozdulatlanul feküdtek egymás mellett.

A folyam tulsó partján nagy volt a riadal,²⁷⁶ csónakok, dereglyék kezdtek elindulni, a hídteredék menekülteit csendesesen vitte alá a hullám, a szigetpart csendes volt. Arra kormányzá Pusztafi a csónakot, szemeit le nem véve az ölében fekvő két hideg, elkékült arczról.

„Most már egymáséi vagytok.”

.....

Egyébiránt a legszebb idő kedvezett az ünnepélynek,²⁷⁷ a nap forrón sütött, az ég derült volt, az²⁷⁸ elszórt fű illatozott az utcákon.

[**]

[4.]

[Megjelent: *Magyar Sajtó*, 1862. december 7, 1125.]

Drága vércseppek.

(Mutatvány Jókai Mór „Politikai divatok” című regényéből)

... A kis sánta doktor, **Bórkövy Kálmán két**²⁷⁹ nap óta nem hagyta el szobáját.

A mint²⁸⁰ a legelső kozákot meglátta sárga uborkát enni a nemzeti színház előtt, őt lelte ki a hideg e látványtól, – talán nem is az uborka miatt.

Akkor hazament, **bezárkózott**,²⁸¹ még a függőnyeit is leereszté az **ablakán s**²⁸² többet ki nem nézett az utcára. Nem kellett neki a világból semmi.

266 PD, Hon: között, s megfeszített | 267 PD, Hon: szavát; | 268 Hon: De költő | 269 PD, Hon: kedvesét; | 270 PD: őket erős karjaival / Hon: őket karjaival | 271 PD, Hon: bölcsőből; | 272 PD, Hon: azután | 273 PD, Hon: két, egymáshoz | 274 PD, Hon: összecsapzott | 275 PD: életjelt; / Hon: éleljelt: [Hon sh.] | 276 PD, Hon: riadal; | 277 PD, Hon: ünnepélynek; | 278 PD: volt az [PD sh.] / Hon: volt; az | 279 PD, Hon: Melchior, két | 280 PD, Hon: Amint | 281 PD, Hon: bezárkózott; | 282 PD, Hon: ablakán, s

Leszedte a régi arcképeket a falról, üresen hagyta a rámaikat, s egész éjjel **fütött**²⁸³ idei hirlapjaival, pedig **anélkül**²⁸⁴ is kegyetlenül meleg volt augusztus vége felé.

A második nap kezdett csak azon gondolkodni, hogy **valjon**²⁸⁵ mit csinálhatnak ilyenkor a betegek, a kiket két nap óta nem látogatott? Egészen képtelenségnek hívé, hogy mikor ilyen nagy baja van valakinek, akkor még kisebb bajokkal is vesződjék, s ha elgondolta, hogy van egy betege, a kinek **torokgyíkja**²⁸⁶ van, egy másik ideglázban fekszik, egy harmadik a sorvadás utolsó stadiumában, hát akkor abban nyugodott meg, hogy azoknak mind sokkal kevesebb panaszuk van, mint ő neki, és ha gondolt arra, a ki a bizonyos halált várja, úgy azt igen irigylésre méltó embernek találta.

Estig sokat is dörömböztek az ajtaján; de ő csak nem nyitotta **ki**²⁸⁷ könnyü azoknak, a kik csak betegek. Azonban egyszer mégis olyan szerényen, olyan szeliden kopogtattak az ajtaján, hogy nem **vehette a lelkére**²⁸⁸, hogy ki ne nyissa azt és be ne bocsássa a kérezkedőt.

„Uram, Jézus!” kiáltá aztán, ijedten visszatántorogva.

Egy nő állt előtte, lefátyolozott kalappal, lecsüggesztett fővel, ölébe eresztett kezekkel. Judit volt az.

Bórkövy²⁸⁹ ráismert s hirtelen betette mögötte az ajtót, kétszer is **ráfordítva**²⁹⁰ a zárra a kulcsot, s aztán a **rémület**²⁹¹ suttogásával kérdezé: „kegyed az?”

A nő némán intett fejével és helyet foglalt a legelső széken, mely utjába akadt.

– Kegyed Pestre jött! Nem ment **külföldre**²⁹²

– Nem tudtam. És nem akartam. Felelt a **nő, s**²⁹³ aggódva tekintte körül a szobában.

– Hát Béla? kérdé reszketve az orvos.

– E perczben jó helyen van.

– De meddig tart e percz?

– **Azt**²⁹⁴ nem tudhatom; beszélt a nő, rövid lélekzettel. Rettegek, ha rá gondolok; de mit ér rettegni? mikor **segíteni**²⁹⁵ szükség, mikor **segíteni**²⁹⁶ kell, ha a lehetetlent kísértem is meg.

– Hogy reméli kegyed őt megmenthetni? Van valami gondolatja?

– Van. Azért jöttem önhöz, hogy **segítsen**²⁹⁷ a kivitelben. De csendesen. Nem hallgatózik itt valaki?

– Senki sincs kivülem a szobában.

– Hát a **kandalló**²⁹⁸

– Ott senki sem rejtőzhetik, most is ég **benne tűz**.²⁹⁹

– Tűz?

– Igen. Hirlapok és affélék.

Judit egy üldözött **vizsga-tekintetével**³⁰⁰ fürkészte körül a szoba zugait. Egyszerre megpillantott a könyvszekrény mellett egy emberi alaku tárgyat, mely lepellel volt **beterítve**³⁰¹, de **ugy**³⁰², hogy a fej, a térdek, könyökök, vállak tisztán kivehetők voltak.

283 PD, Hon: fütött | 284 PD, Hon: a nélkül | 285 PD, Hon: vajjon | 286 PD: torokgyíkja | 287 PD: ki; | 288 PD, Hon: vehette lelkére | 289 PD, Hon: Mechior | 290 PD: ráfordítva | 291 PD, Hon: rémulés | 292 Hon: külföldre. | 293 PD, Hon: nő s | 294 PD: Azt [hiányzó gondolatjel] | 295 PD: segíteni | 296 PD: segíteni | 297 PD: segítsen | 298 PD, Hon: kandalló ott? | 299 PD, Hon: benne a tűz | 300 PD, Hon: vizsga tekintetével | 301 PD: leterítve / Hon: leterítve | 302 PD, Hon: úgy

– Ott valaki van elrejtve! kiálta ijedten. Itt leskelődnek rám!
 Azzal szilajon ugrott fel **helyéből**, a³⁰³ hallgató alakra mutatva.

– Nem, nem, **oh**³⁰⁴ nem. **Biztosítá**³⁰⁵ őt keserves zavarral a kis sánta férfi.

– Ki hát az ott? Ki van ottan?

– Oh ne nézze meg, ne menjen oda: erőszakolá őt **Bórkövy**, **kezeit**³⁰⁶ megragadva; de hogy birt volna ő e nővel? az **kiszakítá**³⁰⁷ magát kezéből, odarohant a hallgató alakhoz, letépte róla a leplet s aztán **elfuladtan**³⁰⁸ tántorodott vissza, kábult homlokához kapva.

A hallgatózó alak egy csontváz **volt**:³⁰⁹ orvosi tanulmány hideg tárgya, **egy**³¹⁰ nagyon régen hallgató ember, de a ki azt, a mit hall, nem mondja el senkinek.

Judit egyik rémületből a másikba esve, önkénytelen keresé régi barátja kezét, gyámolul támaszkodva rá s **fuladtan**³¹¹ rebegé:

– Megbocsásson ön: én oly rettegő vagyok. Minden megrémit.

Az orvos sietett letakarni a csontvázat, s a könyvtár mögé tolta azt, s **azután**³¹² csendes szemrehányással **mondá**³¹³ **Juditnak**.³¹⁴

– Ön bizalmatlankodott bennem.

– Oh ne csodálja azt: én most mindenkitől félek. Bocsásson meg érte. Jóvá fogom tenni. Mindent el fogok önnek mondani; kezébe adom sorsomat. Látni fogja, mennyire bizom önhöz.

– Csak annyit mondjon: Béla biztos helyen van-e?

– Jelenleg igen. De meddig tarthat az? Minden perczen elárulhatja valaki. Örök-ké rettegjek-e **életeért**³¹⁵? Örökké bujdosónak tudjam-e? Halottam legyen-e, a kinek **életeért**³¹⁶ imádkozom? Ez az örülésre visz. Nekem meg kell őt **szabadítanom**³¹⁷ **ugye**³¹⁸ ön fog nekem ebben **segíteni**³¹⁹?

Bórkövy³²⁰ abban a pillanatban felelt, hogy mindenre képes, a mit Judit kívánni fog tőle.

– Megigéri ön, mindenre, a mi szent, hogy a mit én szükségesnek találok, azt **teljesíteni**³²¹ fogja?

– **Mindent**:³²² **mindent!**³²³ anyám emlékére **fogadom**:³²⁴ sietett válaszolni **Kálmán**³²⁵, forrón **szorítva**³²⁶ meg barátja nejének kezét.

– Akkor tudja ön meg, hogy mit akarok. E perczen mindennek vége. Csak egyetlen biztos hely van még: Komárom.

– Azt is fel fogják adni.

– Tudom. De **akik**³²⁷ ott benn vannak, azoknak sorsa meg van váltva: azoknak élete biztos lesz; azokat semmi veszély nem éri.

Bórkövy³²⁸ agyán egy örömvillám cikázott keresztül.

– Bélának ott kellene lenni.

Judit csüggedten felelt.

303 PD, Hon: helyéből a | 304 PD, Hon: óh | 305 PD: Biztosítá | 306 PD, Hon: Melchior kezét | 307 PD: kiszakítá | 308 Hon: elfulladtan | 309 PD, Hon: volt, | 310 Hon: ez | 311 Hon: fulladtan | 312 PD, Hon: aztán | 313 PD, Hon: monda | 314 PD: Juditnak: | 315 PD, Hon: életéért | 316 PD, Hon: életéért | 317 PD: szabadítanom | 318 Hon: ugye | 319 PD: segíteni | 320 PD, Hon: Melchior | 321 PD: teljesíteni | 322 PD, Hon: Mindent, | 323 PD, Hon: mindent; | 324 PD, Hon: fogadom; | 325 PD, Hon: Melchior | 326 PD: szorítva | 327 PD: a kik | 328 PD, Hon: Melchior

– De ő már nem lehet ott.
 – Messze van? kérdé elszomorodva az orvos.
 – Nagyon messze. – És én **nemis**³²⁹ engedhetném, hogy ő azt megkísértse. Más kell ide, egészen más. Neki **azalatt**³³⁰ nem szabad onnan kimozdulni, **ahol**³³¹ elhagytam.
 – Tehát minnek kell történni?
 – Valakinek ő helyette kell magát beiratni a várórség **közé**;³³² az ő nevével kell magát bejelentenie, az ő nevére kell nyerni védlevelet.

Kálmán³³³ **sohajtv**³³⁴ nézett nyomorék lábára, mintha szemrehányást tenne neki, s magában mondá: ne volnék **csak én sánta**³³⁵, én tenném azt magam.

– Bélának vannak ott jó **barátai**³³⁶, vigasztalá Juditot.

– Az neki keveset használ. Ki tenné azt, hogy saját személyét elfelejtse, azért, hogy egy távollevő barátjáé jusson eszébe? Ki tenné azt, hogy egy mentő deszkát, mit a hajótöréstől megkapott, egy veszendő jó barátnak **átadjon**³³⁷?

– **Oh**³³⁸ szóljon hát kegyed, hogy mit cselekedjem én? szolt e tárgytól kinezva az orvos.

– Figyeljen ön rám jól. Én huszonegy éves vagyok, Béla huszonhárom, életkorunk csaknem egyforma. Ő férfinak **középtermetű**³³⁹, én nőnek magas. Ha két nap a forró napon járok, oly barna lesz arcom, mint az övé. Én magam akarok bejutni Komáromba, mint nő, s ott **azután**³⁴⁰ **beiratni magamat**³⁴¹ a hadseregbe Béla nevével, mint férfi, és úgy térni vissza.

– Mire gondol kegyed?

– Kérem! Egy szó ellenvetést sem. Nem azért virrasztottam át annyi álmatlan éjszakát e gondolat mellett, hogy valaki egy rövid ellenvetéssel kitérítsen határozatomból. – Én így akarom. És ez sikerülni fog. Segítségemre lesz-e ön?

– Önnek **le kellene**³⁴² vágni azt a szép hosszú haját, szolt messze elgondolkozva

Bórkövy³⁴³,

– Az már megtörtént! szolt **Judit és**³⁴⁴ leemelé kalapját fejéről.

Abban az évben az volt a férfi divat, hogy a **hajzatot**³⁴⁵ tövig simára lenyirva viselték. Judit feje épen olyan simára volt lenyirva.

Kálmánnak³⁴⁶ a köny gyült szeméibe, ha arra gondolt, hová lett az a gyönyörű hol-lófekete haj, mely a szinpadot söpörte, mikor Juditot, mint halálra ítélt királynét a vesz-tőhelyre kísérték. Így letarolva!

Oh³⁴⁷ mennyire lehet szeretni egy férfit!

És Judit mosolygott, mikor kalapját leemelte.

– Ön egy világot tett semmivé Béláért! szolt neheztelő hangon **Kálmán**³⁴⁸.

– Majd kinő az újra. De az még nem elég. Az illető védlevelekben **személyleirást**³⁴⁹ is adnak. – Ön emlékszik **rá**;³⁵⁰ Béla homlokán egy **hosszu**³⁵¹ sebhely látható.

329 PD, Hon: nem is | 330 PD, Hon: az alatt | 331 PD, Hon: a hol | 332 PD, Hon: közé: | 333 PD, Hon: Melchior | 334 PD, Hon: sohajtv | 335 PD: csak sánta | 336 PD, Hon: barátjai | 337 PD, Hon: általadjon | 338 PD: Oh | 339 PD, Hon: középtermetű | 340 PD, Hon: aztán | 341 PD, Hon: magamat beiratni | 342 PD, Hon: kell | 323 PD, Hon: Melchior | 344 PD, Hon: Judit, és | 345 PD: hajazatot | 346 PD, Hon: Melchiornak | 347 PD, Hon: Oh | 348 PD, Hon: az orvos | 349 PD, Hon: személy leirást | 350 PD, Hon: rá: | 351 PD: hosszu

– Igen. Én voltam az orvos azon párbajnál, melyben azt kapta.
 – Ön emlékezik rá, mily irányban vonult, mekkora volt e vágás?
 – Hiszen én kötöttem be.
 – Jó. Tehát most csináljon egy hasonló vágást itt az én homlokomon.
 – Az istenért! Mit kíván kegyed tőlem!
 – Azt, hogy a mit megígért, **teljesitse**³⁵². Egy műértő vágást homlokomra.
 – Ah! Kegyed én velem tréfál. Hogy én ez **alabástrom**³⁵³ **szépségű**³⁵⁴ homlokon egy karczólást ejtsek? éles vassal? bár csak olyan **mélyet**³⁵⁵, mint egy tű véletlen karczólása; hogy én ezt az arczot vérezni lássam kezem alatt. Nem! Az a kéz átkozott legyen, mely e tettet végrehajtaná.

– Kérem önt: vonja vissza ez átkot, **ugy jöhet**³⁵⁶, hogy saját kezemet átkozta meg; – mert ha ön nem teendi meg nekem e szolgálatot: akkor magam fogom azt megtenni; s meglehet, hogy gyakorlatlan kezem nem a kívánt **irányban**, **s**³⁵⁷ talán mélyebben fog vágni, mint szükséges, **amit**³⁵⁸ csak azért sajnálnék, mert a bekövetkezendő seblázzal **nincs sok időm**³⁵⁹ fekve maradni.

Bórkövy³⁶⁰ kétségbe volt esve; látta, hogy ez a nő **legyőzhetlen**³⁶¹.

– **Nos kedves**³⁶² **barátom**:³⁶³ akarja-e ön nekem **ezt**³⁶⁴ a szolgálatot megtenni?

S e szónál nyugodtan, hidegvérrel ült le a karszékbe Judit, **amelyben**³⁶⁵ **Kálmán**³⁶⁶ mütői remekeit szokta végezni s szép fejét a karszék támlájára hajtva, nagy eleven **szemével**³⁶⁷ az orvosra tekintett, ki e tekintéstől egészen azon nő **akaratájának rabvá**³⁶⁸ lenni érzé magát...

352 PD: teljesitse | 353 PD: alabastrom | 354 PD: szépségű | 355 PD: mélyen | 356 PD, Hon: mert meglehet | 357 PD, Hon: irányban s | 358 PD, Hon: a mit | 359 PD, Hon: nincs sok időm [ritkított szedéssel] | 360 PD, Hon: Melchior | 361 PD, Hon: legyőzhetetlen | 362 PD, Hon: Nos, kedves | 363 PD, Hon: barátom, | 364 PD, Hon: azt | 365 PD, Hon: a melyben | 366 PD, Hon: Melchior | 367 PD, Hon: szemeivel | 368 PD, Hon: akaratának rabjává [MS sh.]

Önarckép álarcokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa

Főszerkesztő Vaderna Gábor

(Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 445 l.

Forró emlékezetű társadalomban élünk, amelyre a régi közösségekkel szemben a változás iránti sóvárgó vágy s a múlthoz fűződő viszony meglazulása, a kollektív amnézia jellemző.¹ Amint azt Pierre Nora, az emlékezetkutatás klasszikusa leírta, a 20. század végén bekövetkező emlékezet-boom reakció volt erre az amnéziára. A folyamat legismertebb eredménye az emlékezhelyek kialakulása;² olyan anyagi vagy virtuális hordozóké, amelyek, mint a zsebkendőre kötött csomó, felidéznek a hozzájuk tapadó emléket. Az emlékezet-boom a kollektív emlékezet intézményrendszerét is átalakította, s ennek egyik legnagyobb nyertese a múzeum lett. A múzeum, amely lehetőséget kapott a közös emlékezés, múlt és jelen közötti közvetítés új igényekhez igazodó technikáinak kidolgozására.

E technikák arkhimédészi pontját az emlékek felidezésének képessége jelenti. Az emlékezet idegéletani alapjainak kutatói is egyre inkább a felidezés kérdését állítják a középpontba, s nem is felejtésről, hanem a felidezés gátoltságáról beszélnek. Egy emlékkiállítás sikerének kulcsa – amint azt a katalógus bevezetőjében olvassuk – ugyancsak „a felidezés mezőinek pontos ismerete”;³ ha a felidező közeg folyton változik, mindig új utakat-módokat kell találnunk, hogy a múlthoz hozzáférhessünk. Az emlék elevenen tartásához át kell törnünk, meg kell kerülnünk a megmerevedett emlékezeti sémákat – nehogy úgy járjunk, mint a rossz turista, aki annyit nézegette fényképeit, hogy végül már nem is emlékszik rá, hogy hol járt.

Arany recepciójának történetét halála óta jellemzi, hogy a mindenkori utókor az életműnek ahhoz a szegmentumához igyekszik hozzáférést biztosítani, amelyet saját adottságaihoz mérten elevennek érez. Kosztolányi sokat idézett tétele szerint „Petőfi valaha így köszöntötte” Aranyt: „»Toldi írójához elküldöm lelkemet...« Mi az „Őszikék” írójához küldjük el lelkünket”.⁴ A recepciótörténet a „karneváli”, a parodisztikus Arany megelevenítéséig jutott ezen az úton;⁵ az új meg új emlékezeti stratégiákat ugyanakkor többé-kevésbé

1 Lásd „A »hideg« és »forró« emlékezés” című fejezetet: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, 68–70 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999).

2 Lásd az „Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája” című fejezetet: Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia et al., 13–33 (Budapest: Napvilág, 2010).

3 KALLA Zsuzsa, „Az emlékkiállítás műfaja: a felidezés, az emlékeztetés, az emlékezetben tartás helye”, in *Önarckép*, 21–35, 28.

4 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Arany János”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni, vagy nem lenni*, 153–158 (Budapest: Nyugat, 1940), 157–158.

5 Lásd MILBACHER Róbert, „»Rólad szól a mese meztlábos cigány múzsaleány?« (Második közelítés A nagyidai cigányokhoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 347–384; TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány* (Budapest: Universitas Kiadó, 2013).

mindvégig jellemezte a kizárólagosság szándéka – nem az epikus, hanem a lírikus Arany, nem a *Toldi*, hanem az *Őszikék*, nem Buda és Etele, hanem Csóri vajda. Legyen a ma aktuális Arany az igazi Arany, a többit felejtjük el.

A bicentenáriumi emlékkiállítás ugyanakkor, amelynek koncepcióját Kalla Zsuzsa, Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna dolgozta ki, túllép az „igazi Arany” megalkotására irányuló törekvéseken; ennek a nyitott koncepciónak köszönheti, hogy a „Másik Arany” plasztikus képe ezúttal nem takarja el az „Egyik Arany” képét. A megsokszorozott Arany-portré kulcsa az álarc, a maszk metaforája lett; „Az álarc, a maszk, a rejtőzködés motívuma végigkíséri Arany életét és műveit”.⁶ Így kapta a kiállítás az *Őnarckép – álarokban* címet, s lett a hagyományos, a költő személyiségét középpontba állító kiállításokkal ellentétben olyan tárlat, amelyben a költő teremtette alakok egyenrangúak megalkotójukéval. A koncepciót továbbgondolva (s Margócsy István Petőfi-értelmezése felől közelítve)⁷ még azt a kérdést is fel lehet tenni: vajon az álarok valóban álarok-e csupán, amelyeket a költő saját ábrázata elé tart? Vagy pedig ezek a maszkok is mind-mind a saját arc képei, amelyek mögött hiába is keresnénk az „igazi” Aranyt? Azt hiszem, az utóbbi változat közelebb áll Arany költészetének modernségéhez. A rendezők mintha maguk is az utóbbi értelmezésre hajlanának: ahogy a Tarjányi Eszter fogalmazta bevezető szöveg állítja, a kiállítás „arra a paradoxonra épül, hogy a fennkölt és a kisszerű, a rendkívüli és a hétköznapi, az őszinte és a rejtőzködő mennyire egymásba fonódva jelennek meg a művekben”.⁸

A főcím mellett olvasható szöveg igazságát nemcsak a szomszédságában látható, zavarba ejtően különböző Arany-portrék, a zezugos felületeken szokatlanul egymás mellé kerülő műtárgyak, szövegek sora szemlélteti, de valójában a kiállítás egész szerkezete is. Ha tovább lépünk a bevezető térből, balról, zöld színű háttér előtt, Arany irodalmi figuráit, jobbról, vörös falakon, Arany életrajzának helyszíneit követhetjük végig – s ahogyan Vaderna Gábor, a katalógus főszerkesztője fogalmaz, „Az irodalmi alakmások egymással is feleselnek, de folyamatos viszonyítási pontként szembenéznek Arany életrajzának elemeivel” is.⁹ A divatszóként elhíresült interaktivitásnak is ez a biztosítéka: a látogató maga dönti el, milyen sorrendben, milyen kapcsolatokat teremtve halad végig a termeken, s ha úgy tarja kedve, szakíthat az emlékkiállítás megszokott, lineáris életrajzi narratívájával – meg persze az egynemű Arany-képpel – is.

A kiállítás másik koncepcionális sarkpontja a vizuális anyag funkciójának átalakítása. A látványelemek kiszabadulnak az irodalmi muzeológiában hagyományos alárendelt, illusztratív szerepükből, s a verbális anyag mellé lépve, az Arany-életmű vizuális környezetét reprezentálják. Így kap vizuális kontextust Arany költői műveinek műfaji sokfélesége, vagy olyan fontos alkotóeleme, mint a népiesség.

De maguk az életrajz tárgyi elemei is új helyzetbe kerülnek; közhelyekké fakult epizódok, elvont tételek elevenednek meg az (életrajzi) adatok vizualizálhatóságát biztosító anyag hatására. A hatás titka az irodalmi és a vizuális összetevők közelítésében, összehan-

6 KALLA Zsuzsa, „Bevezető tér”, in *Őnarckép*, 37–48, 38.

7 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor* (Budapest: Korona Kiadó, 1999), 88–91.

8 TARJÁNYI, „Bevezető tér”, 38.

9 VADERNA Gábor, „A modern Arany”, in *Őnarckép*, 11–17, 13.

golásában rejlik. Az életrajzi narratíva és a tárgyi anyag szelektálását és elrendezését az az elv irányította, hogy folyamatos legyen köztük a párbeszéd. Ez főként a tárgyi-vizuális elemek körének bővítéséből fakad; nemcsak olyan intim tárgyak láthatók itt, mint az Ercsey Julianna által Aranynek ajándékozott nadrágtartó, Aranyék kávéscsészéje vagy a költő pipája, de olyanok is, mint a bihari népművészet darabjai, a karikatúrák, egy háromkrajcáros pénzérme vagy Sárvári Pál rajztankönyvének ábrái. Hol a látvány, hol a mű veszi át a kezdeményező szerepet; a múzeumi közeg indokolja, hogy a vizuális elem olykor irányító pozícióba kerül – például több kiállítási egység élén Than Mór képei állnak. Az ilyen vizuális irányadás persze nem mindig „ártatlan”; Székely Bertalan képe a (Krisztus sírba tételének ikonográfiai hagyományát idéző) *II. Lajos holttestének megtalálása* a szabadságharc utáni életszakasz élén erős értelmezést sugall.

A médiumoknak ez az együttműködése ugyanakkor már túl is mutat önmagán, s megerősíti az irodalomról való gondolkodásnak azt a módját, amely az irodalomtudomány kultúraturadományi fordulata nyomán állt elő. Az irodalmi szövegeknek megvan persze a maguk autonómiája, de intertextuális beágyazottsága is – utóbbi pedig nemcsak más irodalmi szövegekkel, de a kultúra számos egyéb, más médiumhoz tartozó elemeivel is összeköti őket. Az irodalmi muzeológia kiemelt lehetősége, hogy ezeket a tágabb kontextusokat megmutassa; a katalógus meggyőz arról, hogy ez a kiállítás jól használta ki a kínálkozó lehetőséget.

Az intermediális kontextusokból kibontakozó kulturális mező persze sem időben, sem térben nem egynemű. A kiállítás egyrészt szembeűnővé teszi azt, amit az egyidejűtlenségek egyidejűségének szoktunk nevezni. Arany szövegei nem mindig ugyanazt a kultur- vagy művésztörténeti korszakjellegel viselik magukon, mint a hozzájuk rendelt képzőművészeti alkotások vagy más vizuális hordozók. Ha például Zichy Mihály korai női portréi mély rokonságot árulnak el az *Ágnes asszony* címszereplőjével, Székely Bertalan mégoly professzionális képe mint ha egy századdal korábbi, Gyárfás Jenő *Kund Abigélje* pedig modernizáló felfogást tükrözne.¹⁰ Keletkezésük egyidejűsége és a közös források ellenére időbeli távolság húzódik a *Buda halála* regényszerű jellemábrázolása és Than Mór historizmus jegyében fogant Attila-tablói között – a fejezetből meg is tudjuk, hogy a háttérben alapvető koncepcionális különbség húzódik meg.¹¹

Ami a térbeli szétartásokat illeti, Barabás Miklósnak *A nagyidai cigányok* kontextusaként megidézett cigány-témájú akvarelljei inkább mint ellentétek jönnek számításba; Arany művében nyoma sincs a Barabásra és kortársaira jellemző romantikus egzotizmusnak, sem pedig a szociális periféria iránti érdeklődésnek; *A nagyidai cigányok*at kultúrtörténeti vonatkozásban éppen a „fővonal”-tól való radikális különbözősége teszi jelentőssé. Talán ezért is van, hogy nem az *Egy utazó cigány család Erdélyben* című reprezentatív vászon (1843), hanem két, a látványosságokat kerülő akvarell vált Arany „hősköltemény”-ének vizuális párhuzamává.

A mediális szétartásra is találunk példát; ez a jelenség a népiességgel kapcsolatos. A festészetben, az irodalommal ellentétben, „nem volt népies ábrázolásmód”.¹² Valójában még Zi-

10 Lásd KASZAP-ASZTALOS Emese és SIDÓ Anna, „A karakterpár teremrészek”, in *Önarckép*, 165–226, 187–188.

11 Uo., 190.

12 VESZPRÉMI Nóra, „Nemzeti hagyomány – néphagyomány: Népiesség és irodalom”, in *Nemzet és művészet: Kép és önkép*, szerk. KIRÁLY Erzsébet, RÓKA Enikő és VESZPRÉMI Nóra, 350–351 (Budapest: MNG, 2010), 350.

chy asszony-portréi is a magas kultúra közegébe tartoznak, akárcsak Székely Bertalan *Ágnes asszony*-illuztációja; Székelyt az örület kibontakozásának „festői eszközökkel történő kifejezése” érdekelte.¹³ (NB. Zichynek a kiállításon nem is szereplő közismert *Ágnes asszonya* is a magas kultúrába „adoptálta” a népies balladát, a „gótikus” stílus – talán Madarász Viktortól eltanult – hatáskeltő eszközei révén engedve teret valamelyes popularitásnak.)¹⁴

A muzealitás kínálta intermediális kontextus a karakterpárokat bemutató, Tarjányi Eszter eszmei iránymutatását követő részlegben is érvényesül; az irodalmi és képzőművészeti alkotások párhuzama – vagy éppen ellentéte – az egyes művészeti ágakon túlmutató mentalitástörténeti tanulságokkal jár, s ez visszahat Arany verses műveinek értelmezésére is.

A kiállítás ugyanakkor nem hagyja, hogy „benne ragadjunk” a 19. századi mentalitás – még oly szélesen megjelenített – közegében; szükségét érzi, hogy a korabeli kulturális közeget, s benne Arany verseit elidegenítő (vagy éppen: a mai befogadó látásmódját érvényesítő) nézőpontból láttassa. Erre szolgálnak a karakterpárhuzamokat bemutató részlegben Németh Zoltán *street art* stílusú installációi és a fiatal színész, Vecsey H. Miklós versmondásai, amelyek kiemelik az alakokat a kor saját szemléleti közegéből, és érzékeltetik az érintett Arany-versek aktuális érvényességét.¹⁵ S persze ezt a célt szolgálják a tárlat végén elhelyezett interaktív technikák is, mint a képregénybe ágyazott Toldi-játék, az okostelefon piktogramjaihoz kapcsolódó audiovizuális installációk vagy a mai magyar kulturális élet prominens alakjainak megszólalásai.¹⁶ S ide kapcsolódik a – művészeti médiumok közt egyébként kevésbé reprezentált – zenei terület is, amennyiben a kiállítás kivezető szakaszában Arany-művek mai, főleg világzenei és jazzfeldolgozásai hallhatók.¹⁷ A kiállítás arra is figyelmeztet ugyanakkor, mennyire távolságtartóan kell kezelnünk az ilyenfajta aktualizálásokat; Fadrusz János 1901-es Toldi-szobra például nemcsak a népies vonást nélkülözi (ahogy a népies balladák illusztrációi is), de a maga klasszicizáló heroizmusával¹⁸ olyan ízlést tükröz, amelyet ma magunktól is idegennek érezhetünk. (Fadrusz szobrát egyébiránt a Budai Torna Egylet rendelte meg, vándordíjként; Sidó Anna vonatkozó tanulmánya meg is világítja, hogy az antik testkultusz-hagyományt éppen ez a modern funkció idézte fel.)¹⁹

A karakterpárok bemutatásának másik kiemelendő vonása, hogy az ellentétes típusok összekapcsolása révén nemcsak az életrajzi narratíva, de az egész életmű egy szempontú elbeszélhetőségét is feszegeti. Ha Arany olyan, egymást kizáró társadalmi szerepekkel azonosult, mint a váteszköltő és a hivatalnok, ebben benne rejlik az egymással összeegyeztethetetlen nyelvi, költői regiszterekkel való egyidejű azonosulás lehetősége is.

Vojtinához a nagyváros költőjének szerepe kapcsolódik,²⁰ e – talán meglepő – szempontot valójában a Vojtina-versben rejtőző alternatív *ars poetica* igazolja: ha a vers a fűzfapoéta

13 KASZAP-ASZTALOS és SIDÓ, „A karakterpár...”, 188.

14 Lásd VESZPRÉMI, „Nemzeti hagyomány”, 351.

15 KASZAP-ASZTALOS és SIDÓ, „A karakterpár...”, 169.

16 KASZAP-ASZTALOS Emese és SIDÓ Anna, „Kivezetés”, in *Őnarckép*, 229–234, 232.

17 Uo., 233.

18 KASZAP-ASZTALOS és SIDÓ, „A karakterpár...”, 172–173.

19 SIDÓ Anna, „»Elevenebbek a létezőknél«: Toldi ábrázolásának kezdetei a hazai szobrászatban”, in *Őnarckép*, 420–437, 432.

20 Lásd KASZAP-ASZTALOS és SIDÓ, „A karakterpár...”, 213–216.

ironizált monológjaként indul, a Duna-part leírása során Arany számára a nagyvárosi közeget költőietlensége teremt alkalmat arra, hogy szemléltesse a költői teljesítményt, amely e prózai valóság „égi mássá”-t megteremti.

Az ellenképével, a *Tamburás öreg úr* emblemikus alakjával jelölt *Őszikék*-líra festészeti párhuzamaként bemutatott Pál László- és Székely Bertalan-tájképek, s a Szinyei Mersevásznak aztán valóban mély mentalitástörténeti rokonságról tanúskodnak; közös lényegük a szakítás a látványos közösségi témákkal és fennkölt művészeti sablonokkal, illetve a kis élmények, kis témák szubjektív látásmódból fakadó poétizálása. Az már csak ráadás, hogy az ilyenfajta képek közt olyan fotográfiák és festmények is vannak, amelyek *A tölgyek alatt* című vers margitszigeti látványvilágát jelenítik meg (legjellemzőbben Schikedanz Albert *Margitszigeti részlet* című festménye).²¹

Az egész kiállítás arról győz meg, hogy a vizuális elemek funkciójának erősödése-önállósulása – paradox módon – nemhogy csökkentené, de inkább fokozza a kiállítás műközpontúságát; valójában az Arany-művek értelmezésének új, intermedialis távlatait nyitja meg. Ám lépünk át a kiállítás termeiből térben a kéziratárak folyosóira, ahol Arany kézirateit is őrzik, időben pedig azoknak az Arany-kiállításoknak a történetébe, amelyek a mostani emléktárlat előzményeit jelentik; ezekkel a témákkal találkozunk a katalógus második részében.

A kéziratokat az irodalomtörténet rendszerint forrásértékük miatt méltányolta. A kultusz természetesen nagy becsben tartotta őket, de mindez sokáig nem érezte hatását az irodalomtörténeti kutatásban. Ez alól lényegében csak a *Kapcsos könyv* jelentett kivételt, amelyet már Keresztury Dezső kézirat-voltában vizsgált és elemzett,²² Eisemann György pedig az egyedi aurával övezett kézirat sokszorosításának paradoxonját írta le a faksimilekiadás kapcsán.²³

Mázi Béla és Rózsafalvi Zsuzsanna tanulmánya²⁴ – egyikük az MTA Kézirattár, másikuk az OSZK Arany-kézirateinak provenienciáját mutatja be – valójában a kéziratoknak jelentésképző hatását vizsgálja; azt tudniillik, hogy a kéziratok gyakran kalandos története maga is az illető mű értelmezésének részévé vált. Levelek, versek, rajzok, hivatali iratok, az őket megőrző és a közgyűjteményekhez eljuttató rokonok, barátok, munkatársak, tanítványok, ismerősök, tisztelők történetének szorosan összefonódó szálait követve az életrajz és a mű kapcsolatának új dimenziója nyílik meg előttünk. A tanulmányok azt is sejtetik, hogy a közgyűjtemények a maguk leletmentő aktivitásával nem bízhatnak túl fényes jövőben; az aukciók elszabadult árai elérhetetlenné teszik számukra a még fel-felbukkanó kéziratokat. (A *Szent László* kézírata 2007-ben 11 millióért kelt el; magam *A „Tavaszi-ünnepély” albumába* című 1880-as Arany-vers kéziratát egy 2006-os ár-

21 Uo., 216–226.

22 KERESZTURY Dezső, „Arany János Kapcsos könyvéről” (utószó), in ARANY János, *Kapcsos könyv* (faksimile kiadás), szerk. KŐSZEG Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon), 1977.

23 Eisemann György, „Egy kézirat közegváltás: a konvertitás mint olvasástapasztalat”, in Uő, *A későromantikus magyar líra*, 282–305 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010)

24 MÁZI Béla, „Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Arany János-gyűjteménye”, in *Önarckép*, 240–251; RÓZSAFALVI Zsuzsa, „Az Országos Széchényi Könyvtárban található Arany János-kéziratokról”, in *Önarckép*, 252–259.

verési katalógus faksimiléjéből ismerem – a nyolcsoros kézirat félmillió forintért kelt el, a vevő személye ismeretlen.)

Az Arany-emlékkiállítások történetébe Keszeg Anna vezet be bennünket; a nagyszalontai és a nagykőrösi Arany-múzeum történetét követi végig, a bicentenáriumi felújításokig.²⁵ Elméleti szempontokon alapuló, részletgazdag elemzése kiemeli, hogy Aranyt mindkét kiállítás „a lokális kontextushoz próbálta kötni”²⁶ – ugyanakkor az emlékmúzeumok tipikus szervezőelvei közül – kronológia, kulissza, pantheon, könyv, illetve az emlékezés és emlékeztetés funkcióját összekapcsoló emlékmű-paradigma – közül mindkét kiállítás megállt a kronológiai, illetve a könyvszerű megoldásnál, s nem jutott el az emlékmű-paradigma komplexitásáig. A történet persze folytatódik, hiszen ezt a forgatókönyvet nemcsak a szalontai múzeum 2017-es felújításakor érvényesítették a rendezők, de, mint tudjuk és látjuk, a PIM jelen kiállítása is. A kőrösi Arany János Közérdekű Múzeális Gyűjtemény azóta újra megnyitotta kapuit; az újonnan megnyílt *Arany 200 – Arany János, a nagykőrösi pedagógus* című kiállítás láthatólag a „lokális kontextust” erősíti – kíváncsian várjuk, milyen forgatókönyv szerint.

Kalla Zsuzsa a PIM 60 évvel ezelőtt rendezett Arany-emlékkiállítását elemezve nem annyira a kor ideológiai kötöttségeinek könnyen elvégezhető kritikáját választotta feladatául; a kiállításnak azokra a megoldásaira összpontosította figyelmét, amelyek, a nehéz (bár a Rákosi-korszakhoz képest mégiscsak oldottabb) körülmények között szakszerű, sőt olykor máig érvényes szempontokat érvényesítettek. Keresztury Dezső korát meghaladó felismerése volt, hogy az irodalmi muzeológia a társművészetek vonatkozásában nem korlátozhatja magát az illusztrálás szűk körére, s ezzel utat nyitott az irodalmi tartalmak vizualizációjának kiterjesztése és a képzőművészeti gyűjteményekkel való együttműködés előtt. Ez elvi tekintetben azt jelentette, hogy a vizuális réteg kiemelkedett az illusztratív funkcióból; a szélesebb körből bevont tárgyi-vizuális elemek – beleértve a kiállítási teret is – mellérendelt helyzetbe kerültek, atmoszférateremtő szerepet kaptak, illetve asszociációs aktivitásra készítették a látogatót. Kalla Zsuzsa ugyanakkor a rendezőknek azt az arányérzékét is kiemeli, amelyet (a mostani kiállítás tanúsága szerint) ő maga, illetve kurátortársai is sajátjukká tettek: a tárgyi-látványi elemeknek, bármennyire is lépjenek ki az illusztratív funkcióból, mindig a művek megértését kell szolgálniuk.²⁷

A kötetet hét tanulmányból álló blokk zárja, amely valójában az emlékkiállítás negyedik részéhez, Arany pesti életszakaszához kapcsolódik: *Város és művészet*. Tarjányi Eszter – akinek ihlető szelleme végigkíséri az egész kiállítást – sajnos már csak egy rövid tanulmánnyal lehet jelen,²⁸ amely valójában nagy ívű monográfiájának (*Arany János és a paradisztikus hagyomány*) egy kiegészítő fejezete; méltán áll azonban e blokk élén, hiszen az álnéven, Arany életében utolsóként publikált verses paródia elemzése mintegy kicsinyítő

25 KESZEG Anna, „Arany János közgyűjteményi utóélete: Az Arany János emlékmúzeumok Nagyszalontán és Nagykőrösön”, in *Önarckép*, 260–274.

26 Uo., 266.

27 KALLA Zsuzsa, „Az élet valódi birtoklása: A Petőfi Irodalmi Múzeum 1957-es Arany-emlékkiállítása”, in *Önarckép*, 276–307.

28 TARJÁNYI Eszter, „Önarckép az álnév fölött: Arany János életében utoljára megjelent verse, és annak szerzője, Hajnal Péter”, in *Önarckép*, 310–315.

tükre az egész kiállításnak: a vers – az elemzés tanúsága szerint – mintegy átforduló ábraként mutatja meg szerzője komoly és tréfálkozó arcát.

Géra Eleonóra várostörténeti áttekintését az teszi elevenné, hogy mintegy a pesti utcákon sétáló Arany János szemével láttatja a dinamikus és ellentmondásosan fejlődő várost. Az elemzés érinti a főváros magyarosodásának – ugyancsak ellentmondásos – jelenségét, olyan Arany-versek ide illő vonatkozásait emelve ki, mint a *Vojtina Ars poétikája*, az *Öreg pincér*. A nagyvárosi szegénység és bűnözés képeit sejtí a „Haja, haja, hagyma-haja...” kezdetű *Népdal* mögött, s rámutat a *Rangos koldus*, a *Párviadal* és a *Híd-avatás* háttérét adó társadalmi átrendeződésre. Az Arany János és a Duna kapcsolatát elemző fejezet a kiállítás karakterpárjainak alakjai közül a fővárosi költőt szimbolizáló Vojtinához kapcsolódik; az elemzés útmutatását követve tanúi lehetünk a *Vojtina Ars poétikája*, az *Ének a pesti ligetről* helyszínei – s persze az *Őszikéket* ihlető Margitsziget korabeli átalakulásának.²⁹

Eplényi Anna, átvéve a stafétabotot, Arany János Margitszigetről készített térkép-vázlatának tájtörténeti interpretációját nyújtja.³⁰ A sziget tájtörténete sajátos paradoxonra hívja fel a figyelmet: tájképének alakulását a 18. század végétől kezdve a kertművészet, annak különböző irányzatai határozták meg. József nádor szakavatott bécsi kertészre bízta a munkát, József főherceg pedig, aki egyébként Aranyt saját vendégének tekintette, egy korabeli jellemzés szerint „maga is kertész” volt; „legfőbb élvezete a messze idegen szépséges növényeknek sokaságát a hazai földbe ültetni”, „az idegen növényt meghonosítani, úgy, hogy a magyar földet hazájának ismerje, a magyar éghajlat alatt otthon érezze magát, hogy [...] magyar növénné, magyar virággá legyen.”³¹ Eljátszhatunk a gondolattal, hogy ez a szándék pontosan megfelel Arany költői módszerének – amennyiben az idegen költészet szépségeit a magyar irodalom talajába ültette. *A tölgyek alatt* olvastán azonban az is feltűnhet, hogy Arany számára nem a kertművészet bravúrja tette vonzóvá a szigetet. Ami az utóbbit illeti, elég, ha elolvassuk az 1877 augusztusában írt, *Semmi természet!* című gunyoros versét, amely egyébként valóban a kertész és a költő működését vonja párhuzamba; a tudományával büszkélkedő kertész szavait hallván Arany levonja a tanulságot:

Lám, hova jutna a művészet
Csak egy pár századig:
De közbe ront a vad természet
S belé kontárkodik.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy Arany nemcsak a nyírest, a tölgyeket s a fenyveket tüntette fel gondosan térkép-vázlatán, hanem az idegen eredetű növényeket: a tujákat, a celtiseket, a vadnarancsot is. Ám az a kertművészeti háttér, amelyet a tanulmány feltár, épp kontrasztjával kínál újszerű kontextust a szigeten írt Arany-verseknek.

29 GÉRA Eleonóra, „»Aki kedvetlenül nézi a fejlődő főváros visszás jelenségeit«: A magyar nagyvárosi költészet úttörője”, in *Önarckép*, 316–333.

30 EPLÉNYI Anna, „A Margitsziget tájrajza: Tájégtörténeti interpretáció Arany János Margitsziget-térkép-vázlatához”, in *Önarckép*, 334–349.

31 Uo., 342. Idézve KARDOS Árpád, „Budapesti kertészetek: József főherceg Ő-fensége szent-margitszigeti kertészete” c. cikkéből, *Kertészeti Lapok* 3. sz. (1905): 74–79; 4. sz. (1905): 102–106; 5. sz. (1905): 132–138.

Gábori Kovács József a *Karakterpárok* közül Akakievics Akaki alakját idézi fel, vagyis Arany akadémiai szerepét vizsgálja. Ezt ugyan korábban mások is megtették már, lenyűgöző azonban az a – frissen feltárt, közvetlen forrásokból feltáruló – kép, amelyet Gábori Kovács Arany az MTA intézményi működésében, bizottságaiban, pályázati tevékenységében betöltött szerepéről nyújt, kitérve arra is, amikor Arany nem a bíráló, hanem a díjazott szerepében jelent meg. A tanulmányt Arany titoknoki-főttkári hivatalának, a hivatal intézményen belüli helyének pontos, szakszerű leírása zárja. Valóban elgondolkodtató, hogy ez a pedáns hivatalnok írta a szarkasztikus epigrammákat, fordította Arisztophanész dévaj komédiáit.³²

Amikor Kaszap-Asztalos Emese Arany és a karikatúra kapcsolatát vette vizsgálat alá, a kiállítás két meghatározó szempontját egyesítette. A karikatúra, amely az Arany-életmű vizuális környezetének állandó eleme, egyúttal a költő parodisztikus karakterének is hű kifejezője, amit a „szöveges karikatúra” fogalma fejez ki frappánsan.

Ha Kaszap-Asztalos Emese vizuális ihletforrásokat feltételez *Az elveszett alkotmány* torzképeinek hátterében, ez azért lehetséges, mert Arany leírásai is a személyek jellemző vonásait túlozzák el. Az elemzés sikeresen oldja meg a médiumok találkozásának kényes kérdését: a vizuális és a verbális mozzanat megfeleltetése nem metaforikus átviteleken alapszik, hanem a képi és a nyelvi ábrázolás módszerbeli azonosságának felismerésén. A *nagyidai cigányok* esetében ezt a megfelelést az ismert, karikatúrisztikus lapszéli arcképek is megerősítik, amelyek az eredeti koncepció szerint a kiadásba is bekerültek volna. A *nagyidai cigányok* címlaprajza aztán (amely akár magától Aranytól is származhat) bonyolult parodisztikus viszonyt kezdeményez; a rajz láthatólag Vörösmarty *A rom* című költeményéhez készült metszetet karikírozza, ami arra utal, hogy a szöveg maga viszont Vörösmarty hősepiájához viszonyul hasonlóan. (A két kép rokonsága ráadásul azon alapul, hogy mindkét műnek egy-egy álomjelenet a központi eleme.) Arany irodalmi karikatúráinak hátterében kirajzolódik a nagykorösi tanárkodás mindennapjait átszövő karikatúrisztikus hajlam; az így keletkezett rajzok egy része talán fenn is maradt – izgalommal várjuk előkerülésüket.³³

Kovács Ida Arany egyetlen, életében készült szobrának keletkezéstörténetéről szólva a költő „vizuális környezetének” szobrászati összetevőjét vizsgálja. Nem egyszerűen Izsó Miklós szoborportréjáról ír, hanem – a kiállítás kultúratudományi, művészeti médiumok kapcsolatát hangsúlyozó koncepciójának megfelelően – arról a szobrászati kontextusról is, amelybe a mű illeszkedik, s amelyet Arany maga is ismert, és, hogy úgy mondjuk, „belakott”. Ez a kontextuális szemlélet irányítja rá figyelmét arra a kapcsolatra is, amely Arany népiessége és Izsó parasztábrázolása között kimutatható. A kontextust tovább gazdagítja, hogy Arany az akadémia főttkáraként szerepe volt Izsó Csokonai-szobrának kedvező fogadtatásában, s abban is, hogy több szoborportréja az Akadémia épületének díszei közé került. Jelképes, hogy ezek közt ott van az Arany által nagyra becsült Ferenczy Kazinczy-portréja is, amelyet Izsó fejezett be. Arany emellett mindvégig a magyar szobrászművészet alakulásának perspektívájában szemlélte és becsülte Izsó művészetét.³⁴

32 GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF, „Arany János, a hivatalnok”, in *Önarckép*, 350–364.

33 KASZAP-ASZTALOS EMESE, „A »Gráciák mosdatlan gyermeke«: Arany János és a karikatúra”, in *Önarckép*, 366–387.

34 KOVÁCS IDA, „Ferenczytől Izsóig: Arany János és a szobrászat”, in *Önarckép*, 388–419.

Amikor Arany „három dimenzióssá alakított álarcairól”, vagyis Arany-művek alakja-
inak szobrászati megformálásáról olvasunk Sidó Anna tanulmányában, a művészeti mé-
diumok kölcsönhatásának összetett esetével van dolgunk. Ezt már az Arany-émlékszóbor
története példázza; az egész magyar műemlékszobrászat alakulására hatással volt, hogy
Arany költői életművének befogadását – szemben például a Petőfiével – nem a költő sze-
mélye, hanem „álarcai”, vagyis emblematikussá vált alakjai határozzák meg. A pályázati
kiírás e körülményt felismerve az Arany-művek szereplőinek szerepeltetését is előírta, s
ezzel háttérbe szorította az allegorizáló ábrázolás ekkor még uralkodó hagyományát. Ami
aztán a Toldi-szobrokat illeti, a verbális és a vizuális oldal közötti átjárást egyrészt Arany
leírásainak plaszticitása, másrészt Toldi alakjának mitológiai beágyazottsága teszi lehető-
vé. Utóbbi téren Sidó még azt is felveti, hogy a bikát megfélemező Toldi leírását Sárvári Pál
rajzkönyvének rézkarca inspirálhatta, amelyen a kentaurt legyőző Héraklész látható. Ez az
elemzés is megerősíti a kiállítás egyik fő elvét, hogy tudniillik a vizuális környezet vissza-
hat a szövegek értelmezésére. Toldi esetében ez azzal jár, hogy egyrészt a Héraklész-, illetve
a Sámson- és Dávid-párhuzam, másrészt a „nemzeti karakter” kerül előtérbe – a népiesség-
re utaló ábrázolás a népmese-illusztráció keretei között marad. Stróbl Alajosnál aztán Toldi
le is válik Arany művéről, s önálló (ikonográfiai) életre kel.³⁵

Nem kívánom hosszan sorolni a kiállítás és a katalógus megalkotóinak névsorát, sem
azt az óriási szaktudást, technikai színvonalat, a közreműködők munkájának összehangolt-
ságát hosszan méltatni, amelyről a katalógus első lapjától az utolsóig tanúskodik. Zárásul
csupán Pröhle Gergely főigazgató úr előszavából szeretnék idézni: „Az irodalmi, művészeti
kánon alakításáról szóló viták idején fontos felmutatni azt az örökséget, mely mérséklően
hat a szembenálló felekre, s erőt adhat mindazoknak, akik – minden belső vita ellené-
re is – hisznek a magyar kultúra, a sokszínű magyar irodalom évszázadokon, politikai
kurzusokon és ízlésvilágokon átívelő egységében.”³⁶ Kívánom, hogy az Arany életművében
megnyilvánuló sokszínűség és tolerancia, amely most a Petőfi Irodalmi Múzeum emlék-
kiállításán látványosan megelevenedett előttünk, továbbra is jó szellemként örködjön az
intézmény működése fölött.

S. Varga Pál

35 SIDÓ, „»Elevenebbek a létezőknél«”.

36 PRÖHLE Gergely, „Nem üvegházi növény”, in *Önarckép*, 8–10, 9.

Az Arany család tárgyai. Tárgykatalógus

Összeállította Török Zsuzsa és Zeke Zsuzsanna, a tanulmányokat írták Fónagy Zoltán, Török Zsuzsa és Zeke Zsuzsanna (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 223 l.

Sokan vannak, akik szeretik Arany Jánost. Annak ellenére, hogy kulturális apály lát-szik minket körülvenni, ez az emlékev megmozdította az embereket. Vagy négy olyan tanulmánygyűjteményt, összeállítást láttam kötetben, és töménytelen mennyiségűt magyarországi, felvidéki vagy erdélyi folyóiratokban, amely Aranyról szólt, vagy őt szólította meg. A legnagyobb része nem férnem, még ha nem is érik el az ujjongásnak vagy hitvallásnak azt a mélységét és forróságát, amit József Attila vagy Orbán Ottó – hogy két nagyon nagy költőt hozzak –, akik Arany előtt megadták magukat.

Az ember, főleg ha filosz, mégis zavarba jön, amikor muzeológiai könyvet kell bemutatnia, mert megszokta, hogy szövegekkel dolgozik, ebben a kötetben pedig tárgyak vannak. De nem akármilyen tárgyak ám! A bevezető tanulmányok, Török Zsuzsa, Zeke Zsuzsanna, majd Fónagy Zoltán fejezetei e különleges muzeológiai ághoz kapcsolódóan mind arról beszélnek, hogy ezek a tárgyak hogyan veszik fel a versenyt az idővel; hogyan másítják meg az átélhető időt; hogyan válnak időkapszulákká – legyenek akár fából, akár papírból (ez utóbbiakat érthető okokból külön szokás kezelni, különösen, ha írva is van rájuk), legyen az akár egy colstok, szivartartó vagy tolltörlő. (Az Arany-arcképek gyűjteményes kötete egyébként szintén valamilyen módon rokon ezzel.)

Miért tudják ezek a tárgyak megállítani az időt? Föltehetőleg azért, mert egy olyan, a kultúra legalapvetőbb rétegét alkotó tárgy- vagy anyagcsoportba tartoznak, amelyek valamennyien a bűnbeesés következtében csatlakoztak az emberiséghez, és makacsul kísérik mint valamely háziállat.

Tudjuk, hatalmas teológiai viták zajlottak arról, hogy milyen bőrből szabott Ádám kosztümöt magának meg Évának, amikor már el kellett takarniuk azt, amit kár volt takargatni. Véres csaták dúltak az egyes rabbiiskolák, majd később a keresztény felekezetek, illetve a mohamedánok között, mert Ádám és Éva küllemére ők is kíváncsiak voltak. (Emlékszem, amikor egyszer Csetri Lajos egy Madách-dolgozatát beszél-tük meg az Irodalomtudományi Intézetben, véres vita alakult ki a Chouraqui nevű francia tudós nyomán, aki összegyűjtötte a legképtelenebb bibliakommentárokat, hogy tulajdonképpen miből is volt ez az ágyékkötő.) Így van ez azóta Napoleon, Kutuzov vagy Sztálin elvtárs bilijével, bölcsőjével és más nélkülözhetetlen kísérő tárgyaival, amelyek kultusztárgyak, s zarándokok millióit mozgatják. Nagybátyámnak még volt olyan szerencséje, amikor Rómában tanult, hogy láthatta azt a lavórt Nápolyban, amelyben a kis Jézuskát fűrésztötte Mária. Azóta ezt valahogy elrakták egy raktárba. (Hasonlórol egyébként Márai is írt Nápolyban játszódó regényében, a *San Gennaro véreben*.)

Természetesen a történelem gondoskodik arról, hogy ezek a tárgyak ne szaporodjanak el a végtelenségig. Tudunk arról, hogy például Arany, aki úgy látszik, sejtette, hogy mi lesz ezeknek a sorsa, eladogatta őket, amikor egyik lakásából a másikba költözött. De mit tesz Isten, ezeket megőrizték, s amikor felvirult a Petőfi-ház, és a Kisfaludy Társaság is kapott végre helyet az Akadémián, ahol kiállíthatta a kincseit, akkor előjöttek a magánemberek, és eladták vagy elajándékozták a szekrényt, a stelázsit és minden ilyesmit, amit még valamelyik

öregapjuk vásárolt árverésen vagy magától Aranytól, amikor az Nagykőrösről Pestre költözött.

A dolog véresen komoly, tudniillik az ereklyekultusszal állunk szemben. Ezért volt sokszor felesleges Voltaire-nek és barátainak, d'Holbachnak és másoknak viccelődni azon, hogy hány erdőt lehetne összeállítani azokból a szilánkokból, amelyek a szent feszületnek a darabjai. Nem vették ugyanis figyelembe azt, hogy teológiai értelemben ha hozzáérünk valami hasonló anyagút az ereklyéhez, akkor az ugyanolyan hiteles lesz ettől az érintéstől. Itt nem csupán a Boccaccio által is kigúnyolt ereklyekereskedelem túlzásairól van szó, hanem arról, hogy az ember – és főleg a melankolikus ember, mint amilyen Arany volt, a szónak akár a pszichológiai értelmében is –, ha lehetséges, szeretné az időt, amit nem tud megállítani, amitől fél, megsemmisíteni. (Az óra percegéséről szól Arany egyik legkísértetiesebb verse.) Valamennyien ezért ragaszkodunk tárgyakhoz, ezért őrzi mindenki kedveseinek, barátainak, családtagjainak az emléktárgyait, az ajándékba kapott dolgokat. A katalógus nagyon helyesen külön csoportként tárgyalja azokat a tárgyakat, amelyeket Arany ajándékba kapott.

Sokféleképpen közelíthető meg egy-egy ilyen tárgyegyüttes. Természetesen lehet dokumentumként is használni, és a kötet azért is kitűnő, mert ezeket a muzeológiai, illetve történelmi és szociológiai szempontokat mind ismeri és alkalmazza a tárgyak feldolgozásában. Például mindazok a tárgyak, amelyek nagyon hiányosan, de ránk maradtak, és több helyen, szétszórtan vannak, esetleg még lappanganak, együttesen így is hatalmas értéket képviselnek, és nemcsak a szakrális vagy ereklyeszerű természetüknél fogva, hanem azért is, mert azt a páratlan életutat dokumentálják, amit a se paraszt, se nemes, de reáliákban és tudatban mindkét kaszthoz tartozó, a hagyományaitok fájdalomosan átérző, vállaló és ugyanakkor levetni

akaró Arany bejárta. Arany ezt már a családjától örökölte, azzal súlyosbítva, hogy az erdélyi fejedelmektől kapott nemesség társult a hasonló módon megcsönkített, letagadott, elveszett, ellopott hajdúnemességhez a Szalontára költözés után. Úgy, hogy nem volt diplomája, úgy, hogy azokat a honorációknak, majd professzornak, majd akadémikusnak kijáró és az őt végül még vagyoniilag is a legfelső középosztályba röpitő sorsának a dokumentumait még egy régi szokásjog, illetve a zseninek kijáró, csak be nem vallott elismerés és szükség fogadtatta el vele – miközben egyfolytában meg volt arról győződve, hogy ő egy kripli, semmi egyéb. (Idézhetnénk az ide vonatkozó verseket.) Arról a tényleg „szemétre való gyönyörűségről”, a nagykőrösi íróasztalról azt írja Arany László, hogy egy rézlapot csináltatott rá, amikor a gimnáziumnak adományozta, és ott volt látható még évtizedekig, nehogy azt higgyék, hogy a gimnázium ennyire kódis, hogy nem telik neki jobb dolgozóasztalra, hanem ez Arany János asztala volt, ezen írt nyolc éven keresztül. A kötetben ettől az asztaltól eljuthatunk egészen addig a gyönyörű, különböző díszfákból összeállított íróasztalig, amely most Szalontán van, és amely Arany akadémiai íróasztala volt. Ezt azon magyar nők ajándékozták neki, akik először ezüstkoszorút akartak neki adni, de Arany László finoman lebeszélte őket erről, mondván, hogy koszorúja van már a papájának, olyan, amelyet talán nem is tudnának neki ajándékozni; de apja az íróasztalnak tényleg örült. El is helyezte mindjárt, akárcsak a mosdótálat, hogy mutassa: neki saját szobája is van, valamint, hogy ne legyen huzat, az ágy falához tett egy spanyolfalat. Így tehát egyesítette a dolgozószobát a hálószobával, a lakosztályával. Az asztalok és mindezek természetesen olyan felületek, ahova ki lehet tenni ajándékokat, emléktárgyakat. Különösen szép, amikor a leltárat a megmaradt tárgyakkal és a restaurátorok tárgyleírásaival együtt kezünkbe adó szerkesztők közlik azt is, hogy miket loptak

el azóta. A Szalontán őrzött íróasztal kapcsán érdemes felidézni a zárójelbe tett megjegyzéseket arról, hogy mi az, ami *nem* található. „Az íróasztalon a következő tárgyak álltak: a Ráth Mórtól kapott bronz tintatartó (Kat. 45.), nagy fekete bőr írómappa (Kat. 2.), barna bőr írómappa, külső oldalán üveg alá foglalt gyöngyhímzéssel. Ez utóbbit Arany szintén a magyar hölgyektől kapta az íróasztallal együtt; mindig az asztal egyik sarkában állt. Az írómappában volt eredetileg: egy csont papírvágó, két kis vékony ceruza, egy olló és egy eltört lúdtoll.” És így tovább, névjegy is volt ott, aztán egy darab viasz, és jönnek a zárójelesek: „nagy papírvágó olló (ma már nincs), papírvágó fakés, melynek nyele kutyafejet ábrázolt (ma már nincs), nagy favonalzó (Kat. 4.), fekete bőr toilette tok, benne fésű, hajkefe, tükör, két borotva, borotvafenő, egy kis pléh szelence apróságokkal, olló, kés, kesztyűgomboló, és egy kis üveg. (A toilette tok és tartozékai sincsenek ma már meg.)” (53), és így tovább és így tovább.

Ha végigmegyünk az őrzési helyeken, még jobban megdobban a szívünk, mert a tárgyak, de valamilyen módon a fényképek, illetve a leírások révén is megismerkedhetünk egész házakkal, szobákkal vagy helyiségekkel. Én a legszerencsésebb emberek egyike vagyok, mert gimnáziumban osztálytársam, később sokáig legjobb barátom volt a nemrég elhunyt Gergely Antal, akinek Gergely Ferenc orgonaművész és zeneművészeti főiskolai professzor volt az édesapja. Ők Arany János egykori lakásában laktak az Erkel utcában, ahol van is Arany-nak emléktáblája. Nagyon sokszor látogattam meg őket, és ott hallgathattam Bachot, amint Gergely Ferenc játssza Arany János szobájában. Aztán fejlődött a helyzet: Arany elköltözött onnan, mert folyamatosan véres verekedések voltak abban a házban, és őt nem tisztelték. Valameddig elviselte ugyan, mert írónak írták be, és így alacsonyabb adókategóriába esett mint lakástulajdonos. (Egy író meg egy írnok a köznép számá-

ra ma is nagyjából ugyanaz lehet.) Később mégis kijött, három házzal arrébb, az Üllői útra, mert ott már egy valóságos báró Podmaniczky is lakott, és ezért nem volt akkora balhé a házban meg az udvaron. Az Erkel utcai emlékház melletti telken álló épületet mára lebontották, s a helyzet kezd olyanná alakulni, mint Arany János idejében volt, fölfordulás és a többi.

A másik meghatározó hely is tulajdonképpen Arany egy hajdani lakása, ugyan nem egy bérházban, de mégis bekerült erre a kiállításra, igaz, csupán két, érthető módon csak szájhagyomány útján hitelesített tárgy révén: az egyik egy fakupa, a másik pedig egy tintatartó. Ez a helység nem egyéb, mint Geszt, nem messze Szalontától, ahol Arany házitanítóskodott és a kastély parkjában, a kerti lakban lakott. Mindig reméltem, hogy följújtják ezt a kis kerti házikót. Arany Kovács János nevű derék barátjától és iskolatársától tudjuk, hogy amikor itt Arany éjszaka fölriadt – persze semmilyen világítás nem volt –, alpműveket alkotott, például *A nagyidai cigányokat*, és ezeket a meszelt falra írta föl. Azóta ezt a falat persze többször újrameszelték, de úgy gondoltam, hogy talán most, ha felújítják, miért ne kerülhetnének elő Arany János éjszakai „kéziratai”. De nem, sajnos azóta leverték, és úgy festették újra, hogy nem maradt semmi. De a ház még mindig megvan, és Geszt egy varázslatos hely. (Kovács egy pipát is adományozott a debreceni kollégiumnak. Sok pipája volt Arany-nak, sokat elloptak, de még így is maradt vagy hat. Mint tudjuk, pipával a szájában halt meg, úgyhogy ez különösen fontos.)

Rengeteget lehet tanulni ebből a könyvből. Aki elolvassa, másképp fogja megérezni egy-egy vers illatát, másképp fogja meghallani a zenéjét, ha megtudja például, hogy hogyan került be ebbe a gyűjteménybe Arany Juliska faliórája. Vagy azt, hogy miért dühöngött Arany sokszor a tollaira, annyira, hogy Piroska unokájának, akit bálványozott, egyszer kifakadt, hogy nem fogja tudni elol-

vasni (50). Ugyanezt, gorombábban, Szilágyi Istvánnak és Tompának. Mindezek eredményeképpen olyasmit érzünk, mint amit a szentkultusz akart – a legvadabb túlzásaival is – elérni: azt, hogy megszüntesse az időt, amit a vers magában mindig meg is tesz, hiszen amíg olvassuk, nincs idő. S ha ezt elő lehet segíteni, akkor elő kell segíteni. A régi ereklyegyűjtők néha olyan túlzásokra vetemedtek, mint amit Paulus Rittertől tudunk, akinek nem kapott egyházi engedélyt az illír szentekről írott könyve, amelyben hosszan elmagyarázta, hogy különböző tevekara-vánok kihalása árán hogyan jutott el végül

Keresztelő Szent János mutatójára Zágrábba, amivel rámutatott Krisztusra, hogy „íme, az Isten báránya”. Ezt az ujját sokáig Zágrábban őrizték, aztán eltűnt. Gondoljuk el – de végül is jót akart szegény.

Az irodalmi muzeológia a maga módján ezt a történelmet akarja a maga groteszk színházszerűségében fölmutatni. Amint a költő élete is, akármilyen módon, de egy idő után tárggyá válik. Tárggyá, akár akarja, akár nem. De leginkább akkor, ha egyszerre akarja is meg nem is. Mint Arany János.

Szörényi László

„Melyik talál?” Arany János életében készült képmásai

Szerkesztette Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna
(Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 79 l.

A kötet, mely a költő születésének 200. évfordulója alkalmából, *Őnarckép álarokban* címmel megrendezett kiállítás egyik kísérő kiadványaként jelent meg, szorosan kapcsolódik a kiállítás létrehozása során folytatott kutatásokhoz és összefügg a PIM korábbi projektjeivel is. A kurátorok, Kalla Zsuzsa, Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna invenciójának köszönhetően térben is érzékelhetővé vált a kapcsolat a 2011-es Petőfi állandó kiállítással („*Ki vagyok én? Nem mondom meg...*” – *Petőfi választásai*). A Petőfi-kiállítás vége ugyanis egyben az Arany időszi kiállítás „felütése” lett: a Petőfi-tárlatot záró, majd az Arany-kiállítást indító falon a két költő egymáshoz írott leveleinek kedves, játékos megszólításai voltak olvashatók. Ez az oldott hangnem valójában tudatos gesztus, mely egyszerre teremtette meg az összeköttetést a két kiállítás között, s vetette fel a két költő viszonyának, eltérő szerepeinek és kultuszának kérdését, s utalt a kiállítók lineáris egymásba kapcsolódásából adódó kronologikus múzeumi narratívára.

Az előbbi az Arany-kiállítás első termében került a fókuszba, az utóbbi a párhuzamosan futó két elbeszélés egyikének, az emlékkiállítás hagyományos műfaját használó, de azt a múzeumi öreflexió jegyében idézőjelbe tevő „vörös teremszakaszoknak” lett a vezérelve.

A humoros megszólítások egyértelműen jelzik, hogy a kiállításon nem a „hagyomány által szentesített” kultikus olvasattal találkoztak a látogatók. A múzeum a tudomány újabb kutatási eredményeinek, a jelenségek komplexitásának közvetítését vállalta, s ennek szellemében egyidejűleg, egy térben különböző nézőpontokat és olvasatokat mutatott be. Ez a többszólalmúság az egész kiállításon végigvonult, következetesen gondolkodásra, kérdések megfogalmazására, előfeltevéseik revíziójára ösztönözve a látogatót. Az első teremben a tárlókban elhelyezett, egymásnak ajándékozott, kultikus tárgyak mellett a Petőfi-Arany-barátság összetettsége is megjelent: a falon a két élettrajz párhuzamos elemeit ol-

vashattuk, s értelmezhetővé vált a „nézet- és ízlésazonosságokon alapuló, nézet- és ízléskülönbségeken vitatkozó”, versengéstől sem mentes baráti-alkotói viszony. (KALLA Zsuzsa, „Bevezető tér”, in *Őnarckép álarckokban*, főszerk. VADERNA Gábor, 37–48 [Budapest: PIM, 2018], 42–43.) A címfalon elhelyezett fotók, a falsíkból kiemelt, s így hangsúlyozott kalap, Arany saját portréjára vonatkozó sorai, valamint a szemközti oldalon az előbbiekkal „vitatkozó”, Aranyról készített Petőfi-rajz, a kép és önkép viszonyának, s az utókor emlékezetében élő, alapvetően leegyszerűsített Arany-képnek a problémáját vetették fel. Lényegében ezek az elemek és kérdések jelölik ki a „*Melyik talál?*” című kötet kereteit is.

Mielőtt azonban ebbe belemerülnénk, érdemes utalni arra, hogy 2012-ben épp a Petőfi-kiállítás kísérő kiadványaként látott napvilágot *ARC poetica* címmel az a könyv, melynek szerzői Petőfi életében készült képmásainak eredtek a nyomába. A szerteágazó anyag feldolgozása során egyaránt szerepet kaptak irodalom- és művészettörténeti megfontolások, tudománytörténeti elemzések és gyűjtéstörténeti kutatások, hiszen az imázsépítés és a kultusz, a hitelesség és a történeti ikonográfia bonyolult összefüggéseinek feltárása interdiszciplináris megközelítést kíván. (Vö. ADROVITZ Anna és KALLA Zsuzsa, „ARC poetica”, in *ARC poetica*, szerk. KALLA Zsuzsa, 9–18 [Budapest: PIM, 2012]; CSORBA Csilla, „Költőkép térben és időben”, in *ARC poetica*, 111–117; SINKÓ Katalin, „Vayer Lajos és a történeti ikonográfia”, in *Kiállítás Vayer Lajos tiszteletére 80. születésnapjának évében*, szerk. BEKE László és PLESZNYIVY Edit, 63–72 [Budapest: MNG–MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993].)

Az *ARC poetica* folytatásának tekinthető az Arany János egykorú portréinak feldolgozását célul tűző kötet, mely – az előszó tanúsága szerint – az Arany-kiállítás két kurátorának, egy irodalomtörténésznek (Kaszap-Aasztalos Emese) és egy művészettörté-

nésznek (Sidó Anna) a párbeszédéből jött létre. A kollektív írás módszere, mely a szerzők meglátása szerint a tudományköziség garanciája, nyilván nem független a múzeumi kurátori munka tapasztalatától. A kiállítás maga is kollektív alkotás: a gazdag tárgyi anyag elrendezése, a párhuzamosságok és ellenpontok, az eltérő narratívák és a kreatív összeolvasások a három kurátor folyamatos diskurzusának az eredményei, miközben az általuk képviselt különböző tudományágak szempontjait, eltérő fókuszait is tükrözik.

A kötet egy tanulmányt és egy annotált és képekkel ellátott műtárgyjegyzéket tartalmaz. A tanulmány kronológiai rendben korábban nem látott teljességben veszi sorra Arany arcképeit, bepillantást engedve a 19. századi privát és nyilvános képhasználat kérdéseibe. Első tárgya Petőfi 1847-es ceruzarajza, a legkorábbi Arany-portré, mely barátságuk és kultuszuk közös emléke. Már itt lehetőség nyílik arra, hogy a szerzők a képek funkciójával kapcsolatban kérdéseket fogalmazzanak meg, hiszen noha a rajz baráti nézőpontból, privát célra készült, s Petőfi haláláig őrizte, viszonylag hamar felmerült a nyilvánosságra hozatal ötlete. Petőfi tökéletesen tisztában volt a portré imázsépítésben játszott szerepével (ADROWITZ és KALLA, „ARC poetica”, 15), s minden bizonnyal neki köszönhető, hogy Arany is felismerte: saját képmása az írói „arculatának” szerves része. A tanulmány szerzői épp e korán formálódó tudatosság bizonyítékának látják, hogy Arany legfontosabb portréihoz rögtönzött verseket is fűzött. Az első Petőfi-rajzhoz és az utolsó, Ellinger testvérek által készített fotóhoz egyaránt négyesrost írt „ezáltal mintegy keretbe foglalta saját »arcképcsarnokát«” (12).

Mire Petőfi rajza 1880-ban a hagyatékból a Nemzeti Múzeumba, és onnan végül a nyilvánosság elé került, addigra már a közönség Arany Jánosról alkotott képét számos portré formálta. Ezek közül egyértelműen Barabás Miklós művei gyakoroltak a legnagyobb hatást. Barabás első, Aranyról készített rajza a

kortársi visszaemlékezés szerint Petőfi kezdeményezésére, sőt noszogatására született (KALLA Zsuzsa, „Nagyszalonta [1840–1849]”, in *Önarckép*, 91). Litografált változatát az *Életképek* 1848-ban mellékletként publikálta, így először jutott el a széles nyilvánossághoz a költő arcképe. Az imázsteremtés jegyében nyílt tekintettel, idealizált vonásokkal ábrázolt fiatal Arany itt még magyaros-zsinóros mentében jelent meg, míg az 1850-es évek Barabás-portréin már a polgáris, művész-viselet dominált. Barabás 1856-os rajzán, majd az arról készített acélmetszeten a körszakáll és a kihajtott Petőfi-gallér tudatos választás eredménye, s egyértelműen tisztelgés az egykori barát előtt, s provokatívan utal a szabadság ethoszát őrző művész-szerepre, amit az is indokolt, hogy a metszet első verseskötetében jelent meg. Még ugyanebben az évben szülővárosa rendelte meg az első olajképet Barabástól, aki részben fénykép alapján dolgozott. Ennek bizonyítéka – és a szerzők által elvégzett Arany-ikonográfiai kutatás legújabb eredménye – az a Nagyszalontán megtalált fénykép, amelyet nem kizárt, hogy maga a fotográfiával is kísérletező festő készített. Barabás 1857-re befejezett festményén az ülő testhelyzet, az asztalon elhelyezett kéziratok, a háttérben a könyvespolc a költői szerepre utalnak. A kötet szerzői joggal jegyzik meg, hogy a kép mentes a romantikus vonásoktól, s a merev beállítás, a puritán környezet sokkal inkább fegyelmeltséget, szigorú munkát és tudatosságot sugall – azokat a vonásokat, melyek később a köztudatban élő Arany-kép elemeivé váltak. Barabás festménye már 1857-ben kiállításon szerepelt Pest-Budán, majd hamarosan a festő másodpéldányt készített róla konkrét megrendelésre, vagy – a kor festői műhelygyakorlatának megfelelően – annak közeli reményében. Ez éppúgy mutatja a kép népszerűségét, mint a számos festményt követő sokszorosított grafika. A növekvő kultuszt tükrözi Eötvös József szobormegrendelése, Izsó Miklós elkészült szobrának (1862: gipsz, 1874: márvány)

ünnepélyes eleganciája, s az arról készült Marastoni-féle könyvomat. Markánsan eltér ettől az ikonográfiától és az időskori portrék felé mutat Schloessel András kisméretű mellszobrára, melyen Aranyt szakállal, erős arcéllel, szigorú tekintettel örökíti meg.

A kötet szerzői gondosan végigkövetik az Arany-ábrázolások összes műfaját, s a történeti ikonográfiai kutatások módszertanával igyekeznek szétszálazni az összefüggéseket, hatásokat. Helyet kapnak az alig ismert képek éppúgy, mint a karikatúrák vagy a fotók. Talán az egyik legizgalmasabb festmény Rozvány György *Arany János mint nemzetőr* című, nehezen datálható képe, melyen Arany nem költőként, hanem honvédként, vállán puskával masírozva jelenik meg. A kiállítás rendezőinek kutatása során Nagyszalontán előkerült festmény nehezen illeszthető bele a vizuális imázsépítés fent vázolt folyamatába, sokkal inkább a helyi kultusz egyik különös darabjaként értelmezhető, mely egyben egyedülként Arany 1848-as közösségi szerepvállalásának állít emléket.

Külön csoportot képeznek az önkarikatúrák és karikatúrák. Arany kéziratai mellé feliskiccelt rajzai – mint a 19. századi margináliák – a szöveg ironikus kommentárjainak tekinthetők. Arany magát történelmi jelmezbe öltöztetve, lúdtollon lovagolva jelenítette meg, a tollukkal harcoló írók vizuális sémáját követve. Ezek a nem nyilvánosságnak szánt rajzok az Arany-életműnek épp azt a parodisztikus vonását mutatják, amely a kiállításon a karakterpárokknál is hangsúlyosan megjelent. A koncepciót kidolgozók szándéka szerint a kiállítás az irodalomtörténetben jó ismert, ám a közbeszédből hiányzó parodisztikus, szellemes Arany-képet (is) közvetítette a közönség felé, árnyalva a költő tragikusan komoly beállítódásáról élő, mint láthattuk festmények és grafikák által is erősített képet. A téma jelentőségét mutatja, hogy Kaszap-Asztalos Emese az irodalmi életmű és a karikatúra műfajának összefüggéseiről, Arany szatirikus rajzairól és a torzképek inspiratív hatásáról egy nagyobb

lélegzetű cikket is publikált a kiállítás katalógusában („A »Gráciák mosdatlan gyermeke«: Arany János és a karikatúra”, in *Önarckép*, 366–387).

A kötet kronológiai sorrendben a többi műfaj közé besorolva tárgyalja a költőről készült fotókat, azok sokszorosított grafikai és fotografikus másolatait. Ellinger Ede 1880-as négyteteles fényképsorozatának botos-kalapos variánsa, mely korábban csak metszetről volt ismert, a kutatás újabb eredményeként eredeti nagytípusban is előkerült. Ez az a fotó, melyhez a költő kötetünk címadó versét írta. A vers és a kép csak Arany halála után került egymás mellé az Arany László által szerkesztett *Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése* kötetben, a kép és szöveg közötti összefüggés csak ekkor vált nyilvánvalóvá és nyilvánossá. A *Melyik talál?* önreflexív sorai újra alkalmat adtak a szerzőknek a költői életmű és a képi (ön)reprezentáció összevetésére. A négy soros és a kezében bottal és kalappal távozni készülő költő fényképe együtt az összegzés, búcsú

és távozás gesztusát hordozza, s összecseng az *Epilogus* vagy a *Mi vagyok én?* rezignált önróniájával. Noha kötet még néhány, a temetéssel és a kultusszal összefüggő ábrázolást, és pár korábbi előképre visszavezethető, de már a költő halála után született képet felsorol, lényegében lezárul a vizuális imázsteremtés és költői szerep, a kép és önkép viszonyának az elemzése. A többi mű már Arany emlékezetéről szól.

Ahogy az Arany-kiállítás arra vállalkozott, hogy az életműre, a költő emlékezetére és a múzeumi reprezentációra egyaránt friss szemmel tekintsen rá, úgy ebben a kötetben Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna új szempontokat felvetve árnyalták, pontosították és meglepő felfedezésekkel gazdagították az Arany-ábrázolásokról eddig tudottakat. A kiállításához kapcsolódó többi kiadvánnyal együtt ez a könyv is bizonyítéka a kutatás alapú múzeumi munka nem múló relevanciájának.

Róka Enikő

„Egyszóval... a költészet”. Arany-verselemzések

Szerkesztette Vaderna Gábor

(Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 124 l.

Az Arany-évforduló alkalmából megjelent karcsú, nagy alakú, puha kötésű tanulmánykötet nyolc szerző – irodalomtörténészek mellett két tudós tanár és egy költő – tizenegy szövegét tartalmazza. Mint a szerkesztő, Vaderna Gábor a bevezetőben írja, a kiadvány az évfordulós PIM-beli Arany-kiállításához (*Önarckép álarcokban*) kapcsolódik, amennyiben „a kiállítás által az életműből kiemelt Arany-verseket helyezi a fókuszba”. A kiállítás és a kötet egyaránt arra vállalkozott, írja Vaderna, hogy „az Arany-irodalom legfrissebb eredményeinek figyelembevételével egyszerre újítsa

meg, frissítse fel a szövegek értelmezését, és kínáljon fel lehetőségeket az életmű egészének megértéséhez”. Továbbá, hangsúlyozza a szerkesztő, közérthető formában kívántak értekezni a szélesebb nagyközönséget és különösen az iskolai oktatást megcélözva. Ez utóbbit, a kötet tanórai, pedagógiai hasznosításának reményét a fülszöveg ismételtén és nyomatékkal kiemeli.

Rokonszenves és világosan megfogalmazott célkitűzések – de vajon maga a kiadvány mint könyv, mint tárgy mit tesz annak érdekében, hogy felhívja magára a figyelmet, és eljuthasson vágynak célközön-

ségéhez? Lehangelő, elszomorító ügytelenségek sokasága révén – semmit. Vagy még sarkosabban: a kiadvány mindent megtesz, hogy észrevétlen maradjon. A kötet címe, egy kontextusa hiányában jelentés nélküli Arany-idézet nem a nagyközönséget szólítja meg, legfeljebb egy exkluzív klub tagjait. Az informatív alcím (*Arany-verselemzések*) kicsinyke betűkkel szerénykedik, a nagy felületen alig észrevehető. A külső borítót egy grafika uralja (Németh Zoltán munkája), de ez nem Arany Jánost ábrázolja, hanem egy csipőre tett kezű body builder karikarisztikus árnyképe az 1960-as évek képregényeinek modorában. Igaz ugyan, hogy az ábra a „mi mindenben hibás a grafikusnak Arany Toldi Miklósát ábrázolni kívánó képe?” játékos iskolai feladatnak kitűnő – olvasócsalogatónak aligha. Amúgy Németh Zoltán inkább elidegenítő, mint kedvcsináló grafikái rendre fölbukkannak a kötetben is, a nyolc szövegelemzést bevezetendő, gyönyörű nyomdai kivitelben, áttetsző zsírpapírra nyomva, ám semmitmondóan és feleslegesen. Vajon milyen olvasóközönséget vélt megcélozni a kötetet kiadó PIM ezekkel a képekkel? (Meggjegyzem, a grafikák vélhetően a kiállításhoz kapcsolódást jelzik, hiszen – sajnos – hatalmas formátumban ott is szerepeltek.)

Az eltűnt idők ifjúsági olvasmányát sejtető fedőlapnál is nagyobb baj, hogy a könyv gerincén csak a kötet főcíme, a rejtélyes-exkluzív idézet található meg, ez is minimális méretű betűkkel, az „árúvédjegyek”, brandnek is kiváló Arany János név nem szerepel. Így aztán a könyvesboltban vagy a könyvtárban keresgélő olvasó elől jó eséllyel tökéletesen elrejtetik a kötet. A kulturális emlékezet megújításának és megerősítésének nemes igyekezete a *külsín* miatt legalábbis megbicsaklik, vagy még inkább: hamvába hol.

Nagy kár, mert a *belbecs* klassziszokkal jobb. A szövegek valóban jól olvashatók, a szerkesztői szándék ebben megvalósult.

Vonzók, érdekesek, tartalmasak, legtöbbször szigorúan szerkesztett és tömör. A „pedagógiai hasznosíthatóság” ugyan felettebb kérdéses az elemzésre kiválasztott nyolc mű közül három esetében: a *Bolond Istók*, a *Buda halála* és a *Vojtina Ars poeticája* tárgyalására, feldolgozására semmi esély a mai iskolai gyakorlatban. Mégis: az elemzések kedvet csinálhatnak merészebb, kísérletező kedvű tanároknak; a paletta gazdagítása, az (elvi) lehetőségek bővítése – helyes, jó, értékes cselekedet. Az *Akadémiai papírszeletek* vagy a hasonló, humoros alkalmi versesckék közül egyik-másik nyilván bevihető és beviendő a tanórákra, és a tanárnak háttérismeretként hasznos lehet mindaz, amit a szövegtípus sajátosságairól, Arany János hivatali munkájáról vagy az egyes szövegek felderíthető körülményeiről, utalásairól olvashat – de a szövegek értelmezéséhez, kezeléséhez a kötetbeli tanulmány (Z. Kovács Zoltán írása) nem ad lényegi kapaszkodót. Pedig például *A csillag-hulláskor* című sorozat (amelynek hét darabja a kötetben teljes hasábos idézetként is helyet kap) kiváló alkalmat adhatna arra, hogy a tanulmányíró szembesítse az egyes versekben alkalmazott módszereket, az eltérő perspektívákat és nyelvi-költészeti regisztereket, a gunyos megközelítés különféle módjait, s a sok arcú, sok módszerű Arany Jánost e sorozat elemzésével is bemutatassa.

Hiányérzetet kelt a *Tamburás öreg úr* elemzését ígérő cikk is (Kucserka Zsófia munkája). Érdekes és informatív a keletkezés- és tárgy történeti összefoglalás, továbbá Arany Jánosnak a zenéhez, zenéléshez, ritmushoz, népdalokhoz fűződő viszonya alapos bemutatása is. Termékeny és távlatokat nyit a költemény lehetséges kontextusainak megjelölése, hiszen ezek eltérő értelmezések kiindulópontjai lehetnek – ám az írás a versszövegről magáról alig mond valamit, mindössze a 11 szótagos versritmus hagyományba ágyazottságát emeli ki, hogy erre alapozza a szép – és feltehetően igaz –

végkövetkeztetést: a versben „szétszálazhatatlanul fonódik össze a közösségi tudás a személyes emlékezettel, a tamburás öreg úr alakjában pedig az európai Orpheus-hagyomány lantos költője a népdalait gondosan kottázó Arany Jánossal” (86). Azzal, hogy elmarad a versben megidézett különféle jellegű dallamok katalógusának föltárása, továbbá az ábrázolt öreg úr és az őt ábrázoló költő magatartásformáinak bemutatása, a végkövetkeztetés némileg a levegőben lóg.

Rendkívül érdekes, s eddigi ismereteinket sok helyütt pontosítja, elmélyíti Szilágyi Márton Arany János pályáját társadalomtörténeti-szociológiai szempontból áttekinthető életrajzi összefoglalója. A tanulmány az első bekezdés és a tudományos jegyzetek nélküli újraközlése Szilágyi 2017-ben megjelent Arany-könyve („*Mi vagyok én?*”, *Arany János költészete*, Budapest: Kalligram) nyitó fejezetének, mint ahogy a *Buda halála* elemzése is. Bár a másodközlés tényét helyénvaló és elvárható lett volna jelezni, szempontunkból most nem ez az érdekes, hanem az, ami az újraközlés során sajnálatos módon lemaradt. Szilágyi ugyanis tanulmánya eredeti közlésében tartalmaz, irányt kijelölő címet ad dolgozatának, felkészítve ezzel az olvasót arra, amit kapni fog, illetve arra, amit a tanulmánytól várhat: „*Arany társadalmi státusának változásai*”. A „szélesebb olvasóközönségnek” szánt változatban ez a fontos közlés elmarad, csupán a költő neve és évszámai szerepelnek feliratként, s az olvasó magára marad csodálkozásával, hogyan lehetséges áttekinteni egy írói pályát a gerincét alkotó műalkotások említése nélkül. A másodközlésből szintén lehangzott első bekezdés pedig világossá teszi a dolgozat vállalását: „Az irodalom 19. századi intézményesülésének mint háttérnek az elemzésbe való bevonása ugyanis számos jól ismert tény egészen más fényben mutathat meg a költőről. Azaz nem egyszerűen az életrajz speciális szempontú újrarendezése a célom, hanem bizonyos biográfiai tényezők társí-

tása egy olyan értelmezői kerettel, amely intézménytörténeti és társadalomtörténeti modellekre épül [...]” Hogy aztán egy ilyen – a maga nemében remek – biográfia mennyire és hogyan segíti Arany költészetének iskolai feldolgozását, megértését és megszerettetését, más kérdés. Egyes vonatkozásai, szeletei bizonyára könnyedén, sikeresen és talán nélkülözhetetlen módon beépíthetők: a parasztsághoz-nemességhez tartozás furcsa bizonytalansága, a végzettség nélkülség és a középiskolai tanári státusz nehezen érthető ellentmondása, a Szent István-rend kiskeresztjének odaítélése kapcsán megélt súlyos dilemmák.

A kötet szerkesztője/kiadója igencsak szűk terjedelmet írhatott elő a szerzőknek: egy-egy dolgozat 6-7 nyomtatott oldalt tesz ki, s egyes elemzéseken érezhető, hogy a szerzőnek még lenne fontos mondandója vagy kifejtendő szempontja – ha hagynák. A korlátos terjedelem kötelme alól azonban jól érzékelhetően felmentést kapott a költő Szabó T. Anna: 34 oldalon írhatott *Arany János utóéletéről*. Az anyag kétségtelenül óriási, s talán helyes is, ha egy költőt nem szorítanak spanyolcsizmába (bár, vélhetjük, a spanyolcsizmát az irodalomtörténészek és a tanárok sem érdeklik meg, s ők is, az olvasók is jobban jártak volna, ha a kiadó a rendelkezésre álló pénzt néhány oldallal nagyobb terjedelemben fordítja az elegánsan kivitelezett, tehát drága, ám gyenge grafikák helyett). Szabó T. Anna tehát szabadon szárnyalhatott – és laza szerkezetű, csapongó, túlbeszélő, vegyes színvonalú írást alkotott. Babbitól Géher Istvánig és (sajnos, sajnos!) Szabó T. Annáig sorakoznak a költők, akik említették a Mestert prózában és/vagy versben, motívumát fölhasználták vagy valamelyik hangját imitálták, és sorakoznak az érdekes vagy kevésbé érdekes idézetek is, többnyire lelkes rajongással, de a kapcsolódás módját és mikéntjét nem (vagy csak ritkán és felszínesen) elemezve. Szabó T. Anna írása nélkülözi a józan rostálást. Ne-

mes Nagy Ágnes magának írt, nem publikált, Aranyra rájátszó balladáit a téma szempontjából nem relevánsak, igen részletes elemzésük felesleges és zavaró (hogy az Ady-hatást hosszasan nyomozó részt ne is említsem). Pilinszky gyerekkori Arany-süketsége: érdektelen. Mint ahogy – önmagában – Illyés vagy Nagy László gyerekkori lelkesedése is. Ami érdekes, hogy mit integrálnak és hogyan Aranyból a saját költészetükbe. Arról is kár hosszasan lamentálni, hogy Szabó Lőrincet, minden jel szerint, nemigen érdekelte Arany. Legyen ez az ő baja (vagy akármije), Arany utóéletéhez ez nem (ez sem) tartozik hozzá. Fontos és érdekes viszont Vas István erős kötődése Aranyhoz. Ennek rétegeiről, mélyebb okairól, rejtett összefüggéseiről jó lenne olvasni – de meg kell elégednie az olvasónak a tény regisztrálásával és néhány idézettel. Ahogyan igen izgalmas Juhász Ferenc mitikus óriássá növelt Arany Jánosa a többször is szóba hozott, hatalmas bajszával – de hiába nézem újra és újra a szöveget, semmiféle értelmezést, elvontabb következtetést nem lelek, ismét csak be kell érnem a remek idézetekkel. Öröm viszont Gergely Ágnes hommage-verse (*Arany Jánoshoz, változások idején*), és szép a (szójátékos) kommentár is: „...megint hozzá fordul [...] örök arálynak, erénynek és mércének téve meg elődjét...”

Szabó T. Anna említi ugyan József Attilát, feledi idézni csodálatos sóhaját az *Arany* című 1929-es versből: „Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!” – pedig az evidencia erejével itt mondatik ki Arany János pozíciója és az utódok, költő-kollégák hozzá való viszonyának lényege: Arany apasága és a szólás Dáriusához mérhető vagyona, vagyis kimeríthetetlen nyelvi, szellemi, érzületi (és a többi!) gazdagsága. Arany kikerülhetetlen, a magyar kultúra és munkásai nem is akarják, de ha akarnák, sem tudnák kikerülni. A vizsgálandó kérdés az, hogy ki mikor, miért, hogyan fordul a szellemében nagyon is élő Mesterhez vagy valamelyik művéhez, motivumához, regiszteréhez, il-

letve ha valamiben felismerünk olyan vonást, „mit szellemujja von”, annak jelentését és jelentőségét fölmérjük. Ezt lett volna jó egy szűrt, szigorúan válogatott anyagon alaposan, mélyfúrásokkal megvizsgálni.

Mint az eddigiekből kiderül, a kötet legtöbb írását ezért vagy azért, kisebb vagy nagyobb mértékben problematikusnak ítélem. Vannak azonban egészen elsőrangú darabok is. Arató Lászlónak jutott az a hálátlan feladat, hogy kis terjedelemben összegezze a *Toldi*-ról fölgyűjt óriási tudást. A szakirodalom ismeretében és ökonomikus hivatkozásokkal, ugyanakkor egyéni invencióval, lendületesen oldja meg feladatát. Fölvázolja a lehetséges értelmezési kereteket, majd körüljárja a „naiv és népies” költemény problematikáját, számot vet a műnek az eposzhoz és a hősi idillhez való viszonyával, élvezetesen tárja föl a *Toldi* drámai jellegét, és mutatja be a főhős lelkiállapot-változásait és Arany egyéb pszichológiai telitalálatait.

Remek Pethőné Nagy Csilla *Ősszel*-elemzése is. Minden megállapítását argumentálja, pontosan és meggyőző módon. Letisztult tömörséggel és diákok számára is érthető módon idézi fel a művelődéstörténeti összefüggéseket, Winckelmann görögség-képét és Macpherson *Ossziánja* megítélésének változását. Alapossága, módszeressége, árnyaltsága, az értelmezés összetettsége és gazdagsága, az értekező nyelv gördülékenysége mintaszerű: Pethőné Nagy Csilla tanárnő a költő és verse avatott ismerőjeként érteni és (át)érezni tanít.

Bravúros munka Milbacher Róbert *Ágnes asszony*-elemzése. Meggyőző értelmezése szerint Arany Ágnes asszonyt kettős perspektívában ábrázolja, egyszerre bűnös-ként és áldozatként, és így a kereszténység bűn/bűnhődés vonatkoztatási rendszerébe és az antik végzetfogalom értelmezési tartományába egyaránt illeszkedik a történet, a vak sorsnak kiszolgáltatott ember példázataként is olvasható. Más női szereplők sorsát fölvázolva rámutat, hogy Aranyt „a

tabukat tudatosan áthágó vagy annak határain szándéktalanul kívül rekedt” nők tragikus sorsa érdeklő elsősorban, s az emberi lét rettenetességének aspektusát mutatja be általuk. Az Ágnessel kapcsolatos ártatlanság-motívumok (a névadás, a liliom, a hattyú) áldozatként is láttatják az asszonyt, saját ösztöneinek, szerelmi szenvedélyének áldozataként, akinek örülése büntetés, mániákus mosása vezeklés – de ez a vezeklés nem vezet fölmentéshez, megbocsátáshoz, tehát nem keresztényi, hanem az antik mitológia bűnöseinek vezeklése. A refrén: közösségi fohász, a refrén beszélője Ágnes példájában a mitikus határátlépést látva „mintegy visszakéredzkezik az Atyaisten szigorú, de a vak végzethez képest mégiscsak komfortosabb, mert a szabályok betartásával kiszámíthatóbb érájába”. A ballada a görög tragédiák módjára „szánalomra is

készíti az olvasót, az egyetemes részvét és sorsközösségnél fogva”, ugyanakkor a rettenettől való szabadulásra a keresztény modellelhez való visszatérés kínál lehetőséget.

Érdekes és egyéni a könyv tipográfiája (a Graphasel Design Studio munkája), a hol kéthasábos, hol egyhasábos szedés, a nyomdai tükör egyöntetű unalmát megtörő, vastagbetűs idézetek, a zöld háttér előtt fehér betűkkel közölt műrészlet az elemzett alkotásokból. A PIM-kiadványok esetében megszokott, kiváló minőségű a négy Arany-arckép reprodukciója. E tekintetben kifejezetten olvasóbarát, vonzó a kiadvány. Jó lenne, ha valóban eljutna az olvasókhöz. Ideje lenne jobban kihasználni a digitális világ kínálta lehetőséget, s a kiadványt és a kiállítás anyagát közzétenni az interneten.

Tamás Ferenc

Arany János: Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.

Sajtó alá rendezte Hász-Fehér Katalin

Arany János Munkái (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016), 1424 l.

Mint közismert, Arany János hagyatékát Arany László kezelte. Támogatta előbb a Nagyszalontán 1882-ben megalakult Arany-Emlékbizottságot, mely a szalontai gimnáziumban rendezett be emlékszobát, majd 1893-ban anyagilag is hozzájárult a Csonkatorony megvásárlásához és emlékmúzeummá alakításához. Emellett odaajándékozta atyja bútorait és könyvtárának egy részét. Voltak közöttük tudományos és szépirodalmi művek, folyóiratok, akadémiai kiadványok, melyeket – ha hiány mutatkozott – saját példányával pótolta. Úgy rendelkezett, hogy az ő halála után majd Arany teljes könyvgyűjteménye Szalontára kerüljön.

Mint tudjuk, a sors nem így akarta. Arany László 1898-ban elhunyt, és özve-

gye, Szalay Gizella 1905-ben feleségül ment a nála jóval fiatalabb Voinovich Gézához (1877–1952). Voinovich így jutott az Arany-hagyaték birtokába, s egyre inkább magántulajdonának tekintette. Ő akarta megírni – s végül 1929 és 1938 között meg is tette – három kötetben Arany életrajzát. Már jóval korábban, néhány közlemény erejéig jelezte azt a szándékát is, hogy Arany összes műveit sajtó alá rendezze, s ehhez szüksége van a kéziratos hagyatéokra. A kritikai kiadást 1951-ben kezdte publikálni, ehhez azonban korábban rengeteg jegyzete készült – szerencsére, mert ezek egy része megmaradt az akadémiai Kézirattárban, akárcsak Arany némely kézirata és a könyvtár egy része is, például Arisztóphanész komédiáinak azon

két kötete, Friedrich Heinrich Bothe latin kommentárjával, amelyből Arany a fordításkor dolgozott, és amely tele van az ő lapszéli jegyzeteivel.

A hagyaték nagyobbik része azonban elpusztult, mert a brit Királyi Légierő (RAF), vagy az angol gyártmányú gépeket használó szovjet légiflotta sem tökéletes, s nem jól céloztak. Ők nem a Ménesi (akkori nevén Nagyboldogasszony) utat akarták szétlőni, hanem a Duna-parti malmokat meg a csepei gyárakat. Ilyen az élet: fúj a szél, vagy valami ehhez hasonló... (Van olyan feltételezés is, hogy akadt az utcában egy kilóni való célpont: a gellérthegyi német parancsnokság.) Szalay Gizella szörnyethalt a ráomlott ház pincéjében, az anyag pedig teljes egészében elpusztult, elégett.

Szerencsére néhány kötet valahogyan kikerült a hagyatékból – vagy Szalontáról, vagy Voinovichtól, vagy még korábban –, és magánkézből maradt. Közgyűjtemények vásároltak fel közülük néhányat, például az Országos Széchényi Könyvtár, ahol a Merényi-féle *Dunántúli Népmesék* két kötete ma is megtalálható (Szabó G. Zoltán barátomnak hála ma már a Kézirattárban, mert korábban nem jöttek rá arra, hogy kinek volt a tulajdona és kinek a kézírása olvasható benne), fantasztikusan sok jegyzettel, melyek csak részben jelentek meg a Merényiről készült, nyomtatott Arany-kritikában. Az OSZK – ha jól tudom – 1952-ben vette meg a kötetet egy jótékony embertől, aki valahogyan magáévá tette, de 70 forintért átengedte a könyvtárnak.

Hasonló apróságokat lehet még említeni, de a szomorú igazság az, hogy a Csonkatornyon kívül sehol sincsen egységes gyűjtemény Arany János egykori könyvtárából. Ezért az új kritikai kiadás megindításakor Korompay H. János mint főszerkesztő úgy döntött, hogy kezdjük a sorozatot valami abszolút újjal, s talált hozzá egy tökéletesen alkalmas kolléganőt, Hász-Fehér Katalint, aki a *Széljegyzetek* 1. kötetében elképesztő

munkával föltálasza elénk Arany *Koszorú* című lapjának egész európai sajtóhátrétét.

Arany, mint a kötet előszavából kiderül, mintegy 700 cikket emelt át a *Koszorúba* különböző európai lapokból; található köztük szépirodalmi szöveg, értekezés, tárcsa, tudósítás, kritika, glossza, jegyzet, vagy csak utalás. A párizsi *Revue des Deux Mondes*-ből és a londoni *The Atheneumból*, a korszak két vezető európai kulturális lapjából kevesebb cikket találni a *Koszorúban* (a *Szépirodalmi Figyelő* még sok esetben e forrásokra támaszkodott). Ez annak köszönhető, hogy a *Koszorút* nem kritikai és értekező jellegű, sokkal inkább szélesebb olvasótáborra számító, színesebb tartalmú, kulturális aktualitásokra figyelő lapnak szánta Arany. Ezért itt sokkal több átvétel van német lapokból, különösen azok szemlélő, olykor divatlap-szerű változatából.

A kötet végén Hász-Fehér Katalin összegyűjtötte az átvett cikkek forrásait (ahol ez lehetséges volt), s többek között a következő lapokat találjuk itt: a Dickens szerkesztette *Household Words* és *All the Year Round* című irodalmi hetilapokat, Thackeray irodalmi lapját, a *The Cornhill Magazine*-t, a német képes családi hetilapok közül az *Illustrierte Zeitung*ot és a *Die Gartenlaubé*t, vagy a Joseph Lehmann által kiadott világirodalmi heti szemlét, a *Magazin für die Literatur des Auslandest*. Utóbbiból meglehetősen sok cikket emelt át Arany, és a *Magazin* is több magyar tárgyú írást közölt (többek között Madách Imréről), köszönhetően annak, hogy Arany jó viszonyban, levelezésben is állt annak egyik szerkesztőjével, Theodor Opitzcal. Az angol irodalmi újságokból ezzel szemben főként külső munkatársak fordítottak Aranynak, többnyire szépirodalmat. Arra, hogy ő maga dolgozott volna angol forrásokból, kevés példát találni, de az egyiket érdemes említeni. Dickens 1863-ban *Small-Beer Chronicles* [Csevegések] címmel teszi közzé a nyelvi divatokat és szokásokat humoros hangnemben kommentáló tárcáit;

ennek egyik részét (feltehetően) Arany is lefordította és név nélkül közölte a *Koszorú* 1863. május 31-ei számában, majd a következő számokban maga folytatta a sorozatot, hasonló hangnemben, *Divattudósítás és A jövő stílusa* címmel.

Arany a *Koszorú* esetében tehát különböző lapstílusok elemeit ötvözte. Irodalmi hetilap szerkezetét dolgozta össze illusztrált szórakoztató lapok és szemlélő irodalmi magazinok struktúrájával. Képeket nem közölt, ez drága lett volna, és külön munkatárs is kellett volna hozzá, de tartalmilag és tematikailag igyekezett az ilyen típusú kiadványok szórakoztató sokrétűségét követni.

Az egyik legtöbbször használt forrása egy szemlélő jellegű, a művelt közönség számára kiadott német kulturális hetilap volt, a lipcsei *Europa – Chronik der gebildeten Welt* (a továbbiakban: *Europa*). 1859-től Carl Berendt Lorck szerkesztette, és három részből állt: egy-egy szám elején hosszabb értekezések olvashatók, melyek többnyire valamely frissen megjelent könyvből vagy más európai lapokból kerültek ki. Vannak közöttük társadalomelméleti, kultúratudományos, művészettörténeti, világirodalmi és német irodalmi témájú írások, olykor magyarokról is (pl. Kleist, Alexander von Humboldt, Schiller, Poe, Michelet, Shakespeare, Tennyson, a török költők, a lengyel költészet, George Sand vagy Dürer mellett Petőfiről is megemlékezett a szerkesztő). E blokk végén általában szépirodalmi szöveg is állt egy-egy tárca erejéig (innen fordította le például Arany az *Asszonyélet, Költémények Johannától* című cikket a költőnő verseivel együtt – ez is most derült ki, az *Europa* kutatása és a kritikai kiadáskötet készítése során). Ezt követte a glosszák és kishírek rovata (*Chronik der Europa*), alcímek szerint elkülönülő rovatokkal (irodalom, képzőművészet, zene, színház), végül az *Anzeiger* című rész következett könyvújdonságokkal és reklámokkal. A *Koszorúval* összehasonlítva jól látszik, hogy Arany többnyire ennek a lapnak a beosztását követte, ötvözve Dickens

és Thackeray koncepciójával (az előszó szerint Arany is elsődlegesen szépirodalmi lapra nyújtott be pályázatot 1862 őszén, de azután meggondolta magát, mert rájött, hogy hetente egy egész lapnyi minőségi szépirodalmat nem tudna begyűjteni).

A *Koszorú* mintáinak és koncepcióváltásainak felfedezése önmagában is érdekes, ám a történet itt nem ér véget. Az *Europára* Arany előfizetett, és a *Koszorú* szerkesztésének idején, 1863. január 1-jétől 1865 júliusáig heti rendszerességgel kapta a lapot, méghozzá oly módon, olyan postai gyorsasággal, hogy mindig az aktuális, vagy egy számmal korábbi példányból dolgozhatott. Az *Europa* 130 lapszáma ma is megtalálható a nagyszalontai Emlékmúzeumban, Arany széljegyzeteivel és jelöléseivel. Egyedülálló forrás, mert a *Koszorú* számaival összeolvastva két és fél éven át követhetővé teszi, hogy Arany mit olvasott, mire figyelt fel, mit jegyzetelt és mit tartott érdemesnek átvenni a saját hetilapjába. Így nemcsak a szerkesztés folyamatára világít rá, hanem Arany európai tájékozódásának irányaira, jellegére is. S ily módon helyesbíteni lehet Németh G. Béla feltételezését, miszerint Arany e lapot korábban, a *Szépirodalmi Figyelő* idején is olvasta volna. Ott ugyanis egyetlen nyoma sem található az *Europa* ismeretének, kivéve egy 1862. őszi átvételt, de a levelezés szerint ezt a cikket is úgy kapta Arany.

Az *Európából* 1863-tól kezdődően többféle módon dolgozott. Néha kijelölte a friss számból a cikkeket, és valakinek kiadta fordítani; olykor ő maga kivonatolja az olvasott anyagot, bevezetőt ír hozzá, zárójeles kommentárokkal, megjegyzésekkel, olykor lábjegyzetekkel, bevezetővel látja el. Néha csak egy-két mondatban foglalja össze valamely glosszát, hosszabb értekezést, és rövid kommentárt fűz hozzá. Néha pedig nem is jelöli a cikket, csupán áttemeli. Mint Hász-Fehér Katalin bevezető tanulmányából kiderül, Arany mintegy 550 cikkel dolgozott a lipcsei lapból; kb. 350-et jelölt ki, ebből

120-at át is vett; 220 körüli azon cikkek száma, melyeket kijelölt (tehát bizonyíthatóan olvasott is), de nem vett át. Végül mintegy 230 cikket úgy vett át, hogy nem jelölte be a lapban. Az *Europából* való átvételek száma folyamatosan nőtt: 1864 közepéig fél-évente átlagosan 40–50 írást hozott innen, az összes külföldi vonatkozású anyagnak mintegy harmadát. 1864 közepétől azonban hirtelen kétharmadosra ugrik az arány, decemberig az *Europából* 103, más forrásból pedig csak 47 írás származik, és 1865 első felében is hasonló az eredmény: 86 átvétel jön az *Europából*, és csak 36 más forrásból.

Az *Europa*-átvételek arányainak változását Hász-Fehér szerint a szerkesztési körülményekkel lehet magyarázni, Arany-nak ugyanis ekkorra mintha eltűntek volna a munkatársai. Szász Béla, akit már a *Szépirodalmi Figyelő*ben is szerkesztőként, segédként alkalmazott, 1863 őszétől a jénai, majd az utrechti egyetemre ment tanulni. Arany László betegséggel küzdött, és egy időre látása is legyengült, a tanulmányait is nehezen folytatta, majd csak 1864 második felétől számíthatott rá Arany. Gyulai ellenben éppen 1863-ban segédkezhetett a szerkesztésben, míg 1864 tavaszától 1865 őszéig gyors iramban dolgozott a Vörösmarty-életrajzán, mert Deák Ferenc sürgette, olyannyira, hogy Aranytól is levélben kér bocsánatot, amiért elhanyagolta kötelezettségeit. A zenei és színházi rovatban Bartalus István volt Arany segítségére, fordításban néhány alkalommal Dux Adolf, de ők sem állandó munkatársként. Hász-Fehér Katalin előszavában táblázatos formában is végigkövethető, hogy mikor melyik munkatársra számíthatott, illetve nem számíthatott Arany. 1864 elejére a bevételek radikális csökkenése miatt kérdésessé vált a megjelenés, s a deficit miatt Arany nem alkalmazhatott munkatársakat, így érthetővé válik az *Europából* átvett cikkek nagy mértékű növekedése éppen 1864-től: Arany igen sokszor egye-

dül dolgozott, munkatárs nélkül, és ilyen esetben nem volt más megoldása, mint az *Europából* gyűjteni be az aktualitásokat, híreket, olykor hosszabb írásokat.

A rendszertelenségek, esetlegességek ellenére is számolni kell ugyanakkor azzal, hogy az *Europában* és a *Koszorúban* több kéz működött együtt. E téren legelőször a széljegyzetek eredetét, autográf jellegét kellett tisztázni. Hász-Fehér Katalin az Arany-széljegyzetek teljes mennyiségének (mintegy tízezer bejegyzésnek) tipológiája alapján válogatja szét az Aranyra jellemző és kevéssé jellemző jelöléseket, kézvonásokat. Az íráskép és bejegyzéstípus vonalvezetése mellett több párhuzamos kritériumot alkalmaz egyidejűleg: életrajzi egybeeséseket, stíluskritikai szempontokat, Arany szerzői monogramjainak, szignóinak összegyűjtését stb. Mindezek egybevetésével meg tudta különböztetni ezt a kb. hat-nyolc kezét, a különböző írószerszámok és rövidítések, nyomdai és nem nyomdai jelek szerepét, hogy mi az, amit Arany fölvetett mint ötletet, mi az, amit ki is adott fordítani, hogyan javította ki a fordításokat, s rengeteg fordítást maga csinált és még egyszer átment rajta...

A kézvonások eredete (szerzősége) mellett, ugyanezen kritériumok alapján a *Koszorúban* közölt névtelen, szignózott, ál-szignózott írások is részben autorizálhatóvá váltak. El lehetett különíteni például azokat a cikkeket, amelyekből szó szerinti fordítás készült (ezeket többnyire munkatársak fordították, a stíluson is jól látszik), és azokat, melyeket Arany – kommentárokkal, jegyzetekkel, észrevételekkel tűzdelve – maga dolgozott át. Filológiai értelemben persze ezek is kétes hitelűek, de Arany szerzői valószínűsége erősebb lett. Végül éppen az *Europa* bejegyzéseinek, a közölt írások jellegének, feltételezhető szerzőségének és a munkatársi részvétel felderítésének adatait egymás mellé helyezve állítja Hász-Fehér Katalin, hogy a *Koszorú* az ún. személyes szerzőségű lapok közé tartozik, melyben a

szerkesztő egy személyben felügyel minden megjelenő írást és lapszámot. Arany „nyomai” (javításai, szerkesztői jegyzetei) még akkor is ott vannak a lapban, ha történetesen ő maga éppen nem tudott részt venni a szerkesztésben. Vagyis joggal állítható, hogy Arany bizonyos tekintetben az egész *Koszorú* szerzőjének tekinthető még akkor is, ha nem minden írás tőle ered. Amikor 1864 tavaszán az Üllői út 7. szám alá költöznek, a költözés heteiben több idegen jelölés látható az *Europában*. Ugyanekkor utazik Arany Nagyszalontára is. De még ezekben a hetekben is látszik a személyes jelenlét a lapban: az 1864/22 számban – szokatlan módon – szerkesztői lábjegyzetet fűz egy glosszához, melyet elfoglaltságai miatt feltehetően nem ő írt. A nyomdába adás előtt visszatérhetett Szalontáról Pestre, és átnézhetette, átolvashatta az egész anyagot (lapja egyébként vasárnaponként jelent meg, és mindig pénteken délután volt a lapzárta).

Tehát itt nem csupán egy soha semmilyen szövegen nem produkálható mintát kaptunk Arany alkotásmódjához, szerkesztési elveihez, gyakorlatához, hanem – az átvételek tematikai megoszlását tekintve – hirtelen leszállt körénk az a por, amelyet „polgárosodásnak” neveznek, és amelyet az ördög hozott ránk. Nálunk Haynaunak hívták a legfőbb polgárosítót, máshol másképpen – III. Napóleon sem volt kutya –, s tele van az egész lap ezen szép új világ jellemzőivel. A hétről hétre való olvasásból, kijelölésekből, kommentárokból érdekes körkép rajzolódik ki arról, hogy mire is figyelt Arany. Például amikor az orosz nép végtelen hűségéről és lojalitásáról van szó a cár iránt, vagy ehhez hasonlók. Arany néha csak azt mondja, hogy: „nahát”, vagy: „tényleg”, „bizony”, vagy ilyesmi. És ez is sokszor elég.

Tudományos szekták alakulnak, amelyekbe be is lehet iratkozni. Egy berlini úriember például egy új vallást hozott létre, a kogitánsok gyűlekezetét, melyhez szerinte mindenki odatartozik, aki sehová sem tar-

tozik. De attól tagdíjat fizetni kell, amiből majd diplomákat és temetőket építenek, sőt arra fogják kötelezni a porosz uralkodót, hogy ha valaki bántja őket, azt tartóztassák le és büntessék meg. Szóval ha tagjai leszünk a szektának, megtudjuk, hogy nincs Isten, ezt a tagdíj-fizetéssel tudjuk igazolni, és semmivé leszünk, ami valami, mégis. (Lásd az „*Ezt is jó tudni. Valami Löwenthal nevű úri ember Németországban...*” kezdetű Arany-glosszát a *Koszorú* 1865/11., márc. 12-ei számában, amit Arany az *Europa* 1865/10. [febr. 24.] számából vesz át).

Politikailag vagy történetfilozófiailag nagyjából az a gondolatmenet ez, mint a *Gondolatok a békekongresszus felől*. Másfelől a „honnan?” és a „hová?” kérdése ez a lélek halhatatlanságáról, a vallásokról, s ha a kétőt egymás mellé helyezük, megkapjuk azt a félelmetes háttéranyagot, amely Franciaországban, Németországban, de Dániában, Oroszországban, Olaszország különböző tartományjaiban, Spanyolországban, Amerikában és mindenhol körülvesz bennünket.

E háttér feltérképezését segíti, hogy Hász-Fehér Katalin német nyelven, többnyire teljes egészében közli azokat az írásokat az *Europából*, amelyeket Arany (vagy valamely munkatársa) kijelölt és azután átvett vagy nem vett át, de azokat is, amelyeket Arany nem jelölt meg, ellenben átvett a *Koszorúba*. Közli utána ezeknek mai magyar fordítását, majd végül a *Koszorúban* megjelenő változatát. Nyomon követhető ily módon Arany figyelmének alakulása, de az a folyamat is, ahogyan reagál az olvasottakra, ahogyan módosítja, átalakítja az elolvasott cikkeket. Ennek köszönhető, hogy a korábbi kritikai kiadás X–XII., Németh G. Béla és Keresztury Mária által szerkesztett kötetéhez, illetve a Kovács Sándor Iván pótkötetnek nevezhető gyűjteményéhez (*Tisztelt Író-társ*) képest is egy jó vastag, teljesen új, hiteles gyűjteményt ad elénk.

Azt a szellemi légkört, ami Aranyt körülvette, eddig némely olvasmányából, a

Tompával folytatott levelezésből, a Jókaiival, Pákh Alberttel váltott néhány nagyon érdekes és a kimondhatóság határáig elmenő levélből tudtuk rekonstruálni. De nem tudtuk eddig, mert nem olvashattuk ezt a lapot, hogy mi volt az az Európa, amelyhez ő hozzá akarta igazítani Magyarországot, amelynek tudatában szemléli, megítéli, elutasítja vagy elfogadja, olykor javasol valamit az országnak, a magyar kultúrának. Hozok néhány példát: a mély műveltsége, a régi, a barokkos, a ponyva iránti érdeklődése miatt örül, hogy 1863-ban előkerült *A peleskei notárius pokolba menetele*. Kiderült, hogy nem is kéziratról van szó, hanem 1792-ben nyomtatott példányról (a századfordulóra bizonyosodott – Arany is sejtette –, hogy nem Gvadányi írta), de azért ő nagyon örül neki, hírt ad róla a *Koszorúban* (1863. jan. 11. és márc. 1.), sőt nem sokkal később saját példányra is szert tesz a ritkaságból. Ezt az olvasmányélményt azután összedolgozza egyik glosszájában egy angol „szörnydráma” ismertetőjével, amit az *Europában* olvasott, s onnan választotta ki: „Londonban a »New Pantomime« – című 600 lap terjedelmű szörnydráma jelent meg Kenealy Edétől, mely Goethe pokolba és mennybe menetelét tárgyalja. A pokolba Mephisto csalárdsága, a mennybe Gretchen szerelme vezérli. Van a darabban: szabó, borbély, üstfoltozó, katoná, patikárius, tolvaj, művész, angyal, ördög, syrén, sphinx, szóval minden, mi egy szörnydrámához szükséges. Talán csak nem a Peleskei notárius pokolba menetelét fordította le az illető angliusz?” (*Koszorú*, 1863/12, márc. 22.)

Nagy ritkán akad olyan német vagy svájci tudós, aki nem politikailag érdeklődik Magyarország iránt, s ezeket a cikkeket az *Europa* is lehozza. Különösen az 1863 végén és 1864 elején indított sorozat érdekes e tekintetben, melyben az Europa négy folytatásban, *Skizzen aus Ungarn* [Rajzok Magyarországról] címmel nyújt körképet az olvasóinak az itteni világról (*Europa*, 1863/46,

1447–1454. h.; 1863/49, 1543–1546. h.; 1863/51, 1607–1612. h.; 1864/15, 469–478. h.). Arany olvassa és jegyzeteli, illetve *Koszorú*-beli glosszáiban kommentálja a cikkeket, melyek részben a magyar állattartásról, az állatokkal való gonosz bánásmódról szólnak, részben arról, hogy a türelmetlen és tüzes vérű magyaroknak nincsenek saját tudósai, úgy kell őket külföldről importálni, majd a magyar bortermelésről, ahol a tokaji egyszer csak itáliai borként kezd szerepelni, s arról is, hogy mi a különbség, amikor egy szlovák, egy magyar vagy egy sváb rúg be. Ez utóbbi jelei maradandóan azonosak, egészen a századfordulóig, mert pl. a szlovákok berúgásáról legutóbb éppen Szomory Dezső most előkerült, ifjúkorában írott, a *Tudósok* című fantasztikus regényéből értesültem először. Épp az Akadémia ablakából, mint Arany János, nézi a regény egyik főhősnője, hogy mit csinálnak a szlovákok egész nap, miközben építkeznek: hogyan rúgnak be, hogyan csinálnak gyereket, hogyan fulladnak a Dunába és ehhez hasonlók. Úgyhogy mindezt megtudhatjuk, mint a magyar táborokat is, lebontva. S mindig benne van e cikkekben, hogy a magyarok értenek az iváshoz, a harcászathoz, de a betyárok különösen, meg a cigányok. E kettőben mindig csúcsteljesítményt nyújtanak, de hát ami a kultúrát illeti: maga Petőfi is, ugye, szláv volt – és ehhez hasonlók.

Arany aláhúzatja ezeket a szöveghelyeket, és röviden, visszafogottan, de azért összegzi a végeredményt: „A lipcsei »Europa« már jó darab idő óta folytat egy »Képek Magyarországból« című cikksorozatot. A jóakarát nem hiányzik belőlük, de bizony a hibák sem. Így például azt mondja, hogy Petőfi szláv eredetű volt; hogy az akadémia kitűnőbb tagjai csak magyarosított németek, mert a magyar nem tud egyhelyt ülni, hogy tanuljon. Megrója bennünk, mért esszük a sonkát főve, mért nem nyersen, mint a németek stb.” [...] (*Koszorú*, 1864/15, ápr. 10.) A glosszát a kritikai

kiadás XII. kötetében Németh G. Béla nem tekintette Aranyénak, Kovács Sándor Iván csak feltételezte, hogy Arany írta; az *Europa* jelölései alapján Hász-Fehér Katalin egyértelműsíti az ő szerzőségét.

Arany alkalomadtán visszaadja a kölcsönt. Például, amikor útleírásában a németekről közöl Victor Duruy francia történész egy kisebbfajta nemzetkarakterológiai összefoglalót, s az *Europa* felháborodva-sértve tudósít e karikatúráról, Arany el nem mulasztja jó hosszan ismertetni az ügyet, idézve is Duruy művét: „A német tudományosságról szólván, nem tagadja elsőségét a metaphysikai szakokban; a német látja el Európát logikával és hamis okoskodással, mint Anglia pamut-kelmével. »Németország a systemák nagy gyára, melyek ily minőségben sehol sem kaphatók.« Más helyen ugyanezen tárgyról így szól: »A németek már negyven év óta szenvednek egy betegségben, melyet Kosmos-kórságnak lehetne nevezni. Mindent meg akarnak ezek magyarázni, még a megfejthetlent is, mindent kézzel foghatóvá tenni, még a fölfoghatatlant is. Minden évben megjelenik Lipcsében vagy tizenkét 'világtörténet', míg Franciaországban egy sem. Az a számtalan különböző systema, melyet philosophjaik teremtenek, egymást rontja szét, míg utoljára vigasztalan negatióban végződik.«” (Koszorú, 1864/1, júl. 3.)

De van, akit tényleg érdekel Magyarországnak! Nagy ritkaság! Anton Kerner osztrák botanikus 1855 és 1860 között a budai Főreáliskola tanára volt, és alaposan megismerkedett hazánk növényvilágával. Az erről írott könyve 1863-ban jelent meg Innsbruckban (*Das Pflanzenleben der Donauländer – I. Ungarisches Tiefland. II. Karpathen. Das Biharia-Gebirge an der ungarisch-siebenbürgischen Grenze*). Ennek első, a magyar Alföldről szóló fejezetét közölte az *Europa*. A könyv 2004-ben Madas László fordításában magyarul is megjelent, Arany azonban még németül olvasta az *Europában*, és ismertetőt közölt róla a *Koszorúban*. És mit

mond ő? „Kerner, Kisújszállásról indulva, a Hortobágyot látogatta meg; képei többnyire helyesek, még csak rablókat és cigányt sem talált a hortobágyi csárdában. Az ős-örök csend szent némasága környezte mindenütt a nádrengeteg között.” (Koszorú, 1863/8, aug. 23.)

A másik tudós egy Maximilian Perty nevű svájci antropológus, aki Buckle nyomán „górcső alá veszi az európai polgárodást”. A berni egyetemen egy 14 részes előadásorozatot tartott, mely 1863-ban könyv formában is megjelent (*Anthropologische Vorträge gehalten im Winter 1862–1863 in der Aula zu Bern von Maximilian Perty, C. F. Winter, Leipzig und Heidelberg*). Az *Europa* teljes egészében lehozza a 7. előadást. Ez talán a legmegrázóbb cikk ebben az időszakban, ez áll legközelebb ahhoz a történetfilozófiailag megalapozott pesszimizmushoz, amely Aranyt általában jellemzi. Hász-Fehér Katalin kötetében az az anyag a 415. oldalon kezdődik, csak egy-két mondatot idézzünk:

„Idegen népekkel való érintkezés megváltoztathatja a nemzet egész jellemét. Cook kapitány a Tonga-szigetek lakóit még puha és nem-harczias népnek találta; nem sok évvel azután a Fidzsi-szigetek lakói befolyására barbár hódítókká lőnek. Legtöbb nép inkább vagy kevésbé, szomszédjai erkölcsét, szokásait utánozza; ebből lehet megmagyarázni, például a dohányzás gyors elterjedését az egész földön, a thea, opium stb. használatát sok tartományban, stb. stb. [...] De bár ez európaiak hatása más földrészek miveletlen népeire számos esetben jótékony vala is: mindazáltal, ki e viszonyokat némileg ismeri, nem tagadhatja, hogy még több esetben veszedelmes volt az. A tizenötödik századtól kezdve az európaiak egy sereg vad népet irtottak ki [...]. S jön a gyarmatosítás borzalmainak, népirtásnak és hasonlóknak a precíz, érzelemmentes, de pontos felsorolása.

Nézzünk ezek után egy-két példát a korabeli szórakoztatóiparból. Mozi még nem

volt, tévé se, de az emberek elhülyítésére föl-
talált összes „jó szándék” már ördögi módon
működött. Hamburgban például a *Macbethet*
dolgozzák át, a következő címmel: *A vér az*
ujjakon, vagy a nem anyától lett gyilkos és
bosszúálló. Banquo szellemét úgy oldották
meg, hogy lyukat vágtak a színpadba, abba
létrát állítottak, s a szellem – mint Arany
írja, általános lelkesedés közepette – azon
sétált huhogva le-föl (*Koszorú*, 1863/17, okt.
25.). Ezenkívül volt a párizsi színházakban
gumiként ugráló kaucsukember, ugyanitt ré-
szeg hullamosók táncoltak, de azok csak éj-
fél után, amikor már a gyengébb idegzetűek
lefekdtek...

Európában ekkortájt mindenütt Offen-
bach írja át az összes klasszikus darabot. Mi
Offenbachot letisztulva ismerjük azokból a
darabjaiból, amelyek ma is élnek. Ám azt,
hogy ő és követői hogyan hódították meg
az összes színpadot, és hogyan előlegezték
meg ezzel az idiotizmusnak azt a fokát, amit
később Hollywoodnak csak technikailag
sikerült előállítani, nagyon jól tükrözik a
korabeli lapok, köztük az *Europa* tudósítá-
sai. Mivel Pesten vagyunk, a színházi élet
magyarországi központjában, ide is minden
elér. 1861-ben nyílik meg Molnár György
vezetésével a budai Népszínház, s Mol-
nár is csakhamar beszerzi a korszak egyik
nagy technikai csodáját, a szellemcsináló
színpadi gépet, amit még Bécsbe is elvisz
bemutatni. Molnár egyik nagy kasszasike-
re a *Dunanan apó és fia utazása* című darab
Offenbachtól, melyet Arany is megnéz (!), s
Hász-Fehér szerint ő írja a cikket, melyben
egyrészt elfogadja az öffenntartó színház
elvét, másrészt mégiscsak valami mércét
tartana fontosnak: „Nem vagyunk túlzott
moralisták, de azért mégis fájlalnunk kell,
hogy a közönség épen olyanban találja
gyönyörűségét, mi legnagyobb mértékben
sérti az esztétikát s finomabb érzületet. Mi
Molnárt illeti: nem kárhoztathatjuk a darab
megszerzése s előadása miatt, mert egyrészt
az operette valóban igen szép, másrészt pe-

dig okosan cselekszik, ha arra tekint, mi
jóvedelmet hoz, de meg kell rónunk azon
hanyagosság miatt, hogy a szereplőknek oly
dolgot is megenged, mi még a botrá-
nyosságon is túl van.” A leginkább kifogá-
solt dolog Arany részéről a kánkán, amit a
*Dunanan apó*ban is járnak, de méginkább,
hogy Simonyi Károlynak, aki női ruhába
öltözött, igen vékonyak a lábszárjai, amikor
krinolinját fel-fellebbenti (*Koszorú*, 1863/8,
febr. 22.). Mindemiat Arany folyamatosan
egyeztet azon barátaival, akik beszállnak a
szerkesztésbe, hogy mi az, amit pedagógiai-
lag különösen fontos lenne megírni az ilyen
előadásokkal kapcsolatban.

Végül a nagy Shakespeare-ünnepségek!
Hát az hihetetlen! 1859-ben volt a Schiller-ün-
nep, 1864-ben pedig Shakespeare születésé-
nek 300. évfordulója, s a németek kárörvend-
ve nézték, hogy az angolok nyomában sem
érnek az ő grandiózus ünnepségsorozatuk-
nak. Az angoloknál pedig összevesztett egy-
mással az arisztokrácia és a színházi világ,
hogy a fő ünnepség Stratfordban legyen-e
vagy Londonban? És Stratfordban, ahol nem
sikerült igazi notabilitásokat becsalogatni,
Shakespeare összes műveit kivonatolták sza-
kácsművészetiileg is, s lehetett kapni mond-
juk „szarvasvelőt Othello-módra” – mert ő föl
van szarvazva... Úgyhogy Arany – az *Europa*
tudósításai nyomán – ezt is kellő humorral
tárgyalja, kiemelve, hogyan találkozik az
írói ünnepen a vidéki polgármester és a fővá-
rosi elit. S nem állja meg, hogy megjegyzést
ne tegyen a pesti ügyekre, ahol a *Pesti Hirnök*
kritikusa azt kifogásolja, miért éppen az
Arany által fordított *Szent Iván-éji álmot* tűz-
te műsorra a Nemzeti Színház: „...épp ezzel
a vasárnapi darabbal ünneplé, mely az Ördög
piruláival egy sorba tehető” – írja a kritikus.
Arany viszont talál rá párhuzamos példát
Angliából, azt a Carlisle-i polgármestert, aki
azt találta mondani, hogy „»Shakespeare [...]
minden esetre ügyes ember volt, de jobbra
is használhatta volna szép tehetségét.« Ime
találkozott a Pesti Hirnöknek is szellemi ro-

kona” – mondja Arany nem minden malícia nélkül.

Londonban még óriás-hangversenyt is rendeztek, azt írja Arany, hogy „nem irigylendő élvezet”. Képzeljük el: ezer fiú énekelt, hetven tüzer ágyúzott, a többiek durrogattak. Elég harcias ünnepség lehetett Shakespeare emlékére. Elkezdték reggel, és nem eresztették haza a közönséget. Arany megjegyzi, hogy az „este átment regébe”, mire hazaérhettek.

Még csak egy döbbenetes dologra hívnám fel a figyelmet, nevezetesen a walesi bárdok felvonulására, vagyis az évente megtartott költői ünnepségükre, amit Eisteddfodnak neveznek. Ez kellett csak Aranynak! Erről külön tanulmányt is írt Hász-Fehér Katalin az *Irodalomtörténet* 2014/2-es számában, mégpedig arról, hogy mi vitte rá Aranyt arra, hogy most már akkor közzétegye *A walesi bárdokat*. Az 1863-as őszi bárdünnepségről az újságok (mellesleg Thackeray lapja, a *Cornhill Magazine* és az ő cikkét átvevő *Europa*) leírhatatlan nagyhatalmi pimaszsággal írnak, a német az angollal egybehangozva jól leszólja a szerencsétlen walesieket, hogy azok ott mit ugrálnak a középkori ruháikban és hülyeségeikkel egy olyan nyelven, amelyet már ők se beszélnek. Arany e cikket bizonyíthatóan olvasta az *Europában*, s ez ösztönözhetette arra, hogy egy hét múlva, november 1-jén közzétegye, mintegy üzenetként, támogatásként, tiltakozásként a *Koszorúban* *A walesi bárdokat*, önmagát is egy hasonló kis nép bárdjaként tüntetve fel. Az egész történet a kritikai kiadás 927. oldalától olvasható.

Rocambole-t mindenki olvas – gyerekkoromban még én is olvastam, be volt osztva az osztályban, hogy kinek hányadik kötet van meg. Krúdy összes műveiből lehet tudni, hogy Nyíregyházán a kölcsönkönyvtárban évekkel előre le voltak foglalva a Rocambole-kötetek. Az egyik regény éppen akkor fejeződik be, azt hiszem, éppen a második, amikor Rocambole és cimborái egy pincében

valamennyien megfulladnak, mert csőrepedés van, vagy a rendőr vágja el a csöveket – mindenki boldog lehet, mégis jön a folytatás. Természetesen én is rettentő kíváncsi voltam gyerekkoromban; nem mondom el, hogyan mászott ki mégis a vízből. Rocambole azonban már Arany idejében népszerű volt, a párizsi színházak is játszották a róla szóló történeteket, s Arany tudósít róla, a végén a Népszínházat is megcsipkedve kicsit: „Páris egyik színházában most egy rémdarabot játszanak iszonyú tetszés között, melynek egyik jelenete az által hajmeresztő, hogy az üldözött szerelmeseket bezárják egy mély pinczébe, hol a férfiú, menekvés-i erőlködései közben, a boltozat egy követ kimozdítván, a résen a kívül zúgó folyam vize kezd beömleni, s a publicum halálos rettegésére, láthatóan növekszik a víz a pinczében, míg lassanként egészen megtölti, s a szerelmes pár rémületes átkok közt odafül. – Mily kár, hogy a budai népszínház gazdátlanságra jutott: ez a víz megtölné nem csak a szinpadot, hanem a színház malmának csatornáját is.” (*Koszorú*, 1864/13, szept. 25.)

Arany ezt is megnyugodva veszi tudomásul mint a *polgárodás* jelét. *Europa*-beli olvasmányai, jelölései, jegyzetei, glosszái, apró kis kommentárjai olyanok, mint egy két és fél éven át folyamatosan vezetett világozás napló. Úgyhogy annak keserűségét, amikor azt mondja: „ha nem kell, hát nem kell!” – mármint az, hogy tanítsa a népet mint szerkesztő – nemcsak annak kell tulajdonítani, hogy a magyar közönség akkor is inkább lopott könyvet, ha már éppen olvasni akart, mint hogy vett volna, hanem annak, hogy a végén elfogytak még ezek az olvasók, ezek az előfizetők is. Ezt eddig is tudtuk. De hogy azzal a világgal, ami az *Europából* feltáru, ily módon érintkezni, sőt érezni, hogy valaminek a peremén vagyunk, miközben azt hisszük, hogy oda érdemes tartozni – azért az sem lehetett neki utolsó élmény...

Szörényi László

Arany János: Elbeszélő költemények

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Török Zsuzsa

Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 1075 l.

Hogy egy életmű vagy műfaj aktualitása – divatos szóval: párbeszédképessége – mennyire nem kritikus asztaloknál dől el, arra látványos példa volt a verses regény ezredforduló utáni újjáéledése. A közelmúltban váratlanul elhunyt Térey János *Paulusa* nemcsak két korszak (Puskiné és a miénk) között mutatott fel hasonló vonásokat, hanem Arany Jánosnak a verses regénnyel való épp százötven évvel azelőtti kísérletezésére is ráirányította a figyelmet.

Az új Arany kritikai kiadás (*Arany János Munkái*) második vaskos kötete, az *Elbeszélő költemények* – itt érvényes a közhely – régóta érzett hiányt pótol a 19. századi filológiában. A szerkesztő, Török Zsuzsa nagyszerű munkája 1075 oldalon mutatja be az Arany-életmű címben megjelölt részét; a főszövegek majd’ 800 oldalt tesznek ki (lapalji szövegkritikai jegyzetben követve a változatok eltéréseit), a jegyzetapparátus pedig több mint 200 oldal terjedelemben segíti a szakmai tájékozódást. Hadd szögezzem le mindjárt az elején, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében Korompay H. János vezetésével készült sorozat új kötetével a szerzőhöz hű, a mai irodalom(tudomány) hagyományszemléletének megfelelő, a szakma elvárásait messzemenően kielégítő munka született. A kiadás minőségéért ezen túl a gondos lektori és kiadói munkát illeti elismerés.

„My way is, to begin with the beginning” – mondja Byronnal a *Bolond Istók* elbeszélője. Az ismertetést is érdemes a legelején, a címmel kezdeni. Könnyű lenne a recenzens dolga, ha úgy folytathatná, hogy az új Arany János kritikai kiadás *Elbeszélő költemények* című kötete Arany János el-

beszélő költeményeit tartalmazza. Tudjuk azonban, hogy maga az Arany-életmű és annak bonyolult hagyományozódása aligha tesz lehetővé ilyen élesen meghúzott határokat a műnemek között. Az elbeszélő költeményekként kezelt Arany-szövegek tartománya meglehetősen csipkézett határvonalú. Az ebből következő kérdésekkel természetesen a szerkesztő is alaposan számot vet a jegyzetek bevezetőjében, fogok is utalni meglátásaira. Az ottani, időben visszafelé haladó gondolatmenet követése helyett azonban itt csupán a szövegcsoport kialakulásának három döntő aktusára emlékeztetek. Három különböző státuszú, de az Arany-oeuvre hagyományozódásában kiemelt jelentőségű kiadásról van szó (nem időrendben haladva): az 1867-es *Összes költeményekről*, az 1888–89-ben megjelent *Hátrahagyott iratok és levelezés* kötetéről, valamint az 1883-as *Összes munkáiról*.

A jelen kötetben sorakozó szövegek egy részének első recenzense maga a költő volt. Amikor 1867-es *Összes költeményeinek* utolsó, hatodik kötetébe összegyűjtötte a megelőző kötetekből kihagyott alkotásait *Elegyes költői darabok* címen, apológiaszerű *Előszót* írt hozzájuk. Ebben – némileg félrevezető módon – töredékeknek nevezi őket, holott nagyjából harmaduk befejezett alkotás. Mások mellett a *Rózsa és Ibolya*, a *Losonczy István* vagy a *Vojtina-levelek* tehát más okból kerültek az *Elegyes darabok* közé. Az egész előszó Arany egyik legértékesebb esztétikai önreflexiója, így tartalma jól ismert. „Hajtott a munkaöszton, de nem találtam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hős-idylli képeket kezdtem rajzolni (Toldi), elvesztette rám

varázsát; más, kedélyemhez és az általános hangulathoz illőbb tárgyat kelle keresnem.” – Érezhető, hogy ezzel a markáns önértelmező gesztussal Arany nem leválasztotta, hanem elválaszthatatlanul hozzákapcsolta az *Elegyes darabok* elbeszélő költeményeit az 1850-es évek eleji pályaszakaszhoz, amelyben nagyjából keletkeztek.

A jelen edícióba került szövegek másik csoportját először a költő fia mutatta be az irodalmi nyilvánosságnak a *Hátrahagyott iratok és levelezés* első kötetében (*Hátrahagyott versek*). Ide tartoznak többek közt *Az öldöklő angyal*, az *Édua* és *Az utolsó magyar*. Az utóbbi, amely a magyarság Ázsiában maradt részének pusztulásáról szól, és az utolsó eredeti darabja e kötetnek, 1858-ban keletkezett. Tompának írott levele szerint a befejezetlenül maradt kiséposz egy újabb alkotói válság dokumentuma: „Aztán kerestem, miben találnék még érdeket a világon. Sokszor csekélység hozott pillanatnyi szórakozást. Egy nagy súly nehezült még lelke- men, azon meggyőződés, hogy én többé nem vagyok képes költői művet alkotni. Próbál- juk meg. Kezdtém valamit s folytatom még ma is; naponkint – nulla dies sine linea – egy-két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít. Be végzem-e? azt nem tudom.” (Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. febr. 9., AJÖM XVII, 153.)

Az eddigiekben felidézett két kötet és a bennük olvasható két előszó, az *Elegyes köl- tői darabok*ban Arany Jánosé, a *Hátrahagyott versek*ben Arany Lászlóé, megkerülhetetlen- nek, ha az *Elbeszélő költemények* szövegkor- puszának határaival akar számot vetni az ember. Ugyanakkor még mindig nem adnak választ minden kérdésre, amelyek a hagyomány szentesítette klasszifikációt érintik. Például arra, hogy a gyakran együtt és az anekdotikus mese típusaiként emlegetett *A fülemile*, *A bajusz* és *A jóka ördöge* közül miért éppen ez utolsó került az *Elbeszélő köl- temények* közé, vagy hogy a *Szent László* és a *Szent László füve* útjai miért váltak ketté,

amikor mindkettő az 1856-os *Kisebb költe- mények* darabjaiként kezdte pályafutását? Ráadásul, minthogy Arany poétikájának lényegi vonása a változatos megszólalás- módokkal való kísérletezés, így a *Kisebb költemények* között számtalan bizonytalan műfajú vers szerepel. Maga írja Erdélyinek híres antikritikájában: „Az a czim: Kisebb költemények, nem azt tette nálam: lyrai da- rabok: van ott sokféle faj.” (AJÖM XVI, 756.)

Ezen előzetesen felmerülő kérdések zömére a harmadik kitüntetett helyen, az életmű utolsó, még Arany hitelesítette ki- adásában találjuk meg a választ. Az *Összes Munkái* 1883-as posztumusz edícióját Arany László tanúsága szerint még atyja rendezte sajtó alá. Bár a szempontjait nem ismerjük, biztosra vehetjük tehát, hogy az anyag el- rendezésében a szerző szándéka érvénye- sült. A nyolckötetes *Összes Munkái* sorozat 3. és 4. kötetében került először közös főcím alá a jelen kötet minden befejezett alkotása, tehát mindazok, amelyeket a 19. század vége óta a két trilógiától (*Toldi*, *Csaba*) elkülönít- ve „elbeszélő költeményekként” tart számon az irodalomtörténet.

Az Arany-életmű elrendezésének majd' másfélszáz éves hagyományában tehát e te- kintetben az *ultima manus* elve érvényesül. Nem tért el ettől lényegesen a Voinovich- féle kritikai kiadás elbeszélő költeménye- ket tartalmazó III. és a töredékeket is hozó VI. kötete sem. A töredékek különválasz- tásának jogosságát már akkor is vitatta a szakma. Mára egyetértés alakult ki abban, hogy a befejezetlen alkotások – részben még a költő, részben a fia által kiadott – da- rabjai, valamint a műfordítások az életmű többi szövegével együtt kezelendők. Így körvonalazható az a döntés, amely sorozat- szerkesztő, a szerkesztő és a munkacsoport tagjainak konszenzusával megállapította a korpusz határait. Idézem a bevezetőből a döntés szempontjairól szóló részt: „Jelen kötet korpuszának megállapítását tehát egy olyan műfaji szempont határozta meg,

amely a kiadási hagyományban már Arany élete utolsó nagy kötetkompozíciójában is jelen volt és némileg érvényes maradt Voinovich Géza kritikai kiadás sorozatának szerkezeti elgondolásában is” (779–780).

Az új kritikai kiadás tehát folytatója egy másfél százados kiadási tradíciónak, hiszen megőrzi a hosszabb elbeszélő költemények Arany által megteremtett egységét, de megújítja is abban a tekintetben, hogy e legnagyobb részét az 1850-es évek elején keletkezett műveket visszahelyezi abba a kontextusba, amelynek a befejezetlenül maradt kísérletek és az elbeszélő költemények fordításai is természetes részei.

A bemutatott kötet érintettsége miatt itt térek vissza az *Elegyes darabok* előszavának híres hasonlatához: „Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posványnyá lapul, vagy iszap és fönvénytalajban vész el: úgy voltam én.” A Török Zsuzsa szerkesztette kötet egyik legfontosabb eredménye a hasonlat szerinti vízrajzi formák, vagyis e nagyarányú költői kísérletezés egy kötetben való és eddigi legpontosabb bemutatása.

Az eddigiekben részletezett elvek mentén felvett szövegeket a kötet keletkezésük időrendjében közli. A huszonhat műalkotás több mint három évtized termése az 1847. február 21-ére elkészült *Rózsa és Ibolyától* az utolsó évek valamelyikében keletkezett *Bóka Bandi* töredékéig. A felvett művek túlnyomó többsége ugyanakkor a *Toldi* és a nagykorosi balladák közötti pályaszakaszban született – kivéve természetesen a későbbi szövegváltozatokat és a folytatásokat, így például a *Bolond Istók* 1873-ra befejezett második énekét.

A kiadás egyik legfontosabb módszertani újdonsága, hogy nem tekinti céljának

egyetlen érvényes főszöveg megállapítását, hanem – ahol kézirat rendelkezésre állt – felkínál egy, a kéziraaton alapuló párhuzamos szöveget is. Így néhány kivételtől eltekintve szinoptikus kiadást valósít meg, vagyis elválnak egymástól a kötet páros és páratlan oldalai. A páros oldalon közölt főszöveg alapja a kézirat, a párhuzamosan futó főszövegé pedig a legjelentősebb Arany által autorizált kiadás, vagyis az 1867-es *Összes költemények* változata; ha itt nem szerepelt a mű, akkor pedig az 1888-as, Arany László által kiadott *Hátrahagyott versek*. E szinoptikus közlésnek köszönhetően jobban ráláthatunk az egyes művek genezisére, Arany alkotói módszerére, megfontolásaira, legyen szó akár a *Rózsa és Ibolya* stílári javításairól vagy *A nagyidai cigányok* elhagyott versszakairól. Jelentős különbség az is, hogy míg Voinovich modernizálta a szövegek helyesírását, addig az új kiadás betűhív közlésre törekszik a helyesírásnak korjelölő, jelentés-meghatározó szerepet tulajdonítva.

A kritikai jegyzetapparátus mélységét és fölépítését az egyes szövegek kapcsán érzékeltetem néhány példán keresztül. Az elbeszélő költemények első darabja, a *Rózsa és Ibolya* kiemelt helyet foglal el Arany költői indulásában. Az alcímében népmeseként megjelölt mű Arany első nyomtatásban megjelent költeménye. Egy évvel tehát az *Életképekben* publikált prózai elbeszélése (*Egy egyszerű beszélyke*) után és a *Toldi* kéziratának kirobbanó sikerével egy időben, még Petőfi üdvözlő levelének kézhez vétele előtt már egy folklór műfaj irodalomba emelésével kísérletezett, amely poétikai szempontból egyértelműbben valósítja meg az irodalmi népiesség programját a díjnyertes kéziratnál. Legalábbis Arany akkori véleménye, esztétikai elképzelései szerint. Arra a beszédes tényre, hogy Arany nem csupán a szabadságharc után, de közvetlenül a *Toldi* megírását követően elkezdett más elbeszélői hangokkal és műfajokkal kísérletezni, már Nyilasy Balázs és Szilágyi Márton Arany-

könyvei figyelmeztettek. A keletkezéstörténeti jegyzet részletesen bemutatja ezt a mozgalmas időszakot, három szempontot emelve ki belőle. Egyrészt a kurrens folklorisztikai szakirodalomra is támaszkodva valószínűsíti, hogy a költő a szóbeliségből ismerte a népmese-szüzsét, és ennek kapcsán Arany műfajválasztását hozzákapcsolja az Arany család „népmese-használatának” kérdéséhez. Másrészt szintén a folklor tudomány eredményeire alapozva tisztázza a szüzsé nemzetközi mesetípológiai helyét. (Ez a tündérmesék között a „Magic Flight” típust jelenti a 2004-es Hans-Jörg Uther-féle mesekatalógus szerint.) Harmadrészt rekonstruálja a költő változó megítélését saját művéről. Míg ugyanis Arany kezdetben mint eredeti népmesét a *Toldinál* is jobbnak érezte a *Rózsa és Ibolyát* (Arany János Tompa Mihálynak [Elveszett] [Nagyszalonta 1848. január vége], AJÖM XV, 175), addig a *Kisebb költemények* 1856-os kiadásába már föl sem vette, amit Szász Károlynak úgy indokolt meg, hogy „e mesét idomtalan külsője miatt önként hagytam ki” (Arany János Szász Károlynak, Nagykőrös, 1856. máj. 7., AJÖM XVI, 696). 1867-es *Összes költeménye* között is csak az *Elegyes darabok* kötetébe vette föl, átdolgozva az első, *Pesti Divatlap*beli megjelenés szövegét. A kiadás szinoptikus formában közli ezt a két változatot, ami nagy nyereség, hiszen a stiláris változtatások Arany művészi gyakorlatának és a népiességről vallott felfogásának húsz év alatti változásáról is hírt adhatnak.

A *Szent László füve* – az első címváltozat szerint: *A keresztfü* – két kéziratral szerepel a kötet textológiai apparátusában. Az egyik a Nagykőrösön őrzött fekete tintás autográf kézirat, amelyet 1899-ben Arany László özvegye ajándékozott a nagykőrösi református gimnáziumnak. A másik az a kolozsvári kézirat, amely az elmúlt évek Arany-filológiájának talán legfontosabb nyeresége, és amelynek felszínre kerülésében a szerkesztőnek, Török Zsuzsának is kitüntetett sze-

repe volt. A *Kisebb költemények* tisztázataul készített, illetve részben készített kéziratot Szilágyi Márton mutatta be egy tavalyi tanulmányában, és Aranyon kívül négy másolót különített el, amelyek egyike Tolnai Lajos volt. Az Arany által átnézett és ellenőrzött kéziratot kötetben a *Szent László füve* Arany kézírásával szerepel. A filológiai jegyzetek részletesen ismertetik a dögvészre hite által gyógyírt szerző szent király mondájának lehetséges forrásait is.

A *Murány ostroma* kapcsán a jegyzetek figyelmeztetnek arra a hangsúlyeltolódásra, miszerint a történet reformkori feldolgozásaiban Gyöngyösi barokk költeményétől eltérően nem Wesselényi hőstette, hanem Széchy Mária alakja kerül a középpontba. A kiadás szerkesztője saját kutatási eredményeire alapozva meggyőzően ajánl föl egy olyan értelmezést, amely szerint ezekben a feldolgozásokban – így Petőfiében és Aranyéban is – a női szerep kérdése válik hangsúlyossá. A fogadtatástörténeti jegyzet fontos nővuma, hogy bemutatja a költemény egyes részleteinek ponyván való továbbélését. A leleményes Bucsánszky Alajos ugyanis öt Arany-mű hosszabb részleteit hasznosította – vagyis vette át pusztán a nevek kicserélésével – saját, Thököly Imréről szóló történetének előadásához.

A *Katalin* keletkezéstörténeti jegyzetei tisztázzák Arany lehetséges forrásainak kérdését, és visszautalnak Szilágyi István szerepére még a *Murány ostroma* keletkezésében, hiszen az általa akkor ajánlott byroni minta itt fokozottan érvényes.

A *Bolond Istók* jegyzetanyagából csupán a fogadtatástörténet egy részletét emelem ki. „Noha a költemény névtelenül jelent meg, a Csokonai Lapok augusztus 28-i pápai levelezője végül leleplezte Aranyt. A leleplezésre már Kardos is felhívta a figyelmet, ám egy apró tévedéssel: a leleplezés ugyanis nem az első (mint ahogy ő állította), hanem a harmadik közlemény után, a negyedik közleménnyel egy lapszámban történt meg. A pápai

»Rendes levelező« a lap *Vidéki élet* c. rovatában a pápai városképről írt beszámolójában jegyezte meg a következőket: »Különös újdonságul irhatom önnek Szerkesztő, hogy bizonyos német Thalia papjai betekintének Pápára, mint Arany „Istók”-ja Debrecenbe, de egészen ellenkező szerencse- és kedvességgel mint ez.« (CsokonaiL, 1850/18, aug. 28., 136.) Az idézett részben Arany nevéhez, a pápai levelezőnek szánt válaszként a szerkesztő a következő lábjegyzetet fűzte: »Őn a mellett, hogy igen élcés, nagyon *találékony*, a sötétben is *meztalálja az aranyat*. Szerk.«” (899.)

Érdekes Arany viszonya a 19. században irodalmi témává vált Perényi Gábor-történethez, amelynek fő motívumai a szerelemföltés és a házastársi hűség kérdése. Nagykőrösre való költözésükkor sógorának átadott ugyanis két befejezett színművet – az egyik a Perényiekről szólt –, azzal, hogy elolvassván vesse tűzbe, amit Ercsey Sándor saját beszámolója szerint sajnálatos módon meg is tett. A jelen kötetben közölt rövid *Perényi* című töredék szerint az epikai kidolgozással is próbát tett a költő.

A IV. László király és egy kun leány tragikus szerelmét elbeszélő *Édua* az Arany-költészet erotikumának is fontos példája. Arany László tanúsága szerint az idős költő a *Toldi szerelme* befejezése után ezt és *Az utolsó magyar* című töredéket újból elővette, s akkor írta meg utolsó szakaszaikat. Ez azért is figyelemre méltó, mert mindkettőben központi motívum a szerelem és a közösség szabályainak, érdekeinek konfliktusa, s mind *Édua*, mind a magyar vezér, Ogmánd leánya szívében a szerelem diadalmaskodik, amiért mindkettő a közösség áldozata lesz.

Arany elbeszélő költeményei kevés kivételtől eltekintve a magyar múltból veszik tárgyukat, így a kötet jegyzeteinek egyik legfontosabb feladata volt a művek történeti forrásainak minél teljesebb és körül-

tekintőbb bemutatása. Kiemelendő, hogy a szerkesztő itt nem csupán 150 esztendőnyi Arany-filológia megállapításait mérlegelte és vetette össze Voinovich immár hetvenéves jegyzeteivel, hanem saját kutatásai alapján is kiegészítette az Arany számára potenciálisan elérhető irodalom körét. Így a kötetben a műcsoport forrásainak mindedig legteljesebb elemzését kapjuk.

Arany sokirányú kísérletei a történelmi elbeszélés megteremtésére arról tanúskodnak, hogy a költő a történelmi múltat differenciáltan látta. Egyes korszakai különböző minőségeket jelentenek, eltérő értékek köré szerveződnek, és más-más módon közvetíthetők – legyen szó műfajról, nyelvi megformáltságról vagy epikus dimenzióról. Ez a történelemszemlélet rokonítható azzal a történelemfilozófiával, amely szembefordul a klasszikus haladáselmélettel, s Herder nyomán a magyar esszéahagyományban is visszaköszön Kölcsey és Erdélyi Jánoson keresztül, az emberi életkorok analógiáját alkalmazva a nemzeti közösség történetének szakaszaira.

És persze Aranynak csupán az egyik szeme van a történelmi múlton, amikor elbeszélő költeményeit létrehozta. Útkeresése – amint arra Szőrényi László tanulmányai, Tarjányi Eszter monográfiájának részletei fényt vetettek – a vergiliusi mintától és az eposz műfajától Byron és a verses regény művészi kiaknázásának irányába tart. A mindössze néhány alkotói év alatt kipróbált korok, források, „epikai hitelek”, műfajok és nyelvi regiszterek sokasága számos különmemű, töredékben is klasszikus alkotást eredményezett egy nagyarányú kísérletezés keretében. Ezt a kísérletező Aranyt rajzolja ki minden sorozatbeli társánál élesebben az *Elbeszélő költemények* kötete.

Kardeván Lapis Gergely

Arany János: Kisebb költemények 3. (1860–1882)

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette S. Varga Pál

Arany János munkái

(Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 1193 l.

S. Varga Pál 2001-ben, a Barta János születésének századik évfordulója alkalmából tartott emlékülésen elhangzott, majd 2002-ben az *Irodalomtörténetben Barta János és az egzisztenciális perspektíva (Néhány szó Barta János Arany-képeről)* címmel megjelent tanulmányát egy „személyes megjegyzéssel” zárja. Ebben arra utal, hogy bár első 19. századi témájú irodalomtörténeti dolgozatát Barta „keményen tapintatos modorában bírálta meg”, azóta sajátos örömmel és öniróniával észleli, hogy mostani munkája irányát kijelölő ötleteinek jó része tőle származik. (Eme írásának utóbbi kötetben megjelent változatát idézzük: S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban* [Budapest: Ráció, 2014], 251.) S. Varga Pálnak az ún. debreceni (vagy Barta-) iskolához tartozása csakugyan abban a formában érvényesült, ahogyan azt maga Barta János szerette volt definiálni, hogy ti. csoport-identitás nem köti tagjait, viszont Kiss Ferenctől Fülöp Lászlóig, Kovács Kálmántól Görömbei Andrásig mindenkire jellemző a mű- (és műfaj-)centrikus elevenesség, szemben nemcsak a doktriner marxizmussal, hanem bármiféle más teoretikus (rossz esetben spekulatív), nem a szövegből kiinduló megközelítéssel.

S. Varga Pál (akárcsak az „iskola” más tagjai) széles érdeklődésű, sok mindenről nyilatkozó literátor, aki ízlését és módszerét távoli területeken is próbára merte tenni. Pályája elején frissen megjelent új verseskötetek (tehát az „élő” irodalom) szemlészésére is futotta erejéből, de értekezett Pilinszky Jánosról is. 1994-ben megjelent monográfiájának (*A gondviselэшittől a vitalizmusig:*

A magyar költészet világhépeének alakulása a 19. század második felében [Debrecen: Csokonai Kiadó]) már kulcsfigurája Arany János, amint pályáját betetőző, rendszeralkotó nagymonográfiájának is (*A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* [Budapest: Balassi Kiadó, 2005]). Szövegkiadásai is több mint két évtizede sorakoznak: sajtó alá rendezte Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő összes, illetve Vajda János válogatott költeményeit az 1990-es évek második felében. Írt Verseghytől, Vörösmartytól Petőfiig, Czöbel Minkáig többekről, kiadta Arany tanulmányait és kritikáit is (szintén több mint húsz évvel ezelőtt). Majdnem az mondható el tehát róla: törvényszerű volt, hogy Arany kisebb költeményeit (1860–1882) a kritikai kiadás sorozatában ő készítse el. (Ahogy az Arany-bicentenárium a szakma legjavát szólította meg Korompay Jánostól Hász-Fehér Katalinig, Szilágyi Mártonig.)

Az 1860 és 1882 között keletkezett „kisebb költemények” kiadását egyébként az nehezíti, ami éppenséggel könnyíthetné, hogy ti. az 1950-es évek első felében Voinovich Géza ezen versek többségét az akkori kritikai kiadási követelményeknek megfelelően (vagy legalábbis azokhoz igazodva) már sajtó alá rendezte. S. Varga Pálnak figyelembe kellett venni természetesen magának Aranyak a kötet szerkesztési elveit is, aki az 1856-os *Kisebb költeményei* I–II. összeállításában sem a kronológiai, sem a tematikai, sem a műfaji elvet nem követte. (Ehhez az eljáráshoz az 1867-es *Összes költemények* szerkesztése során is ragaszkodott.) Az 1883-as *Összes művek* (Arany László összeállítása) is ezt

örökíti tovább, s utóbb a különböző módokon előkerült újabb darabok ebben a kompozícióban nyerték el helyüket. S. Varga Pál, amennyire lehetett, szintén ehhez igazodott. Mint írja, nem kívánta „érdemben módosítani a kiadási hagyományt” (436). Tehát „lírai érdekeltsgű rövid versszövegeket” tekint a kötet anyagának, ezek közé sorolva a balladákat is, elfogadva ama elképzelést, mely szerint a tárgyias líra megvalósulásának tekinthetők. (A balladák e kötetbe sorolását nem lehet kifogásolni, de komolyabb mérlegeléssel – más szerzők esetén – ugyanennyi erővel drámai vagy epikus darabok közé is beilleszthetők volnának.)

A versek sorrendjének megállapításában tehát a kronológiai elvet érvényesíti S. Varga Pál, úgy azonban, hogy Arany eredeti kötetkomponáló szándékai se tűnjenek el. Olyan kiadásra Arany esetében nincs lehetőség, amely végig követné a szövegek módosulásának folyamatát, részben mert Arany keveset javított, részben mert fogalmazványai nagyrészt megsemmisültek. A szövegközlésre vonatkozó 2004-es *Alapelvek* iránymutatását követve S. Varga kerüli a variánsok kontaminációját, emandálásra is csak a nyilvánvaló tollhibák esetén kerít sort. Szükségképpen el kellett térnie a Voinovich-féle kritikai kiadás gyakorlatától (az akkor érvényben lévő *Szabályzat* az írásmód modernizálását írta elő), mely a vállalt szövegközlési elveket sem alkalmazta következetesen. A 2004-es *Alapelvek* szerint az 1832 és 1904 közötti szövegekben az írásjegyek az azonos hangértéket jelölő mai formában közölhetők – idézi S. Varga Pál (448). Ő maga úgy dönt, hogy a régebbi szövegekre vonatkozó szabályokhoz igazodik, minthogy a modernizálás a népszerű kiadásoknak tett engedmény.

Bár (bevezetőben) dokumentáltuk, hogy S. Varga Pál két-három évtizeden át marandó művekben dolgozta ki a maga Arany-konceptióját, ez (példás korrektség jegyében) nem érvényesül szövegkiadásában.

Minden véleményről azonos objektivitással tájékoztat. Ez így is helyénvaló, bár vannak helyek, melyek esetében némi fenntartás diszkrét jelzése elképzelhető lenne. Ilyen például, amikor – egyébként rangos tudósok – az impresszionizmus jegyeit fedezik fel a *Vojtina ars poetikájában*, ami nemcsak kronológiai képtelenség, hanem fogalomzavar is (552). Ugyanakkor a *Jegyzetek* felépítése nagy mértékben tükrözi a sajtó alá rendező figyelmének és anyagkezelésének logikáját. A *Kézirat* rovat az első. Mint ismeretes: Arany János kéziratának jelentős hányada az Arany László özvegyét nőül vevő Voinovich Géza birtokába jutott, azonban 1945-ben bombatalálat folytán megsemmisült. Ezt követi a *Megjelenés* (kronológiai rendben számozva), a *Megjegyzések* (kiegészítő adatok és következtetések) és *Az alapszöveg kiválasztása*, majd a *Keletkezés* (a szöveg létrejöttének helyére, idejére és körülményeire vonatkozó tudnivalók) és a *Fogadtatás* (az Arany életében, s halála után megjelent reflexiók a kortársak részéről). A *Kritikatörténet* a „befogadás” ismertetése máig, természetesen – terjedelmi okokból – a recepciótörténet fontosabb elemeire korlátozva, majd a *Fordítások* és a *Feldolgozások*, *Hangfelvételek* következnak, s legvégül a *Magyarázatok* (a szöveg etimológiai, kultúrtörténeti, közismereti stb. kommentálása, értelmezése).

A mindig pontos és tárgyilagosan eligazító, objektív és szigorú kommentálás egyegy fontosabb költemény esetében (nyilvánvalóan a sajtó alá rendező szándéka nélkül) bizonyos katartikus hatást sem nélkülöz. A *Széchenyi emlékezete* mintegy húsz lapnyi anyaga, magyarázata minden mozzanatában tökéletesen szakszerű és tömör, de bárha valaki mégoly sokszor olvasta és tanította volna is e verset, mint ő, oly mértékben kerül a hatása alá, hogy a történelmi helyzet feszültsége és a személyes sors drámaisága, sőt tragikuma az adatok és tények szféráját valamiféle beleéllő megrendülés többletével gazdagítja. A textológiának ha nem is „cso-

dája”, de már-már irracionális és ritka ihletű „belső tere” jut itt szerephez. A bizonyos emocionális többletre törekvő esszéisztikus műmagyarázathoz képest a pusztán tények gazdag és szakszerű sorakoztatása a képzelet, a továbbgondoló beleérzés folyamatait kelti életre, s bár a kommentár az életrajz, a szövegmagyarázat, a befogadástörténet tényeire szorítkozik, többszörös áttétellel mégiscsak (mindenféle pátoszt és manipulációt kizárva) a korszak, s a „több száz évre kiható géniuszok”, Széchenyi és Arany eszméltető, sőt szorongató kisugárzásnak élményét hordozza.

Sajátos továbbgondolásra ösztönöz Arany László szükségszerű és gyakori említése is. A sajtó alá rendező ezzel kapcsolatban sem lépi át a hatáskörét, csupa tény, adat utal a nagy költő fiának apja életművére vonatkozó tevékenységére. De az Arany János és fia közt fennálló, közismerten harmonikus viszonyról olvasva lehetetlen nem gondolni arra, ahogy ez a „nyomasztó” örökség tulajdonképpen megbénítja az ugyancsak zseniális művel, *A délibábok hőisével* induló nem mindennapi tehetség autonóm kibontakozását. S. Varga Pál egyetlen szóval sem utal erre, ám a tények sorjáztatása (az apja halála utáni években is) elevenen tartja Arany László önmagát háttérbe szorító költői és gondolkodói géniuszának sorsát. (*A Lotte Weimarban* című Thomas Mann-regény idézi meg – Goethe fiának elég jelentős szerepet szánva – a zseniális apa mellett szűkre szabott szerepre korlátozó életsors bénító voltát, azzal együtt, hogy Goethe fiában nem sorvadt el olyan méretű tehetség, mint Arany Lászlóban.)

Egy ilyen nagyszabású, s ennyire igényes munkával kapcsolatban kifogásolni, vitatnivalót roppant nehéz találni, holott elvárható a kötet recenzensétől, hogy legalább annyi hasznot hajtson, hogy szóvá téve esetleges dilemmákat, az új kiadásnak mint korrigált változatnak a megjelenését segítse elő. A jegyzetekhez készült *Bevezetésben* esik szó arról, hogy *A walesi bárdok*

miért a nagykőrösi balladák közé nyer besorolást (442): „Sok szempont mérlegetése és a kiadási hagyomány figyelembe vétele együttesen indokolja például, hogy *A walesi bárdok*-hoz [...] Ferenc József magyarországi látogatásának dátumát, az 1857-es évszámot rendeltük – holott befejezése bizonyosan 1860 utánra esik...”. (Egészen pontosan: 1863. november 1-jén jelent meg a *Koszorúban*.) További ihlető körülmény 1857-ből, hogy hírek „keringtek” arról, hogy a hatóságok szívesen látnának a „királyi párt” köszöntő verseket. Szász Károly szerint azonban a döntő lökést az 1857-ben elkezdett vers befejezéséhez Tóth Endrének *Az ötszáz gael dalnok* című verse adta. Ezt maga Arany említette Szásznak, amikor kiskunsági lelkesként Pesten felkereste. (Ekkor – Szász emlékezete szerint – Arany meg is mutatta neki a kész verset.) S. Varga Pál az idézett helyen arra is utal, hogy Keresztury Dezső a kézirat írásképeinek változására hivatkozva azt feltételezi, hogy az első 64 sor készült el 1857-ben. Viszont – ezt már mi mondjuk – méltánylandó szempont az is, hogy míg a köszöntő verseket elváró brutális önkényuralmi rendszer megbélyegzésének szándéka dominálhatott 1857-ben, addig 1862–63-ban (bizonyos, a rendszer csődjére utaló jelek nyomán) a zsarnok tébolyában testet öltő erkölcsi igazságszolgáltatás érvényesülésével a „jó ügy” diadalának élménye válik dominánssá. Mivel Keresztury észrevétele valójában csak feltevés (a jó ízlést félretéve, s magamat idézve), továbbra is eldöntetlen kérdés, hogy az 1857-ben elkezdett, s valamilyen mértékben „megírt” balladán „Arany csak jelentéktelen változtatásokat hajtott végre, s befejezte; vagy ellenkezőleg: az 1857-ben elkészült részek éppen csak a kiindulást jelentették, s az érdemi munka a 60-as évek elejére tehető” (IMRE László, *Arany János balladái* [Budapest: Tankönyvkiadó, 1988], 209). A versnek az 1850-es évekhez kötése – amint azt S. Varga Pál hitelt érdemlően indokolja meg, Hász-Fehér Katalin kutatásai nyomán

–, illetve a jelen kötet anyagához képest a megelőző korszakhoz sorolása teljesen megnyugtató abban a formában, ahogy ezt a szöveggondozó teszi, pusztán csak bizonyos datálási (és ehhez kapcsolható értelmezési) kérdések bonyolultságára, sokértelműségére kívántunk példát hozni.

Ebben az esetben tehát semmiféle korrekcióra nincs szükség. Néhány (teljességgel jelentéktelen) egyéb esetben ez mégis indokolt lehet. Például a 966. lapon fordul elő egy rövid szövegrészlet felesleges ismétlődése: „AJ gyermekkora óta...” Aztán: a 631. lapon szereplő szómagyarázat tévesen kerül kapcsolatba a névmutatóban Richard Wagnerrel. Jellemző (ha nem is túlságosan gyakori) eset, amikor az „erény” működése is korrigálásra szorul. Arról van szó, hogy S. Varga Pál – e sorok írójának szerény megfigyelése szerint – saját műveire, Arannyal és másokkal foglalkozó cikkeire, könyveire az indokoltnál ritkábban és rövidebben hivatkozik. Példás korrektségre és jó ízlésre valló (valószínűleg S. Varga Pál által nem is érzékelt) tendencia ez, ámde a tudományban ennél nyomósabb érvek szólnak a lehetőség szerint korlátozatlan tájékoztatás mellett. Őszintén remélhető ugyanis új (néhány apró korrekciót végrehajtó) kiadás, hiszen ennek a kötetnek nemcsak közkönyvtárakban, iskolai könyvtárakban, hanem öt világrész hungarológiai tudományos műhelyeiben is ott a helye, méghozzá nyomtatott formában, hiszen Arany szerepe oly vitathatatlan a magyar kultúrában, hogy művei kritikai kiadásának kézbe is fogható darabjai nem pusztán használati, hanem reprezentációs funkciót is szolgálhatnak.

Egészében okkal és joggal illetheti a legmagasabb fokú elismerés S. Varga Pál munkáját, hiszen nemcsak feladatát látta el páratlan igényességgel, hanem (nyugodtan és magalaposztan mondható!) önfeláldozóan nemes elszánással. Annak a kiemelkedő tudósnak a részéről, aki a 18–19. századi magyar és európai kultúrában ily jártassággal és koncipiáló képességgel rendelkezik, nos, annak a részéről páratlan lemondás és aszkétikus feladatvállalás éveket tölteni textológiai (részben legalábbis) „robottal”. Ezt megköszönni illik, és példává emelni mellőzhetetlen. Nem pusztán arról van szó, hogy ilyen kikezdzhetetlen pontosságú szövegkiadás és szövegkommentálás valóban „párját ritkítja”, hanem arról is, hogy a témát és a globális Arany-szakirodalmat olyan eszköztelen eleganciával és korrektséggel kezeli, ami valóban példaértékű. Kívülálló meg nem tudná mondani, hogy az idézett szakemberek melyikéhez milyen viszony fűzi: pontos és lényeglátó, jóindulatú és kivételesen érzékeny módszerével nemcsak Arany „világa” nyer megvilágítást, hanem egy jókora méretű, s kiemelkedően rangos tudományterület. Dicsérni illene – persze – a sorozatszerkesztő (Korompay H. János), s a lektor (Szörényi László) munkáját is, hiszen hosszú időre mintaadó kötettel gazdagodott ez a kivételesen fontos sorozat. Annyiféle vitatható vagy időlegesen előtérbe kerülő tudományos munka mellett jó kézbe venni, jó kinyitni egy olyan időtálló szakmunkát, mely kikezdzhetetlen nivója és megbízhatósága folytán valóban méltó Arany páratlan erkölcsi és művészi rangjához.

Imre László

Szilágyi Márton: „Mi vagyok én?” Arany János költészete

(Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 320 l.

Bármennyire elhárítja Szilágyi Márton már a bevezetőben, *monográfia* született. Nem kiveséző szándékú, nem túl aprólékos, de híven tükrözi a szerző lendületes előadásmódját. Azonnal érzékeljük például a címben megidézett versek széttartását: a „népi sarjadék” és a „fájó gép, mely pipál” eltérő nézőpontját, de azt is, mennyire természetes ez Arany életművének egészét tekintve. A cím mögött mintha ez a kérdés rejtőzne: „Mi minden vagyok én?”

Szilágyi Márton ellenállt a kísértésnek, s nem kelt versenyre saját korábbi, mikro-történeti ihletű kritikai életrajzaival, melyek Lisznyai Kálmán (2001) és Csokonai Vitéz Mihály (2014) életművét kifejezetten a biografikus tények mérlegén vizsgálták. Kerényi Ferenc *Petőfi Sándor élete és költészete* című monográfiája (2008) a két szempont összehangolását tűzte ki célul, ám Szilágyi egyelőre nem ilyet akart írni, bár Arany esetében ez ugyancsak indokolt lenne. Noha Voinovich Géza minuciózus (bár nem ellenőrizhető adatokra épült) életrajza 2019-ben újra megjelent, ez nem helyettesít egy korszerű kritikai életrajzot – ennek megírására alighanem Szilágyi Márton a legalkalmasabb szerző. A jelen monográfia a felsoroltaknál sokkal esszéisztikusabb, ám az irodalmi szempontok erőteljesebben járják át, s Arany poétai univerzumához keres egy-két életrajzi fogódzót.

A kritikai életrajz ígéretét mindazáltal magában hordja a könyv. A műelemző nagy fejezeteket egy látszólag elszigetelt, ám annál fontosabb tanulmány előzi meg Arany társadalmi státuszának változásairól, a redemptus identitástól a debreceni kollégiumig, a házasodástól a nagykőrösi tanári éveken át az akadémiai főtitkár irigyelt, néha gyötrelmes aprómunkájáig. S hogy valóban költőfejedelemmé vált-e minden-

közben Arany? Szilágyi Márton a művek irányából igennel felel, az életrajz azonban a fordítottjával: Arany pályája mintha az *Epilogusban* (1877) megszólított örök kétely, az önértelmezési krízisek sorozata lenne. „Pályám bére” valójában melyik pályáé?... Bizony nem szokványos karrier, hogy Arany előbb lett akadémikus, az országos tudományos élet első szereplője, mint debreceni professzor vagy akár nagyszalontai rektor – e kettőt könnyű lett volna beleláttni a tehetséges ifjú jövőjébe. Versidom-dolgozatát nagykőrösi órai anyagnak szánta, de kiadása után az egész magyar verstant megújította vele, „nem középiskolás fokon”. Szilágyi nem hallgatja el azon véleményét sem, hogy Arany számára az életét végigkísérő hivatalnoki szerep (Nagyszalonta: jegyző, Pest: Akadémia) legalább annyira volt áldás, mint átok. A biztos állás időrabló lehetett ugyan, de módszerességre, időbeosztásra kényszerítette a magát több ízben dekoncentrálnak, melankolikusnak vagy egyszerűen bizonytalankodónak láttató Aranyt. Talán e szorítások nélkül nem összpontosította volna alkotó energiáit ilyen sokrétűen? Alighanem egész világképét e kettősség határozta meg. Amint egy későbbi fejezet utal rá, a *Bolond Istók*-önkép problémája sokkal mélyebb gyökerű, mint azt az elismert, mértékadó kritikusként számon tartott Aranyról feltételezte volna a közönség vagy az utókor. A szösszenetnek tűnő, mégis nagyon mély üzenetű utószó (*S még egy szó Arany Jánosról*, 281–283) mindennek gyűjtőpontjába Arany szerénységét, önelemző lelki alkatát helyezi, az alkotói módszer mögé pedig a minden munkára kiterjedő *alázatot*.

Szilágyi tehát azt sugallja, hogy a honorácior pálya társadalmi-családi kényszerén túl Arany munkamorálja önredukciós,

vezeklő lélektani motivációkat rejt, melyek kiváltó okának a művészet felé tett lelki elhajlásokat és a kollégiumi-színészkalandos „devianciát” tartotta. Bolond Istók nem tudta megbocsátani önmagának a saját karakterét, de az ironia fegyverével képes volt sarokba szorítani, lefokozni – a vágyott nyugalom pedig igenis utolérte, biztos egzisztenciát teremtve a másik, felnőttes énnék. Ez azonban nem adott beteljesülést; mintha nem is volna igazi célja, csak az adott szerep, „a nemzet napszámosa” biztonságához tartozna. Bár a költészetet (meg az elfojtott rajz- és zenetudást) Arany nem foghatta be a hivatali vagy tanári program igájába, de tárgyiasította, órákra osztható életformakomponenssé tette, hogy ne váljon uralkodóvá. Talán a megroppant egészségű költőtársak, Tompa, Bajza vagy Vörösmarty intő példája is távol tartotta attól, hogy mélyebb közösséget vállaljon a művészléttel: „Én, ki a mámort kerültem, Helyt maradék, hol leültem” (*Ez az élet...*, 1878).

Mi sem példázza ezt jobban, mint az *Epilogus* lemondó sorai az elmaradt családi fészekről, amelyek voltaképp *nem lezárják*, hanem *megnyitják* a fészekrakás, a megérkezés éveit, a *Kapcsos Könyv* Szilágyi által értőn elemzett világát. (Jelképes üzenettel bírhatott Arany számára, hogy eladott nagyszalontai birtokai árából Pesten végül nem tudott saját házat venni, halála óráján is az Akadémia, azaz a nemzet albérlője volt csupán.) Visszahúzódása, zsörtölődő-kritikus tónusa nem pedig csupán a saját véleményét tükrözi, hanem egy belső párbeszéd egyik szólamát is: a koraérett, családi elvárásokkal azonosuló felnőtt reflexióit a soha fel nem növő „kis poétára”, aki versfaragó csodagyerekként hágott fel a szalontai közösségi költészet színpadára, behozhatatlan előnnyel. Már csak emiatt is roppant kíváncsi volnék Szilágyi Márton értelmezésére a *Vojtina*-versekkel kapcsolatban, amelyek kimaradtak a kötet exponált témái közül. Azt hiszem, e szerepkonfliktusok nyilvános

(egyúttal újabb pózokkal elfedett, ironiába csomagolt) megszólaltatását a költő csakis itt, egy félbehagyott ön-archetípussal folytatott párbeszédben vállalhatta fel. *Arany János költészete* az életrajzi vázlat és a pályakezdő-közköltői szerepeket bemutató fejezetek tükrében, *kettős erőterben* bontakozik ki, s ezt a kötet legnagyobb újdonságának tarthatjuk.

A műelemzéseként is olvasható poétikai fejezetek két nagy tömbbe rendeződnek *Arany és a verses epika*, illetve *Arany és a „kisebb költemények”* címmel. Újdonságokban nincs hiány. Arany ifjúkori kísérletei, a költői rutin megszerzését dokumentáló, jórészt másolatokból ismert művek (sírversek, szórakoztató alkalmi költészet stb.) sorából például kimagaslík *A dévaványai juhbehajtás* című, 1834-re datált elbeszélő költemény. Túl az epikus műfaj korai vonzásán – ezúttal: verses anekdota, vö. *A tudós macskája*, *Hatvani*, *A fülemile*, *A hegedű* stb. – kiemelendő, hogy Csokonai és Kováts József modora uralja a szöveget. Ez hitelesíteni látszik a Gyulai Pálhoz szóló önéletrajzi levél (1855) egyik állítását, mely szerint a költő pályakezdését épp ezek a hatások jellemezték inkább, mint a kezdetben idegenkedve szemlélt „aurorás” költészet. Az utóbbiak hatása valóban késleltetett, s furcsa módon Arany pályája közepén és végén bukkannak fel a Bajza-, Kölcsey- és Kisfaludy Károly-intertextusok. Ezekről is olvashatunk a kötetben, de még erősebben a Vörösmarty- és Petőfi-hatásokról. Érdeemes lenne e körbe bevonni Vörösmarty *Toldiját* és Shakespearefordításait, amelyeket Arany jól ismert, s számos kapcsolódási pontot észrevehetünk.

Az új kritikai kiadásban Szilágyi Márton az 1850 előtti kisebb költeményeket rendezte sajtó alá. A korai alkotásokról szóló fejezetek emiatt gazdagabbak filológiai adatokban (néprajz, forráskritika és társadalomtörténet), míg a későbbiek szellősebbek, műelemző tónusúak. Nyilván befolyásolta annak mérlegelése is, hogy mennyire ismert művekről szól a fejezet, s a szerző mennyi-

re építhet az olvasó előzetes tudására. Az epikus nagyfejezet terjedelme és súlya arra utal, hogy konkrét pályaképet leginkább az epikus művek és tervek nyomán rajzolhatunk, míg a lírai termés kiszolgáltatottabb volt Arany szerkesztői-önértelmezői változásainak. A költő tudatosan használja a „tartoztam” kifejezést a *Toldi szerelme* kapcsán: a magyar verses (hős)epika programja nemzedékek óta öröklődő feladat, ilyesmit írni tehát egyfelől hasznos, honfiúi felajánlás, nem öncélú költészet, másfelől a Petőfinék tett ígéretre is visszautal. Nem véletlen, hogy a lírai kötetrészt leghosszabb egysége épp a műfajközi átjárást jelentő balladákat elemzi „megtalált s voltaképpen nem létező formai ihlet”-ként (225–263). S miközben néhány közismert mű óhatatlanul kimaradt vagy háttérbe szorult (pl. a Hunyadi-mondakör vagy a török kor balladáit, a komoly vagy satirikus *ars poeticák*, a *Családi kör*, a *Tamburás öreg úr*, a műfordítások stb.), addig az epikus töredékek önálló fejezetet kaptak, amely új nézőpontokkal árnyalják Arany poétikai programját.

Az epikus blokkban kibontakozó pályarajz feltárja Arany érdeklődésének és költői technikájának szélesedését. A *Toldi*-trilógiáról (75–113) és a *Buda haláláról* (167–182) szóló, lebilincselő fejezetek e sokat elemzett alkotásokhoz is újat adnak, s bekötik őket a kisebb költemények és az egyéb elbeszélő művek szövegközi-tematikus hálózatába, például a Szent László-mondakörbe. A *Toldi estéje* többirányú megközelítésével Szilágyi Márton ezt is méltó helyére emeli vissza az életműben; a párhuzamok száma még bővíthető Ilosvai, Zrínyi és Vörösmarty ihlető soraiból. Hasonlóan színessé válik a kép *Az elveszett alkotmány* elemzésekor, amelynek Szilágyi éppúgy feltárja „párdarabját” (az 1843-as Zala vármegyei követbotrányt), ahogy a *Buda halálát* rávetíti Vajda Péter azonos című, elfeledett drámájára. A *Bolond Istók*, a *Szondi két apródja* stb. párhuzamai-előképei azt sejtetik, hogy Arany tudatosan

törekedett az iker-művek létrehozására, a költői párbeszédre – mintha a tematikus egyediséget teherként, a magány jeleként élné meg.

Hasonlóan fontos a *Rózsa és Ibolya*, amely mintegy összegzi Arany népies kísérleteit (ellentétben a *Toldival*, ami e szempontok többségének nem felel meg, hiszen Ilosvain túl leginkább biblikus vagy antik motívumok uralják). A balladafejezetben a néprajzi, jogi, teológiai háttér és a poétikai szempontok ütköztetésével hosszan elemzett *Ágnes asszonyon* (227–229) és a *Tengerihántáson* (251–255) túl a versek többségéről tömör, de rendkívül invenciózus elemzéseket kapunk. Szilágyi az isteni vagy emberi büntetés elsődlegességét, a tabusértést, valamint az eltérő női szerepértelmezéseket (pl. a harcos nő figuráját) vizsgálja, s ráébredt például egy ritkán idézett Arany-mű, a *Bor vitéz* fontosságára (229–240), feltárva poétikai előzményeit Chamissótól a *Bánk bán*on át Ipolyi Arnoldig. A történeti kontextus és a balladaműfaj feszültsége, kísérleti „többszólamúsága” uralja a sok szálon összefüggő két klasszikus ballada, a *Szondi két apródja* és *A walesi bárdok* elemzését (240–247), amely akár a középiskolai oktatásban is jól kamatoztatható.

A lírai nagyfejezet nem az epika *ellenében* magyarázza a kisebb költemények születését, sőt az epikus program érezhető súlya mellett is megerősíti, hogy az 1850-es években a „korábban mellékesnek tekintett líra tehát az írói önmeghatározás legfontosabb terepe lett” (205). A kötet címével épp ezért mélyen összecseng az egyik idézet: „Most... árva éneke, mi vagy te? Elhunyt daloknak lelke tán...” (*Letésem a lantot*). A fejezet többnyire nem egyedi alkotásokat, hanem verscsoportokat mutat be. Ez alól csupán egy kevésbé ismert költemény, *A rodostói temető* jelent kivételt (198–204), mely Arany kísérlet-verseinek sorába illeszkedik; ezt a témakört a balladák kapcsán is alaposan megismerhetjük.

A két legfontosabb verscsoport voltaképp ellenpárja egymásnak: az 1856-os *Kisebbségi költemények* az előző alkotói korszakot összegzi a *varietas* jegyében, s a nyilvánosság felé fordul, míg a pályázáró *Kapcsos Könyv*, amely „önkinzóan lestilizáló önarcképek”-ben (34) bővelkedik, lírai naplónak láttatja önmagát, s valójában nem nyilvános célú. Szilágyi mindkettőt alaposan, az életmű egészével összevetve vizsgálja. Lírai rezignáció, „a költészet vége” tárul fel a *Letésem a lantot*, *A rab gólya*, a *Kertben* és az *Epilogus* párjaként tekinthető *Visszatekintés* érzékeny elemzéseiben, *A lejtőn* újralfedezésében. A kései évek kulcsgondolatát érdemes szó szerint idéznünk: „ez a költészet úgy épít be korábbi, nagy hagyományú toposzokat, hogy ezeknek igyekszik allegorikus vagy metaforikus általánosíthatóságát korlátozni, miközben azonosításuk egyáltalán nem válik lehetetlenné” (271). Az önmagába záródó, időskori világ és a töredezett allúziók mögötti érzelmegazdag gondolati háttér érdekes kettőssége köti össze a látszólag eltérő verseket: *A lepke*, *Epilogus*, *Tamburás öreg úr*, sőt magát az *Ószikék* címet is, amely a kései évszakhoz az újszülött csibék képét rendeli. A költő az *Új folyam* alcímmel a felhagyott folyóirat-szerkesztői szerepére is visszakacsint egy kissé.

A kötet sokszínűségét a szakirodalom mély ismerete és az azzal folytatott párbeszéd erősíti, de sose téríti el a szerzőt saját világos, gördülékeny értekező stílusától. A filológiai adatokat természetesen tovább lehetne bővíteni az új kritikai kiadások és a nagszalontai könyvlista anyagával, de a kötet lényeges állításain ezek nem módosítanak. A magam kutatási területéről felhívnom a figyelmet például Szirmay Antal *Hungaria in parabolis...* (1804, 1807) című kötetére, amely néhány lapnyi távolságra őrzi a *Bolond Istók Debrecenbe'* szólást, Húbele Balázst, majd

a nagyidai harc leírását (a *Victoria nondum adeptus, triumphum canis*, 'előre inni a medve bőrére' közmondás kapcsán), két ponyva-verssel megtoldva, amelyek egyes kifejezései felbukkannak Aranyánál. A „nagykunsági ártány” históriáját is sikerült már azonosítani: *Egyszer a nemes Kunság egy ártányt vitete...* (az 1780-as évektől; RMKT XVIII/4, 113. sz.). *A nagyidai cigányok* kapcsán felmerülő cigány-zsidó párhuzamhoz és *Az örök zsidó* motívumához újabban Karády-Görög Veronika kötetét ajánlom (*Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések [Afrika, Európa]*, Szóhagyomány [Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2006]). A *Hidavatás* kontextusa erős rokonságot sejtet *Az ember tragédiája* londoni színének haláltáncával, ráadásul Arany külön hangsúlyozza „Szűz Szent Margit” nevét, aki maga is áldozat, Iphigénia magyar párja, hiszen apja, IV. Béla a tatár veszély elhárításaképp, királyi fogadalomból ajánlotta fel őt apácának – születése pillanatában. Talán a felszentelő körmenet említése sem mellékes, hiszen az öngyilkosság egyházi stigmája (temeteltség stb.) miatt sokan a „szent idő” (pl. Nagyhét, búcsújárás) kegyelmét és feloldozását követve vetettek véget életüknek. A szerző is utal rá, hogy a szakrális és profán világok közti átjáró szerepét sok Arany-műben megfigyelhetjük, köztük első helyen az *Unneprontókat* említeném, amely így a *Hidavatással* is párhuzamot képez.

Szilágyi Márton köteté kaleidoszkópra emlékeztet, amelynek „elforgatása”, a már feldolgozott tények új kontextusba mozdtása megannyi újraolvasásra hív. Biztosak lehetünk abban, hogy a szerző a most nem érintett Arany-versek vagy -témák kapcsán is sok újat, talán formabontó összefüggéseket tár fel, s ezeket éppígy közreadja majd tanulmányaiban, netán egy jövőbeli kritikai Arany-életrajzban.

Csörsz Rumen István

Korompay H. János: „Bénúlt idegre zsongító hatás”. Arany-elemzések

(Budapest: Universitas Kiadó—MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 300 l.

Korompay H. János az utóbbi időszak Arany-kutatásának meghatározó alakja, aki akkor vette át a kritikai kiadás sorozatszerkesztését, amikor az éppen végzetesen elárvalni látszott, és képes volt új lendületet vinni a megfénkenlő látszó textológiai feldolgozó munkába. Kitartó és módszeres tudományszervező munkájának eredményei az utóbbi időben egyre látványosabbak lettek: Korompay vezetésével nemcsak sikerült befejezni az 1950-es években indult kritikai kiadás sorozatát, teljessé téve végre Arany levelezésének a korpuszát (ennek jelentőségét az Arany-kutatás szempontjából nem lehet eléggé nagyra becsülni), hanem újra-indult egy koncepcionálisan megújított kritikai sorozat is, amelyből immár négy kötet napvilágot látott. Ehhez a munkához csak úgy lehetett a siker reményében hozzáfogni, ha előbb Korompay meg tudja szervezni azt a szakembergárdát is, amely egy ilyen természetű feladathoz kellően felkészült és elszánt; s mindezek után ezt a csapatot finoman, de határozottan össze is kellett fognia és irányítania. Ehhez a komoly empátiát igénylő munkához Korompay alkalmasnak bizonyult, s megkérdőjelezhetetlenül lett az Arany-kutatások legfőbb koordinálója. A nemcsak sorozatszerkesztőként, hanem időnként sajtó alá rendezőként végzett munka volt annak záloga is, hogy a 2017-es Arany-évforduló valódi és maradandó eredményeket tudhat maga mögött. Korompay H. Jánosnak – úgy is, mint a Magyar Tudományos Akadémia Arany-emlékbizottsága szakmai irányítójának – oroszlánrésze volt abban a szervezőmunkában, amely ebből az alkalomból különböző, igen fontos kiadványokkal hozzájárult az alkalom szakmai tartalommal való gazdagításához.

Éppen ezért csodálkozhat az, aki kévéssé ismeri a szakma belső erőviszonyait, hogy neki mindmáig egyetlen kötete sem jelent meg Arany Jánosról, vagyis éppen a költői életmű egyik legjobb ismerőjének hiába kerestük volna valamiféle, a kutatásait összegző munkáját. S nem azért, mintha ne lettek volna ilyen témájú, fontos publikációi. Aki ezt eddig nem tudta volna, azt most végre meggyőzheti ez a frissen megjelent kötet.

Ezért is van különös jelentősége annak, hogy Arany születése 200. évfordulójának köszönhetően, igaz, az emlékévhöz képest egy kis csúszással, de mégiscsak összeállhatott és megjelenhetett Korompay első, Arany Jánosnak szentelt tanulmánykötete, amely rögtön szerzőjének egész eddigi, Arannyal kapcsolatos kutatásait. Nem egységes monográfia ez, még csak nem is egyetlen problémakör köré épített tanulmányfüzér, hanem egy, a szerző érdeklődésének irányait s ezek változásait dokumentáló gyűjtemény.

Ennek felel meg a szerkesztés is. A szövegek eredeti formájukban szerepelnek (tehát nincsen beleépítve az újabb szakirodalom az irodalomjegyzékbe vagy a tanulmányok szövegébe – legföljebb a kritikai kiadás időközben megjelent újabb köteteinél gyanakodhat az olvasó az utólagos beillesztésre). Többféle, más és más típusú közegnek szánt írás került így egymás mellé: hogy csak példákat említsék, találunk itt tudományszerűsítő cikket (*Az Arany-hagyaték múltja és jövője*), populáris célú szövegkiadáshoz szánt utószót (*Utószó a Petőfi és Arany levelezése című kötethez*), aprólékos filológiai tanulmányt (*A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásairól*) vagy éppen a szerző korábbi, recepciótörté-

neti kisonográfijának Aranyra vonatkozó részletét, önálló tanulmányként (*Baude-laire fogadtatásának kezdete*). S noha a szerző mindenhol megadta az eredeti megjelenés idejét, az egykorú publikálás helyét azonban már nem tartotta szükségesnek közölni (bár a tanulmányok szinte mindegyike standard darabja az Arany-szakirodalomnak, az igazi szakmabeli olvasó amúgyis ismeri ezeket az adatokat, vagy ha nem, hát könnyen kiderítheti...) Az írások viszont nem a keletkezési sorrendjük szerint kerültek egymás mellé, hanem témájuk szerinti, laza időrendben. Vagyis a szerző nem azt tekintette a kötet legfőbb feladatának, hogy öndokumentálás legyen, amely kronológiailag számol el a kutatási eredményekkel és ezek egymásra épülő, belső logikájával. Így az olvasónak ugyan egy kissé nehezebb érzékelni a szerző Arannyal kapcsolatos felfogásának a módosulását, de amit helyett megkap, ez egy eleven, szinkrón módon is érvényesnek tekinthető, számos vonatkozásra kiterjedő, bár nem szintetikus Aranykép. Korompay kötetének az egységét éppen az adja meg, hogy a szemlélet alapvetően változatlan maradt a kezdetektől egészen mindmáig; ugyanakkor viszont abban már látványos módosulások figyelhetők meg, hogy a szerző milyen módszertani, elméleti megközelítést alkalmazott. Ezért is sajnálatos, hogy a kötethez nem készült sem bevezető tanulmány, sem utószó, így a szerző nem élt azzal a lehetőséggel sem, hogy saját maga értelmezze ezt a változatosságot és saját, több évtizedes Arany-kutatásainak a tanulságait abból az alkalomból, hogy végre egyhelyütt s egyvégtében olvasható a termés. Így, mintegy ezt pótolandó, maga a recensens tehet vázlatos kísérletet arra, hogy utólag megragadja azokat a közös pontokat s egyúttal azokat az eltéréseket is, amelyek a kötetet jellemzik.

A Németh G. Béla szerkesztette tanulmánykötetben (*Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából,*

szerk. NÉMETH G. Béla [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972]) publikált, pályakezdő dolgozat — *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában* (Letészem a lantot) — az 1970–1980-as évek verselemző divatjának köszönhetően még egy strukturalista kiindulású, szoros olvasatot akart adni a kiválasztott versről. Korompay ezután azonban nem a szövegelemzésnek ezt a módszerét követte, noha még a pálya későbbi szakaszán is előfordult, hogy egy-egy Arany-versről igyekezett átfogó értelmezést adni (*Hitvallás az anyagelvűség ellen. Arany János: Honnan és hová?*). Ám ez inkább kivételes pillanat maradt. Érdeklődése ugyanis egyre inkább az egyes versek szöveghatárait messze túllépő, sőt gyakran nem is az irodalmi művekből kinövő, hanem egyéb természetű szövegekre alapozott kérdésekhez vezetett el. Azaz sokkal inkább kontextualista, problémaközpontú tanulmányok bukkantak fel Korompay pályáján, mint például — hogy csak egyetlen, látványos és sikeres példát említsék — az Arany kitüntetéséről szóló dolgozat, amely nem nélkülözte a levéltári kutatást, s ilyenformán az új adatok föltárását sem (*Arany János keresztje: a kitüntetés*). Vagy gondoljunk csak például arra a jelenségre, hogy a szerző számos tanulmányában Arany levelezésének különböző aspektusait vizsgálta, külön figyelmet fordítva egyébként nemcsak a levelekbe foglalt információkra, hanem éppen az onnan kimaradó dolgokra: legyenek ezek akár olyan retorikai eszközök, mint az elhallgatás vagy a parabolisztikus szerkesztés, vagy éppen a hagyatékot gondozó személynéknek (leginkább Arany Lászlónak) a szöveganyagot szelektáló, s onnan bizonyos tematikájú misszilizéseket kihagyó gyakorlata (pl. *A „kegyeletes fiú” textológiája. Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez; „De többet erről nem írhatok.” Jegyzetek az Arany–Ercsey-levelezés eltűnt darabjaihoz*). Persze a levelezésre irányuló kiemelt figyelem nyilván nem független attól a ténytől, hogy Korompay vállalkozott az Arany kritikai kiadás hiány-

zó levelezésköteteinek sajtó alá rendezésére, másokkal együtt (a kritikai kiadás 17. és 19. kötetében vett részt sajtó alá rendezőként), tehát ez az anyag jól a kezére állt, s bőven talált bennük megírandó témát.

De említhetnők akár azt is, hogy a pályakezdő dolgozat szigorú okfejtéséhez képest mekkora változás, hogy a szerző még egy olyan tanulmányát is újraközölte, amely játékos módon nyúlt Arany életművéhez: a nagyszalontai kutatások egyik mellékes (bár nyilván föltöbb kellemetlen) élményéhez kapcsolódva, a szűnyogok esti támadásait elhárító reménytelen küzdelmet egy olyan idézetsorral írta le, amely az Arany János különböző műveiben szereplő szűnyog-émlítéseket szedi csokorba, montázst alkotva belőlük: *Az AJÖM XVII. kiadástörténetéhez*. Ennek a szövegnek a játékoságát persze az magyarázza, hogy eredetileg egy olyan, könyvárusi forgalomba nem kerülő, személyes jellegű emlékkönyvbe készült, amelybe úgy kérték föl a szerzőket, hogy jegyzetelt tanulmányokat írjanak ugyan, de csak maximum két oldal terjedelemben, márpedig ez csakis a feladat kreatív és ötletes felfogása esetén volt lehetséges (*Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, [szerkesztő nincs feltüntetve], 54 [Budapest: Balassi Kiadó—Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9.]). Erre a tényre mint keletkezési körülményre azonban semmi nem figyelmezteti az olvasót, így a szöveg hangütése és finom iróniája, amely jelentősen elüt a kötet többségétől, komoly fejtörést okozhat annak, aki csak itt szembe-sül először ezzel a formabontó tanulmánnyal. Noha egyébként ez a tanulmány — a kiinduló ötlet eredetiségével és elkészítésének akribiájával — tökéletesen belesimul a gyűjtemény többi írása közé.

A válogatás tehát átfogja az egész pályát, és a szerző értekező modorának egészen különböző regisztereit képes megmutatni.

Jól tükrözi egyrészt a különböző aktuális feladatokhoz való igazodást (a kötetben vannak évfordulós konferenciákhoz készült előadások éppúgy, mint recenzió), másrészt viszont komoly problémaérzékenységet mutatnak a — tán mondhatni így — saját kezdeményezésű elemzések, amelyek közül kiemelendők a levelezés funkciójára és a levelezéskiadások szelekciós mechanizmusaira rákérdező dolgozatok. Ezek egyre inkább művelődéstörténeti érdeklődésűnek mutatják Korompay felfogását, s ez valóban módosulás a szövegközpontú verselemzés pályakezdő irányához képest.

Ami viszont ennek a sokféleségnek az egységét mégis megadja, az a szerző hihetetlen akribiája: az Arany-életmű fölényes ismeretében mindenhol igen részletes példaanyaggal dolgozik. Láthatólag kerüli a nem bizonyítható vagy túlságosan nagyívű általánosításokat, s mindig törekszik az adott kérdés megvilágításához szükséges, adatszerű érvelésre. Igen világosan különbséget tud tenni a bizonyítható és a csak valószínűsíthető következtetések között: ennek az egyik csúcsteljesítménye az Arany János egyik létezett, de elveszett fordításának történetét feltáró, újabb dolgozata (*Arany János és Lamennais*). Szigorú logikájú és meggyőző érvvezetése azonban soha nem veszíti el a célját, a tárgyalt probléma minél sokoldalúbb, alapos magyarázatát. Sorain pedig mindig átüt az a szilárd meggyőződés, hogy Arany János személyében a magyar költészet egyik legnagyobb alakjáról van szó. A téma iránti szeretet szemérmes, inkább a sorok közé rejtett, mint kimondott megvallása pedig ennek a fontos kötetnek az egyik legfontosabb üzenete, hiszen ez hitelesíti azt a számos filológiai eredményt is, amelyet a gyűjtemény tanulmányainak köszönhetünk.

Szilágyi Márton

„Ősszel”. Arany János és a hagyomány

Szerkesztette Szilágyi Márton
(Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 300 l.

Arany János születésének bicentenáriuma számos tudományos tanácskozássra és emlékülésre adott alkalmat. Ezek egyike volt a 2017. november 10-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által szervezett konferencia. A tanácskozás nemcsak az Arany-életmű sajátos szempontú újraértelmezését tűzte ki célul, hanem azt is, hogy a szakmai nyilvánosság előtt hangsúlyosan jelenítse meg a tanszék tudományos potenciálját. A konferencia előadói és a kötet szerzői tehát kivétel nélkül e tanszék oktatóiból és a tanszék keretében működő doktori iskolák hallgatóiból kerültek ki.

A tanácskozás és az ott elhangzott előadások szerkesztett változatából összeálló kötet Arany és a hagyomány sokrétű és összetett problémáját járja körül. Erre utal az Arany-költeményt felidéző *Ősszel* kötet cím is. Aranynek e verse ugyanis Homérosz és Osszián nevéhez kapcsolódóan tematizálja a meglévő irodalmi hagyományhoz való viszonyulás lehetséges alternatíváit. Arany poétikai szemléletében az epikai hitel fogalma központi helyet foglal el, tehát minden olyan kísérlet, amely Arany és a hagyomány kapcsolatára kérdez rá, Arany János életművének lényegére tapint.

Arany és az irodalmi, illetve irodalomtörténeti hagyomány viszonyát két jelentős monográfia taglalta az utóbbi években. Milbacher Róbert 2009-ben megjelent *Arany János és az emlékezet balsama* című kötete (Budapest: Ráció) az Arannyal kapcsolatos tudásrend irodalomtörténeti hagyományozódását helyezte vizsgálatra középpontjába. Tehát azt a jelenséget, amely során az Arannyal kapcsolatos sztereotipikus értelmezé-

sek maguktól értetődő evidenciákká váltak a nemzeti kulturális emlékezetben. Tarjányi Eszter *Arany János és a parodisztikus hagyomány* című monográfiája (Budapest: Universitas Kiadó, 2013) pedig a parodisztikus szöveggörpusz és a kettős kódolású művészeti alkotások elmélete felől tett javaslatot az Arany-életmű újraolvasására. Az Arany János-emlékév apropóján megjelent számos kiadvány mellett e két fenti kötet erőterében helyezném el a Szilágyi Márton által szerkesztett tanulmánygyűjteményt. Hiszen már Milbacher és Tarjányi kötetei is azt a problémát tették láthatóvá, amelyet az *Ősszel* kötet szerkesztői előszava egyértelműen megjelöl: hogy Arany és a hagyomány kapcsolatát tárgyaló elemzések rendkívül sokrétűek és változatosak lehetnek. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy maga Arany hogyan kapcsolódik és viszonyul egy számára valamilyen módon adott és újraalkotandó, újraértelmezendő irodalmi tradícióhoz, hanem arról is, hogy adott ponton az ő életműve miként válik hagyománnyá. A XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék tudományos kompetenciáit felmutató kötet ugyanakkor azért izgalmas kísérlet, mert látványosan jeleníti meg a hagyományhoz való viszonyulás egy másik aspektusát is. A koncepció ugyanis maga is hagyományt követ, hiszen az 1990-ben megjelent, Kulin Ferenc és Margócsy István által szerkesztett *Klasszika és romantika között* című tanulmánykötet (Budapest: Szépirodalmi) azon törekvésért igyekszik megismételni, hogy a tanszék munkatársait egyetlen téma köré szervezve jelenítse meg. Következésképp, a kötet szerzői nem kizárólag és nem kifejezetten Aranykutatók sorából kerültek ki, közülük többen másfajta kutatási témák hagyományában állnak, mint ahogy képzettségük, módszer-

tani iskolázottságuk is különféle forrásokból táplálkozik. A kötet legnagyobb tétje ezért az, hogy hogyan képes egy nem kifejezetten és kivétel nélkül az Arany-életmű kutatására összpontosító szerzőgárda önnön kutatói habitusát, módszertani képzettségét és érdeklődési körét kamatoztatva új szempontokkal gazdagítani az Arany-kutatást.

A kötet tizenkét tanulmánya szerkezetiileg öt témakör mentén rendeződik el, melyekből az első az értekező Arany Jánosra fókuszál, a második az Arany-művek világirodalmi kapcsolatait, a harmadik Arany és a női szereplehetőségek viszonyát, a negyedik Arany líráját, az ötödik pedig az Arany-életmű hagyományá válásának aspektusait elemzi.

Az értekező Aranyról szóló első tematikus egységben a 18–19. századi magyar esztétikatörténet kutatására specializálódott Balogh Piroska azt vizsgálja, hogy a költő *Széptani jegyzetei* milyen esztétikaelméleti hagyományokhoz kapcsolódnak. Balogh Piroska az Aranyra ható és mindeddig csak részben feltárt elméleti esztétikai munkák mellett szélesebb korpuszt tanulmányozva érvel meggyőzően amellel, hogy a *Széptani jegyzetek* sokrétűen ágyazódik bele nemcsak a magyarországi, hanem a német nyelvű esztétikai hagyományba is. A tanulmány továbbá az Arany-életműből vett konkrét példákon keresztül bizonyítja, hogy e széles körű esztétikai diskurzusok nemcsak elméleti síkon érdekelték Aranyt, hanem kritikái és szépirodalmi művei irányába is generatív módon működtek. Gajda Péter középiskolai tanár és az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója hosszú tanulmányban értekezik Arany János és Zrínyi Miklós, illetve a *Szigeti veszedelem* kapcsolatáról, valamint Arany filológusi teljesítményéről, melynek végterméke Arany *Zrínyi és Tasso* című akadémiai székfoglalója. E rész záró tanulmányaként Fazekas Júlia pedig, akinek doktori témája a reformkori divatlapokra összpontosít, Arany szerkesztői tevé-

kenységét értékeli a *Szépirodalmi Figyelőben* és a *Koszorúban* közölt teljes szöveganyag ismeretében.

Az Arany-életmű világirodalmi kapcsolatait reflektáló második alegységében a 18–19. századi magyar irodalom mellett a skandináv irodalom kutatására szakosodott Gergye László azokat az említéseket veszi számba, amelyek az Arany-életműben a költő skandináv irodalom iránti érdeklődését bizonyítják, különös tekintettel a svéd nemzeti eposz, a *Fritiof-saga* és a *Toldi szerelme* párhuzamaira. Boldog-Bernád István, aki készülő disszertációjában a reformkori irodalom és a Kisfaludyak kutatását tűzte ki célul, e kötetben az Arany-életmű és az angol gótikus irodalom lehetséges párhuzamait értelmezi, főként Arany *Katalin* című elbeszélő költeménye kapcsán.

Az Arany és a női szereplehetőségek viszonyát tárgyaló tematikus egységben a Szendrey Júlia életművének újraértékelésén dolgozó Gyimesi Emese Szendrey és Arany János kapcsolatát elemzi a mentalitástörténet módszereivel. Arra is rákérdez, hogy a korszak kollektív gondolkodásmódjának elemei hogyan befolyásolták Arany Szendrey Júliáról különböző időszakokban kialakított véleményét. A reneszánsz és a kora újkori történelmi nőalakok irodalmi reprezentációjával foglalkozó Steinmacher Kornélia Arany balladája kapcsán Zách Klárának a 19. századi irodalmi hagyományban való jelenlétét és jelentőségét vizsgálja.

A tanulmánykötet Arany lírai alkotásaival foglalkozó részében a romantikus irodalom- és a kultúratudományoknak a nyelvi medialitással kapcsolatos szakértője, Eisemann György természet és nyelvahagyomány kapcsolatát értelmezi Arany néhány tájleíró költeményében. Szilágyi Márton, a kötet szerkesztője, akinek munkássága sokrétűen kapcsolódik Arany János életművéhez, ezúttal a költői nyelv akusztikusságában rejlő értelemképzés lehetőségei felől világít rá a *Tetemre hívás* című ballada ti-

tokzatosságának és megfejthetlenségének poétikai forrásaira. Végül, Devescovi Balázs arra volt kíváncsi, mit hasznosít Arany saját költészetében a 18. század irodalmából. Tanulmánya két jellegzetesen 18. századi verstípus, a *sententia* és *pictura* verselési hagyományának jelenlétét boncolgatja Arany öt költeménye kapcsán.

Az *Ősszel* kötet záró tematikus egysége a hagyományteremtő Arany Jánosra összpontosít. Margócsy István Arany epikai hittel kapcsolatos teóriájának és műveinek utóhatását, valamint a nyomdokán a 19. század második felében keletkezett különböző színvonalú epikus kísérleteket veszi számba. Az utolsó tanulmány Vaderna Gábor írása, s az Arany Vojtina-verseiben magára öltött költőszerepnek a kortárs irodalomig terjedő hatástörténetével foglalkozik.

A különféle értelmezői hagyományok és személyes habitusok által inspirált megközelítések az Arany-életmű lenyűgöző komplexitásáról győznek meg a jelen kiadvány kapcsán is. A kötet tanulmányai ismételten bizonyítják, hogy Arany szépiroi-kritikus-szerkesztői hagyatékának megértéséhez és értelmezéséhez olyan elmélyült és szakszerű tudáshalmazra van szükség, amely aligha összpontosulhat egyéni kutatói életpályákban.

A kötet tanulmányai által felvetett problémák relevanciájához kérdés nem fér, csupán megválaszolásuk módjához fűzhető kritikai jellegű észrevételek. Az Arany filológusi teljesítményét a *Zrínyi és Tasso* című értekezés kapcsán vizsgáló tanulmány furcsa mód egyáltalán nem említi Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván nevét, Arany János Tasso-kötete margójegyzeteinek feldolgozóit (vö. KIRÁLY Erzsébet és KOVÁCS Sándor Iván, „*Adria tengernek főnnforgó hajjai*”: *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról* [Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1983], 59–79). Pedig az ő írásaik mind Arany és Tasso, mind pedig Arany és Ariosto kapcsolatának értelmezésében alapvető fontosságúak. Jó lett volna, ha

a tanulmány világossá teszi, hogyan viszonyul e korábbi szakirodalmi eredményekhez, és ezek függvényében miben nyújt újat a *Zrínyi és Tasso*val kapcsolatos Arany-filológia tekintetében.

A szerkesztő Arany Jánost középpontba helyező alapos tanulmány tézismondatával, mely szerint Arany szerkesztői munkássága meglehetősen marginális helyet foglal el a szerzőt érintő diskurzusban, teljes mértékben egyetértek. Arany szerkesztői szerepkörét azonban, hogy a Milbacher könyvében vizsgált problémához visszacsatoljak, még mindig evidenciaként kezeljük, és maga a tanulmány is így tesz. Nemcsak Arany, hanem más szerkesztők kapcsán sem kérdeztünk még ugyanis rá (akár elméletileg is), hogy mit jelentett lapszerkesztőnek lenni a 19. században. Milyen emberi-szerkesztői diszpozíció, életmód, habitus, kapcsolatteremtési készség stb. kellett a szerkesztőséghez? Minden szerkesztő egyforma volt-e, vagy pedig elkülöníthetők bizonyos szerkesztő típusok? A szerepkör megértése kapcsán továbbá a szerkesztő személyére vonatkozó információkon túl fontos látni a lap mögötti indokokat és szerkesztői víziókat, a periodika típusát és helyét a korabeli lappiacon, kiadásának helyét és idejét, és a vele szinkrón vállalkozásokat, valamint a lappal kapcsolatos infrastrukturális összetevőket, a gyártással, pénzügyekkel, kapcsolatokkal, nemi és osztálybeli korlátokkal összefüggő információkat. Arany kapcsán mindez egy tanulmányba természetesen bele sem férne, és nem is annak hiányosságai, inkább gondolatébresztő jellegénél fogva volt célom felhozni e szempontokat.

Az Arany János és a gótikus irodalom kapcsolatát elemző tanulmányban való igaz, hogy Arany forrása a *Katalin* című elbeszélő költemény esetében Mednyánszky Alajos *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* című 1829-es műve volt. Ezt azonban nem a 20. században fordították le először magyarra, mint ahogy a tanulmány állítja. Magyar fordítása már 1832-ben elkészült

Nyitske Alajos és Szebényi Pál közreműködésében, e kiadvány pontos címe pedig *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból*. Sőt az is tudható, hogy Arany elsődleges forrása nem a német kötet, hanem a magyar nyelvű fordítás volt. Végül még egyetlen apró elírás, amelyet azonban szintén nem hagyhatok szó nélkül. A Zách Klára alakját a 19. századi hagyományban vizsgáló tanulmány 6. lábjegyzetében Gyulai Pál 1858-as irónóellenes cikkére történik utalás, melynek címe nem *Nőiróink*, mint ahogy a tanulmány hivatkozik rá, hanem *Írónóink*.

A kötet nyomdai kivitelezése különösen igényes; a keménykötésű borító, melyhez füles védőborító is jár, esztétikus és elegáns megjelenést kölcsönöz a könyvnek. A borítón az idős Arany-képünket meghatározó Ellinger Ede 1880-as fotósorozatának a tel-

jes alakos Arany Jánost ábrázoló darabja látható, szintén összhangban az elmúlást is jelképező *Ősszel* kötetcímmel.

A 2017-es Arany-évforduló legfőbb tudományos tanulsága, hogy miközben az életmű folyamatos kutatás tárgyát képezi, a bicentenáriumi konferenciák és különféle Arany-projektek erőteljesebb fókuszálása nyomán az is kiderült, hogy még mindig mily sok aspektusát nem ismerjük a lenyűgözően sokrétű és gazdag korpusznak. E kötet tanulmányai is azt bizonyítják, hogy más témák kutatására specializálódott szakemberek a nem elsősorban és kizárólag Aranyhoz kapcsolódó irodalomtörténeti tudásuk révén képesek olyan kérdéseket feltenni az Arany-életmű kapcsán, melyek inspiráló módon hatnak Arany-problémáink újragondolásában.

Török Zsuzsa

„...és palota épül a puszta beszédből”

Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról
Szerkesztette Gábori Kovács József és Major Ágnes
(Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 230 l.

A tanulmánykötet Weöres Sándor szavait választotta címéül. Attól a költőtől idéz, akiben a magyar modernség alkotói között az Arany Jánoséhoz tán a leginkább hasonlíthatóan élt az irodalom nyelvhez tartozásának, ezzel együtt a hagyomány megkerülhetetlen hatásának, így az alkotásnak mint újraírásnak a tudata.

Az Arany-kutatás jeles szerzőinek közreműködésével készült, méltán komoly szakmai figyelemmel övezett könyv az emlékvékét, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által rendezett ülésszakának előadásait tartalmazza: a 2017. márciusi nagyszalontai és a májusi budapesti konferencia anyagát. Mivel Arany János életműve a magyar kul-

túra egyik legösszetettebb, roppant szerteágazó megnyilatkozása, természetes, hogy a bicentenáriumi emlékezések tanulmánygyűjteménye meglehetősen heterogén tematikát mutat. Jelen kötetben a családtörténet-től a Korompay H. János vezetésével készülő kritikai kiadás és a kapcsolódó eredmények bemutatásán át a szorosabb poetológiai értelmezésekig terjed az írások filológiai összképe. A szerkesztés természetesen figyelembe vette a tanulmányok tematikáját, így ismeretetésük a tartalomjegyzék sorrendje szerint történhet.

Az irodalmi kultusz ápolása és a helytörténet körébe sorolható Dánielisz Endrének *Az Arany-ősök Szalontára telepítésé-*

ről szóló alapos munkája, földidézve a két Nagyfalu egykori világát, a Toldi nemzetiség lakóhelyét, kimutatva a család Kraszna vármegyéből származását. A Toldiak szóba hozását követi Arany leghíresebb epikai művének tárgyalása. Szörényi László a „Toldi-dilógiának”, a *Toldi* és a *Toldi estéje* világképének és poétikájának gazdagon árnyalt összevetésével nagy mértékben tágitja a két mű összehasonlításából feltáruló, egymást kölcsönösen meghatározó epikus eljárások értelmezési lehetőségeit, kitekintve az utóbbi mű szövegváltozataira és a komparatisztikai vonatkozásokra is. Ami Toldi Miklós megformálásának összetett esztétikai modalitását illeti, a szerző Solger fogalmával, a tragikus iróniával magyarázza a hős sorsának alakulását, melynek kifejelete magába foglalja az adott költői hagyomány születését, azaz a Toldi-monda költői fennmaradását, átörökíthető művészetté válását is.

S. Varga Pál *Vers és (életrajzi) kontextus* címmel tér ki az 1860 után keletkezett Arany-versek datálásának – és természetesen az ebből következő filológiai problémáknak – néhány kérdésére. A szerző a kritikai kiadás sajtó alá rendezőinek egyike, munkája már napvilágot látott (*Kisebb költemények*, 3), így értekezésének tanulságai és eredményei e nagyjelentőségű vállalkozáson is lemérhetők. Korszerű textológiai szempontokkal hangsúlyozza a verseknek az életrajz felől kirajzolható időrendjének a hátrányait és esetleges előnyeit a kontextusok – így az egymást értelmező szövegösszefüggések – vonatkozásában. Példája az *Emlékre* feliratú két epigrammát említi, melyek elhelyezése (1868. július) befolyásolhatja az irodalomtörténeti munka „műfaji, poétikai, intertextuális” szempontjait.

Szilágyi Márton a *Csaba-trilógia* első részének, a *Buda halálának* nagyívű áttekintésével interpretálja a mű roppant gazdag formavilágát. Elemzése a motivikus összefüggések (pl. Isten kardjának említései)

metaforikus-metonimikus fejleményeitől, a végzetfelfogáson és az előjelek szerkezeti funkcióján át a lélektani és a fantasztikus elemek kombinálásáig, egy világtörténelmi távlat víziójáig vezeti az olvasót (*Az őstörténet mint poétikai probléma*). Külön érdekessége a tanulmánynak a gyümölcsöző összevetés Vajda Péter hasonló című drámájával, mely egyébként nem a magyar történelemhez kapcsoltnak dolgozza fel a témát. A trilógia tervezeteire kitérve a nagy lehetőségek ott felvillantott, megvalósulatlanul maradt mozzanatairól is szó esik, a történelem démonológiájától az „önmaga ellen forduló nemzet” korabeli toposzáig.

Ugyancsak a kritikai kiadás munkálataiból ad ízelítőt a sajnós azóta eltávozott Tarjánny Eszter írása (*Arany, a parodista. Kertbeny Károly – Arany szerint*), mely a 19. század igen agilis, de nem túl sokra tartott irodalomszervezőjéről és műfordítójáról készült Arany-paródiák (*Tschókonay és Volkslied*) születésének körülményeiről, filológiailag számot tevő mozzanatairól számol be. Hász-Fehér Katalin értekezése (*„Ucalegon ardet”. Az integratív szóképek és a metonímia elsődlegessége Arany költészetében*) igen alapos poétikatörténeti kitekintéssel, mindeddig elhanyagolt hazai teoretikus művekre is figyelemmel, a közelmúlt egyes Arany-interpretációival vitázva állapítja meg, hogy „Arany trópusfogalmában a korszak szókép-elméleteiből ötvöződnek a kognitív értelemben vett fogalmi-szemantikai, képi, asszociatív és intertextuális aspektusok, és ezt polifón versstruktúrák megépítésére használja”. Versei szerkezetében a metonímia és a szinekdoché alakzatát tekinti elsődlegesnek a metaforával szemben. Ennek fényében értelmezi újra a korábbi Arany-kutatóknál kritizált megoldásokat, kifejezetten poétikai értékűnek minősítve a „halott metaforát”, mely egy kiterjedt szemantikai hálózat részeként funkcionálhat a szövegben.

Nyilasy Balázs tanulmánya (*A romance, a modern romance és Arany János*) újszintén

a közelmúlt bizonyos kánoni tendenciáival szembeni koncepcióját. Korábbi kutatásaihoz hasonlóan Northrop Frye meghatározásából indul ki, mely a műfajt a „beteljesült vágyak ártatlan világaként” jellemzi. A modern romance fogalmának vázolója után tér ki Arany János nagyepikai alkotásaira, aplikálva az elméleti megfontolásokat, a „vágy jegyében megalkotott vízióknak” tekintvén Arany vonatkozó, hősi-archaikus közeget idéző és teremtő műveit. Élesen polemizál azokkal a főleg posztmodernistának titulált koncepciókkal, melyek például az individuumkritika, a szöveghagyományozás intertextualitása jegyében egyfajta „krízis-érületet” keltenének. Pedig az irodalmat nyelvművészeti szempontból vizsgáló újabb kutatások többsége inkább az Arany-életmű aktualitása vagy éppen románcos-romantikus világképének költői érvényessége és jelentősége mellett foglal állást.

A következő írás az Arany-epika jeles monográfiájának tollából született. Kovács Gábornak a korszerű műfaj történeti aspektusokat szem előtt tartó munkája (*Arany János verses novellája*) a *Családi kör* és a *Ráchel* szövege hozásával érvel igen meggyőzően amellett, hogy a novella szüzsésképzésének bizonyos eljárásai összefonódnak Arany lírai beszédmódjával. Interpretációja szerint a két költemény a kettős szüzsés ismétlésen alapuló újramondás révén foglalja magába a másikat, a prózai műfajra jellemző vonásokat; csatlakozva azon belátásokhoz, melyek a műfajok átmenetiségét, relativitását, határaik folytonos változékonyságát hangsúlyozzák.

Két tanulmány foglalkozik Arany János műfordítói tevékenységével, a kritikai kiadásban hasznosuló textológiai elveket ismertetve. Paraisz Júlia írása *A Szentivánéji álom-fordítás többnyelvű kritikai kiadásáról* szól, s az angol alapszöveg kiválasztásának folyamatát, a Tauchnitz- és a Delius-féle kiadások szerepét mutatja be a kéziratok változatainak létrejöttében. Bolonyai Gábor az Aristophanés-fordítások célkitűzéseiről

szólva indokolja a Kövendi Dénes-féle kiadást a kiadó újabb vállalkozás szükségességét, főként a nyelvtörténeti változások magyarázata tekintetében. Miként a Shakespeare-fordítások sajtó alá rendezése, az Aristophanés-komédiák gondozása is közli az eredeti szöveget, korszerű szemlélettel kísérvén figyelemmel a folyamatot, melyben a magyar szöveg az idegen nyelvből kiindulva, a nyelvi transzferitáció szolgálatában, eljut a saját megoldásig.

Arany János és a zeneművészet kapcsolatát eddig is számon tartotta az irodalomtörténet, noha a vonatkozó kutatások általában a zenészekre maradtak. Rudasné Bajcsay Márta Arany János 1874-es *Dalgyűjteményéről* értekezvén (*Egyéni emlékezet és közösségi tudás*) meg is jegyezte, kevesen látszanak tudni arról, hogy Arany zeneértő, sőt gyakorló zenész is volt. Arany dalgyűjteményéből a *Ha valaki vigan él, vigan él* kezdetű darabbal példázza az időközben – az 1952-ban Kodály Zoltán és Gyulai Ágost szerkesztette kiadvány óta – megnövekedett tudományos háttéranyag korszerű felhasználását. Csörsz Rumen István, a gyűjtemény kritikai kiadásának másik munkatársa már-már kismonográfiához illő alaposítással és körültekintéssel, az Arany-filológusok számára is sok tanulságos újdonságot feltárva részletezi a daloskönyv anyagának mint „ihletforrásnak” a szerepét az életműben („...melyben a dal megfogandó”). A tanulmány a zenei motivika, ritmika, a stílárius regiszterek vándorlásának nagyon széles panorámáját vázolja az Arany-költészet belső összefüggéseinek és kontextusainak. Csak a két (ahogy a szerző mondja, „merész”) záró példáját idézve, az *Epilogus* és a *Tamburás öreg úr* verselésének-modalitásának, akár a „neszmék” sugalmazásainak jellemzése az Arany-életmű és a kortárs irodalom tekintetében is újabb perspektívákkal, megkerülhetetlen észrevételekkel gazdagodik.

Végül Gábori Kovács József *Arany János hivatali levelei az Akadémián* címmel részle-

tezi a vonatkozó források újabb kritikai kiadásának „szükségességét és lehetőségeit”. Joggal hangsúlyozza, hogy Arany csaknem másfél évtizeden keresztül látott el tudományos szervezési feladatokat, melyek dokumentumai így munkásságának a részét képezik, s e szövegtörzset fontos adalékokat nyújt a magyar kultúratörténeti kutatások számára is.

Az Irodalomtudományi Intézet XIX. századi Osztálya kulcsszerepet játszott az

emlékév méltó megünneplésében, csakúgy, mint az új kritikai kiadást gondozó munkacsoport, melynek tagjai rangos konferenciák szervezésével, előadásokkal járultak hozzá az Arany-évforduló színvonalas megünnepléséhez. Korompay H. János és Dávidházi Péter az MTA Arany János-emlékbizottságának vezetői voltak, e reprezentatív kötet létrejöttéhez tehát a szerzők és a szerkesztők mellett az ő értékes munkájuk is hozzájárult.

Eisemann György

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ITK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ITK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Arany János életművéhez kapcsolódó kiadványok:

„*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*” *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* Szerkesztette CIEGER András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, 2017. 364 p.

„*Óhajtom a classicus írók tanulmányát!*” *Arany János és az európai irodalom.* Szerkesztette KOROMPAY H. János. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, 2017. 338 p.

Az *Arany János Munkái* című sorozat kötetei és az Arany kritikai kiadás korábbi kötetei.

Megjelenés előtt

MISKOLCZY Ambrus. *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig.* Budapest: Universitas Kiadó, 2019. 152 p.

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2019.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft